

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર
વર્ષ ૨૦મું સં ૧ ૪૭

શ્રીપૂંજાભાઈ જૈનગ્રંથમાળા-૯

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

સંપાદક
ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ

"તેમના લખાણોમાંથી સત્ નીતરી રહ્યું છે એવો મને હમેશાં ભાસ આવ્યો છે. જેને આત્મક્લેશ ટાળવા છે, જે પોતાનું કર્તવ્ય જાણવા ઉત્સુક છે, તેને શ્રીમનાં લખાણોમાંથી બહુ મળી રહેશે એવો મને વિશ્વાસ છે."

— ગાંધીજી

પ્રાપ્તિસ્થાન
નવજીવન કાર્યાલય
અમદાવાદ અને મુંબાઈ (૨)

પ્રકાશક: ગોપાળદાસ જીવાભાઈ પટેલ,
મંત્રી, જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન મંડળ,
અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિ, સં. ૧૯૯૨

બાર આના

મુદ્રક: બાલુભાઈ મગનલાલ દેસાઈ,
મણિ મુદ્રણાલય, કાળુપુર,
અમદાવાદ

બે બોલ

સ્વ૦ રાયચંદભાઈનાં લખાણોમાંથી ચૂંટી કાઢેલી આ માળા મૂળ ગ્રંથની પ્રવેશિકારૂપે ઠીક ઉપયોગી થઈ પડશે એમાં સંદેહ નથી. વિષયવાર ગોઠવાયેલી હોવાથી જિજ્ઞાસુને બહુ સહાયભૂત થશે.

વર્ધા,
૨૪–૧૦–'૩૫

મોહનદાસ ગાંધી

નિવેદન

'શ્રીમદ્ (ગજચંદ્ર)ની જીવનયાત્રા' પ્રસિદ્ધ કરી ત્યારે નિવેદનમાં એવી આશા પ્રગટ કરેલી કે, તેઓશ્રીના વિચારોનું દોહન કરીને, અનુકૂળતા હશે તો તેને સ્વતંત્ર પુસ્તક તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવા ઇરાદો છે. 'જીવનયાત્રા' તૈયાર કરવા સારુ શ્રીમદના લખાણો આમેય જોવામાં તો આવેલા એનો લાભ લઈને સાથોસાથ દોહન પણ સહેજે કરી લીધું હતું. શ્રી જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન મંડળે એને પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરવા સંમતિ આપી, એટલે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે.

આ સંગ્રહની અનુક્રમણિકા ઉપરથી જ માલૂમ પડી આવશે કે, આમા મુખ્યત્વે ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વિષય જ પ્રધાનપણે છે. શ્રીમદ્ ગજચંદ્રનું મુખ્ય લક્ષ આત્મ-ચિંતન અને આત્મદર્શન હોવાથી, તેમના લખાણોમા આત્મ-કથા તથા તેના અંગભૂત ધર્મકથા જ મોટે ભાગે છે. તેમા પણ, શ્રીમદે પોતાના પુરોગામી મહાવીર જેવા એકનિષ્ઠ આત્માર્થીઓનો માર્ગ અનુસરવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો હોઈ, કોઈ નવો માર્ગ કે નવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કર્યો નથી. છતાં તેમના વચનો તેમના તીવ્ર પુરુષાર્થી જીવનમાંથી પ્રગટેલા હોવાથી, તેમાં રહેલી મગ્નતા અને સચોટતા કોઈને પણ નવીન લાગ્યા વિના રહેશે નહિ

એ વચનોમાંથી જુદા જુદા મુદ્દાઓને લગતાં જે વાક્યો ધ્યાન ખેંચે તેવાં તથા તે તે મુદ્દાનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં લાગ્યાં, તે બધાંને મુદ્દાવાર જુદા પ્રકરણમાં ગોઠવી આ સંગ્રહમાં રજૂ કર્યાં છે. તે પ્રકરણોમાં પણ તે વાક્યોને તાર્કિક દલીલના ક્રમથી ગોઠવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. દરેક વાક્ય પછી તે વખતની શ્રીમદની ઉંમર કૌંસમાં આંકડાથી દર્શાવી છે. જે વાક્યો અમુક ખાસ મથાળા હેઠળ સેરવી દેવાં ન લાગ્યાં, તેમને 'સદુપદેશ' નામના પ્રકરણના ટેકરે લઈ લીધાં છે. તે પ્રકરણમાં માત્ર ઉંમરનો જ ક્રમ છે.

શ્રીમદ્‌ને પૂછવામાં આવેલા વિવિધ પ્રશ્નો અને તેના તેમણે આપેલા માર્મિક ઉત્તરો એ શ્રીમદ્‌ના લખાણોનું વિશિષ્ટ અંગ ગણાય. તેમાંથી પસંદગી કરી કેટલાક પ્રશ્નોત્તરો નમૂના તરીકે જુદા પ્રકરણમાં આપ્યા છે. મૂળ અથવા મોટા ફકરાઓમાંથી અમુક વિચાર જુદો તારવી લેતાં કેટલીક જગાએ વચ્ચેના વાક્યો અથવા શબ્દો છોડી દીધા છે ત્યાં [ ] આવાં ટપકાં મૂક્યાં છે તથા બાકી રહેલાં વાક્યો જોડવા માટે ઉમેરેલા શબ્દો [ ] આવા કૌંસમાં જુદા પાડ્યા છે.

શ્રીમદના ધર્મસિદ્ધાંતો તથા અધ્યાત્માદિના વિવેકપૂર્વક તારણ કરીને એક પરિચયાત્મક નિબંધ પણ તેમના વિચારરત્નો સાથે જોડાય, તો વાચકવર્ગને ઉપયોગી નીવડે એ દૃષ્ટિએ, "'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર' — એક સમાલોચના" નામનો એક અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધ શ્રી પંડિત સુખલાલજીએ તૈયાર કરી આપી અમને આભારી કર્યા છે. એ નિબંધના થોડાક ભાગ તે ૧૯૪૭ની રાજચંદ્ર જયંતી પર અમદાવાદમાં

વ્યાખ્યાનરૂપે વાચવામાં આવ્યા હતા. એ નિબંધ આ ગ્રંથમાં ૭ જા ખંડ તરીકે આપવામાં આવ્યો છે.* તે 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર' એ બૃહદ્ગ્રંથની ટૂંકી, સુદૃઢ, વિવેચનાત્મક પ્રવેશિકાની ગરજ સારશે.

ગાંધીજીએ પોતાના ધર્મમંથનકાળમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને લખેલા પત્રો અને તેમના શ્રીમદે આપેલા જવાબો ત્રીજા ખંડમાં આપ્યા છે.

'શ્રીમદની જીવનયાત્રા' અને આ પુસ્તક એ બે મળીને જિજ્ઞાસુ જનતા માટે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો પરિચય કરવા પ્રારંભિક પૂરી સામગ્રી આપશે એવી આશા છે

શ્રીમદના વિદ્યમાન નિકટના પરિચિતોમા પૂ ગાંધીજી પ્રમુખ ગણાય. આ ગ્રંથ માટે તેઓશ્રી કાઈક આદિવચન આપે એમ મ્હેજે મનમા થયુ. અને તેઓશ્રીએ તે તરત સ્વીકારી લીધુ પોતાના અતિ રોકાયેલા સમયમાંય આ ગ્રંથના મૂળ લખાણને જનક સરખું નજર તળે કરી જઈ, જે બે બોલ લખી આપ્યા છે, તે વાચકો આગળ આ ગ્રંથની આખી સિનારમના વાક્ય છે.

'જીવનયાત્રા' તેમજ આ સંગ્રહ માટે શ્રીમદના ફોટાનો બ્લોક ખુશીથી વાપરવા દેવા માટે, તેમજ 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર' પુસ્તકનો ઉપયોગ કરવા દેવા બદલ શ્રીપરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળના સંચાલકોનો અત્રે આભાર માનવો ઘટે છે

— પ્રકાશક

---

* તે નિબંધમા જે અંક મૂક્યા છે, તે સં ૧૯૮૨વાળી બીજી નાગરી આવૃત્તિના છે, તે અહીં જણાવી લેવુ ઠીક થશે

આવશ્યક સૂચના

પહેલા ખંડમાં આપેલાં વચનામૃતોનો પાઠ સં. ૧૯૭૦માં પ્રસિદ્ધ થયેલી 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર' ગ્રંથની દ્વિતીયાવૃત્તિમાંથી લીધો છે. ત્યાર બાદ તે ગ્રંથના પ્રકાશકોએ તે પાઠમાં જે સુધારા-વધારા કર્યા છે, તે નીચે જણાવ્યા છે. ખાસ કરીને બાળબોધ અક્ષરોમાં જણાવેલા સુધારા પુસ્તકમાં કરી લઈને જ પુસ્તક વાંચવાનું શરૂ કરવું એવી વાચકને સૂચના છે.

પાન	લીટી	ભૂલ	સુધારો
૫	૧૧	એવી મનુષ્યતા	એવું મનુષ્યપ્રાણી
૧૭	૧૪	પ્રવૃદ્ધિના	પ્રવૃત્તિના
૪૭	૫	પોતાને માટે	પોતાને માટે, પરને માટે
૫૪	૭	તો गृहस्थाश्रमे अभ्यासे	तो अभ्यास
,,	૮	छतां सामान्य	छतां गृहस्थाश्रमे सामान्य
૭૦	૩	પરમેશ્વર છે	પરમેશ્વર થાય છે
૭૩	૧૫	તે આત્મા	તે ક્રિયાનો આત્મા
૭૭	૧૧	અટળ	એટલે
૭૮	૧૦	રાગાદિ	શબ્દાદિ
૮૬	૪	क्रोधस्वभाव ना	क्रोधस्वभावना
,,	૧૭	वर्ते समभाव जो	वर्ते ते ज स्वभाव जो
૯૧	૧૮	[૩૩]	[૨૮]
૧૧૦	૨૩	અબંધનપણું	અબંધવપણું
૧૧૫	૧૮	[કાચા]	દશકા
૧૨૫	૨૦	શુદ્ધ થયે	શુદ્ધ થવું
૧૨૭	૨૬	ભોગવવા જેવું કરવું	ભોગવવાના વિચારમાં પડવું

અનુક્રમણિકા

ખંડ ૨ જો

ખંડ ૩ જો

ટૂંક જીવનચરિત્ર

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જન્મ કાઠિયાવાડમા આવેલા વવાણિયા ગામમા સં ૧૯૨૪ના કારતક સુ ૧૫ને દિવસે થયો હતો તેમના પિતા મહેતા રવજીભાઈ પંચાણભાઈ વૈષ્ણવ હોઈ કૃષ્ણભક્ત હતા એટલે શ્રીમદનો કુટુબધર્મ વૈષ્ણવ હતો શ્રીમદની માતા દેવબાઈ જૈન કુટુબમાથી આવેલા હતા વવાણિયાના બીજા વણિક કુટુમ્બો પણ જૈન હતાં એટલે માતાની જૈન અસર ઉપરાત તેમને આમપાસથી પણ જૈન વાતાવરણ મળ્યુ હતું એને પ્રભાવે તે નાનપણથી વૈષ્ણવધર્મી જ્ઞાન ઉપરાત જૈનધર્મી જ્ઞાન પણ મેળવવા લાગેલા પોતાની આત્મકથારૂપે ૨૨ વર્ષની ઉમરે લખેલા એક લેખમા તેમણે જણાવ્યુ છે 'મારા પિતામહ કૃષ્ણની ભક્તિ કરતા હતા તેમની પાસે તે વયમા કૃષ્ણકીર્તનના પદો મે સાભળ્યા હતા, તેમજ જુદા જુદા અવતારો સંબધી ચમત્કારો સાભળ્યા હતા, જેથી મને

ભક્તિ માર્ગે એ અવતારોમાં પ્રીતિ થઈ હતી. . . .
હળવે હળવે મને [જૈન લોકોનાં] પ્રતિક્રમણસૂત્ર ઇત્યાદિ પુસ્તકો વાંચવા મળ્યાં, તેમાં બહુ વિનયપૂર્વક સર્વ જગત અને જીવથી મિત્રતા ઇચ્છી છે, તેથી મારી પ્રીતિ તેમાં પણ થઈ અને પેલામાં પણ રહી હળવે હળવે આ [જૈન] પ્રસંગ વધ્યો." અને પછી તો તે જૈનપરંપરાથી જ સર્વાંશે રંગાઈ ગયા.

પ્રથમથી જ તે પ્રતિભાશાળી બાળક હતા. સાડા સાત વર્ષે એમણે શાળામાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો. તેમની સ્મૃતિ એટલી બધી તીવ્ર હતી કે, એક વાર પાઠ સાંભળ્યો એટલે તે તેમને યાદ રહી જતો. એક માસમાં તો તેમણે આંક પૂરા કર્યા. વડા વિદ્યાર્થીએ તેમને પહેલી ચોપડી શરૂ કરાવી હતી પછી તો તેમણે પોતે સાતે ચોપડી પૂરી કરી અને પોતે શીખેલી પહેલી ચોપડી પોતાના શિક્ષક પેલા વડા વિદ્યાર્થીને જ શિખવાડી. એ પરથી તેમની સ્મૃતિશક્તિનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે.

તેટલી નાની ઉમરથી જ રસિક વાતો અને કથાઓ જોડી કાઢી રસિક રીતે કહી બતાવવાની તેમનામાં શક્તિ હતી. આઠ વર્ષની ઉમરથી કવિતા રચવાની તેમણે શરૂઆત કરી હતી તે વખતે તેમણે સામાન્ય રીતે મળી શકે તેવા કવિતાના બધા ગ્રંથો વાંચી કાઢ્યા હતા, અને ઘણાખરા તેમને મોઢે હતા. આઠ વર્ષની ઉમર દરમિયાન તેમણે ૫૦૦૦ કડીઓ રચેલી કહેવાય છે. નવ વર્ષની ઉમરે તેમણે રામાયણ અને મહાભારત પદ્યમાં રચ્યાં હતાં.

નાનપણથી જ તેમનામાં નવું જાણવાની, નવું સાંભળવાની અને નવું શીખવાની તથા તેના પર મનન કરવાની ભારે ટેવ હતી. દશમે વર્ષે તો તે ઘણા વિષયો ઉપર છટાદાર ભાષણો આપતા. ૧૧ વર્ષની વયથી તેમણે ચોપાનિયાંમાં લેખ લખવા માંડ્યા હતા, અને ઇનામી નિબંધો લખી યોગ્ય ઇનામો પણ પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં. તે જ વર્ષે સ્ત્રીકેળવણીની ઉપયોગિતા વિષે પણ એક નિબંધ તેમણે લખ્યો હતો. બાર વર્ષની વયે ત્રણ દિવસમાં ઘડિયાળ ઉપર તેમણે ત્રણસો કડીઓ લખી કાઢી હતી.

તેર વર્ષની વયે તે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરવા રાજકોટ ગયા. પણ તેમાં તે વધુ વખત લાગી રહ્યા હોય એમ લાગતું નથી. કારણ તેર વર્ષ પૂર્ણ થયા બાદ તેમણે પિતાની દુકાને બેસવાનું શરૂ કર્યું. ત્યાં પણ તેમણે વાંચન-મનન ચાલુ જ રાખ્યું પરંતુ તે ધાર્મિક વિષયો પૂરતું જ. સંસ્કૃત પ્રાકૃતના નિયમિત અભ્યાસ વગર તેઓ તે ભાષાના ગ્રંથો સરળતાથી વાંચી લેતા અને યથાર્થ સમજતા. તેમની યાદશક્તિ અસંત તીવ્ર હોવાથી અવધાનના પ્રયોગો જેવું પણ તે નાનપણથી કરતા. તેમની તે શક્તિથી ચકિત થઈ એક બે ગૃહસ્થોએ તેમને કાશી ભણવા જવાનું ખર્ચ આપવાની પણ તૈયારી બતાવેલી. પરંતુ તે તો જુદા જ રસમાં તણાયે જતા હતા, એટલે તેમણે ના પાડી. તે પોતે જણાવે છે તેમ, શિશુવયમાંથી જ વિવેક-વૈરાગ્ય અને મુમુક્ષુતાની વૃત્તિ જાગવાથી તેમનામાં પરભાષાભ્યાસ કે સાંપ્રદાયિક શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાની વૃત્તિ જ રહી નહોતી. પોતાનામાં એટલી નાની ઉંમરે જાગેલી તત્ત્વજિજ્ઞાસાને તેમણે

પુનર્જન્મની સાબિતી તરીકે એક જગાએ આ પ્રમાણે ટાંકી છે:

લઘુ વયથી અદ્‌ભુત થયો તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ
એ જ સૂચવે એમ કે ગતિ આગતિ ક્યાં શોધ.
જે સંસ્કાર થવો ઘટે અતિ અભ્યાસે ક્યાંય,
વિના પરિશ્રમ તે થયો, ભવશંકા શી ત્યાંય?

નાનપણથી તેમણે જે વાંચનમનન કર્યું હતું તેને અક્ષરબદ્ધ કરવાનું તેમને સહેજે સૂઝ્યું. ૧૬મા વર્ષ પહેલાં તો તેમણે અંગત નોધ જેવુ લખવાનુ પણ શરૂ કરી દીધું હતું એમ લાગે છે. તેમાં ધર્મનીતિ તથા મોક્ષાર્થ વિષે પણ ગૂઢ ચિંતનો આપણને જોવા મળે છે. પરમ પુરુષાર્થની સાધનાનુ વ્યવહારનીતિ એ મુખ્ય અંગ છે એ પણ ત્યાર્નું તેમના ધ્યાનમા આવી ગયુ હતુ. શરૂઆતમાં તેમણે જે ગ્રંથો લખ્યા છે તેમા તેમણે તેનો જ બોધ આપ્યો છે.

જૈનસમાજમાં તેમજ બીજે આવી ગયેલી ધર્મજડતા તેમના ગ્રંથલેખનમા એક કારણ બની હોય એવો સંભવ છે. એક વખત તો તેમનામાં ધર્મઉદ્ધારક થવાની પ્રબળ આકાંક્ષા જાગી હતી. પરંતુ પછી જેમ જેમ તે વધુ અંતર્મુખ થતા ગયા, અને છતા બાહ્ય પ્રવૃત્તિનુ બંધન વધુ કઠોર થતું ગયુ, તેમ તેમ તેમની તે આકાક્ષા ઉપશમ પામી ગઈ.

તેમની પ્રતિભાનો સ્પર્શક વિભાગ તે તેમની અવધાન-શક્તિ હતી. ૧૯ વર્ષની વયે તો તે શતાવધાન કરી બતાવતા. તે વેળાના છાપામાં તેને માટે તેમની જે પ્રશંસા કરવામાં આવી હતી, એ એટલી જ ભારે હતી.

પરંતુ પ્રશંસા અને અવધાનશક્તિનો આ ઉપયોગ બાધકને આડરૂપ બને એ એમણે તરત જોયું અને પછીનાં વર્ષોમાં તેમણે એવો શક્તિવ્યય અટકાવ્યો. નાનપણમાં તેમનામાં 'રાજેશ્વર' અને વૈભવી થવાની જે મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ હતી તેમણે પણ એવો જ અનુરૂપ પલટો લીધો. હવે તે વધુ આત્માર્થી બનતા ચાલ્યા હતા. ૨૨મા વર્ષના એક લેખમાં આ દિશાપલટા વિષે તે લખે છે:

"થોડો વખત ગયા પછી એમાંથી ઓર જ થયું, જે થવાનું મેં કલ્પ્યું નહોતું. તેમ તે મારે મારા ખ્યાલમાં હોય એવું કાંઈ મારું પ્રયત્ન પણ નહોતું. છતાં અચાનક ફેરફાર થયો. કોઈ ઓર અનુભવ થયો. અને એ અનુભવ પ્રાયે શાસ્ત્રમાં લેખિત ન હોય, જડવાદીઓની કલ્પનામાં પણ નથી, તેવો હતો. તે ક્રમે કરીને વધ્યો, વધીને અત્યારે એક 'તુહિ' 'તુહિ'નો જાપ કરે છે."

એ ઘટના કેવી રીતે બની એનું અવલોકન કે પૃથક્કરણ કરવું મુશ્કેલ છે. પણ એટલું ચોક્કસ સાચું કે, જે પ્રતિભાશક્તિ ને જિજ્ઞાસા શ્રીમદમાં હતી, તેણે ધર્મ-વારસાને વલોવી તેમાંથી આ નવનીત નિપજાવ્યું હતું. ઉપરાંત આ અરસામાં એક બીજી મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટના એ બની, કે તેમણે સં. ૧૯૪૪માં એટલે વીસ વર્ષની વયે લગ્ન કર્યું અને પોતાના જીવનમાં એક ભારે ફેરફારની શરૂઆત કરી: તેમનાં પત્ની તે ગાંધીજીના પરમ મિત્ર સ્વ. ઝવેરી રેવાશંકર જગજીવનદાસ મહેતાના મોટા ભાઈ પોપટલાલનાં પુત્રી ઝબકબાઈ. આ લગ્નથી તેમને બે પુત્ર અને બે પુત્રી

હતાં, જેમાનુ આજે મઈ વિદ્યમાન નથી એટલુ અહીં જ જણાવી વઈએ

આ ગાળામાં એમણે ધનપ્રાપ્તિ માટે મુબઈમાં વેપાર પણ શરૂ કર્યો હતો તેમનો ધધો ઝવેરીનો હતો એમની શક્તિ અજાણ્યે પણ અહીં ઝળકી ઊઠી, અને ઘણા ટૂક વખતમા એક મોટા ઝવેરી તરીકે તેમણે નામના મેળવી. આમ તેમણે પૂરા અર્થમા ગૃહસ્થાશ્રમ શરૂ કર્યો પરતુ તેમનું તત્ત્વચિંતન અને ઉદાસીભાવ બન્યાં જ નહોતાં દરેક સાધકના જીવનમા મા નો જય કરવાનું કોકને કોક રૂપે તો આવે જ છે શ્રીમદના આ વર્ષો એવા સમયના હતા એ જયનુ એક જ સાધન છે અને તે અનન્ય તથા ભક્તિનમ્ર સતત જાગૃતિ અથવા અપ્રમાદ છે પુરુષાર્થમણિ રાજચદ્ર એ અપ્રમાદ ધડો લેવા જેવી રીતે સાધ્યો હતો દુકાન ઉપર પણ સૌ કામમાંથી પરવારી તે તરત. તત્ત્વની અગાધ ગુફામાં ગરક થઈ જતા અને પોતાની પાસે પડેલી નોધપોથીમાં પોતાનું મનનચિંતન ટપકાવતા આ નિરતર ધ્યાન ઉપરાત વર્ષમા થોડોક કાળ તે ધધામાંથી ફારેગ થઈ એકાતમાં ક્યાક જઈને રહેતા ને ચિંતનમનન કરતા તેમની મનોદશા એક અધારમય ઓરડામાં પુરાયા જેવી હતી તેનું તેમણે જે હૃદયદ્રાવક વર્ણન કર્યું છે તે જોવા જેવુ છે

દુખિયા મનુષ્યોનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યુ હોય તો ખચિત તેના શિરોભાગમાં આવી શકુ તમે મને સ્ત્રી સંબધી કાઈ દુખ લેખશો નહિ, લક્ષ્મી સબધી લેખશો નહિ મને દુખ બીજી રીતનું છે એમાં કોઈ ઓર મર્મ રહ્યો છે"

અને મર્મ બીજો કશો નહિ પણ દરેક ધર્મપુરુષને જીવનના અંતિમ રહસ્યરૂપ જણાતી જે બ્રહ્મજિજ્ઞાસા છે તે હતો. આ એમનું દુઃખ, જીવનની મૂળ ખોજ વિષેની આ અશાંતિ સતત પુરુષાર્થથી જ ટળે. અને એ કરનાર શ્રીમદ્ હતા.

ધર્મજાગૃતિનાં એમનાં આ વર્ષોમાં એમને અનેક સત્સંગીઓ મળ્યા. કેટલાય લોકો એમની પાસે ધર્મ-જિજ્ઞાસાથી આવતા. તેમનાં તે શંકા સમાધાન કરતા. ગાંધીજી આ વેળા દક્ષિણ આફ્રિકા હતા. એઉની ઓળખાણ તો અગાઉ થઈ હતી ગાંધીજી માટેય આ વર્ષો ભારે ધર્મમંથનનાં હતાં. પોતાની શંકાઓના નિવારણ માટે તેમણે શ્રીમદ્‌નું શરણ ખોળ્યું. અને તેને પ્રતાપે પોતે ધર્મપરિવર્તન કરતા અટક્યા એમ તેમણે જ ક્યાંક કહ્યું છે.

આમ અનેક સત્સંગીઓને સાથ આપી, જ્ઞાન અને સાધનાનું સંવર્ધન કરતા કરતાં તે પોતે નિષ્ઠાને પામ્યા અને શાંત થયા. તે શાંતિસંપાદનનો આનંદોદ્ગાર તેમણે એક કાવ્યમાં ગાયો છે તે આ લેખને અંતે જુદું ઉતાર્યું છે. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સંવત ૧૯૪૭માં શ્રીમદ્‌ને જ્ઞાનનિષ્ઠા સાંપડી અને એ સ્થિર થયા. ભૂલેલો મુસાફર રસ્તો ગોતતો હોય અને પછી સાચો રસ્તો મળી જાય એટલે એ સ્થિર પગે તે પર વળ્યો જાય, તેમ હવે શ્રીમદ્ પોતાના ભજનમાં ગાયેલા નિર્ગ્રંથપદ ભણી વળ્યા જાય છે. ૩૧મે વર્ષે પાછો તેમને નવો તબક્કો સર કરવાનું સૂઝે છે. તેમને લાગ્યું કે જે હેતુથી પોતે વ્યાપારધંધામાં તેમજ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રયાણ કર્યું હતું, તે હેતુ હવે પોતે પૂર્ણ કર્યો હતો. ધર્માનુસાર

યોગ્ય ગાર્હસ્થ્યના સુવિપાકરૂપ વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ તેમને યોગ્ય કાળે સાંપડ્યાં હતા અને સહજભાવે તેમણે તે ગ્રહણ કરવાનું મન કર્યું પણ યોગ એવો કે પછી ૩૨મા વર્ષમાં તે માંદા પડ્યા ને એ માંદગી જીવલેણ નીવડી સં ૧૯૫૭ ના ચૈત્ર વદિ પાંચમને દિવસે તેત્રીસ વર્ષનું જ ટૂંકું આયુ ભોગવીને તે સ્વધામ પધાર્યા

* * *

મોક્ષરૂપી એક જ લક્ષ તરફ વેગથી ધસ્યે જતા તેમના જીવનના પ્રતિબિંબરૂપ, તેમની અંગત નોંધો, પત્રો અને સ્વતંત્ર પ્રબંધોનો એકત્રિત સંગ્રહ 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર' ગ્રંથ સદ્ભાગ્યે આપણી સામે મોજૂદ છે તેમાંથી જ તેમનાં કેટલાંક સદ્વચનો આ ગ્રંથમાં સંઘરવામાં આવ્યાં છે તેમણે લખેલા સ્વતંત્ર કે અનુવાદાત્મક ગ્રંથો ઉમરવાર નીચે પ્રમાણે છે

ઉમર વર્ષ	ગ્રંથનુ નામ
૧૬મા વર્ષ પહેલા	સ્ત્રીનીતિબોધ વિભાગ ૧
,,	કાવ્યમાળા
,,	પુષ્પમાળા
,	*વચનસપ્તશતી
,	વચનામૃત
૧૬મુ વર્ષ	ભાવનાબોધ
૧૭મુ વર્ષ	મોક્ષમાળા
ઉપરના અરસામાં	*નમિરાજ-કાવ્ય
,,	મહાનીતિ

* ફૂદડીવાળા ગ્રંથો લખ્યા હોવાનો માત્ર ઉલ્લેખ મળે છે.

૧૮-૧૯	પ્રતિમાસિદ્ધિ વિષે નિબંધ (અપૂર્ણ)
૨૨	'મયતિમુનિધર્મ'
૨૯	શ્રીઆત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર
૩૦	મોક્ષસિદ્ધાંત
૩૨	પંચાસ્તિકાય (અનુવાદ)

આ ઉપરાંત જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા ઘણા અપૂર્ણ લેખો તેમજ સ્વતંત્ર ગ્રંથોની યોજનાઓ તેમના લખાણોમાં ઠેર ઠેર મળી આવે છે તેમની છૂટક કવિતાઓ પણ ઠેર ઠેર ઘણી વેરાયેલી પડી છે

* * *

ઉપર જણાવેલું તેમની આતર પ્રગતિનુ વર્ણન કરતું કાવ્ય નીચે મુજબ છે

ધન્ય રે દિવસ આ અહો, જાગી રે શાંતિ અપૂર્વ રે
દશ વર્ષે રે ધારા ઊલસી, મટ્યો ઉદય[1] કર્મનો ગર્વ રે
ઓગણીસેં ને એકત્રીસે આવ્યો અપૂર્વ અનુસાર રે,
ઓગણીસે ને બેતાળીસે, અદ્ભુત વૈરાગ્ય ધાર રે
ઓગણીસે ને સુડતાળીસે સમકિત રે શુદ્ધ પ્રકાશ્યું રે,
શ્રુત અનુભવ વધતી દશા, જિનસ્વરૂપ અવભાસ્યુ રે
ત્યા આવ્યો રે ઉદય કારમો, પરિગ્રહ કાર્ય પ્રપંચ રે
જેમ જેમ તે હડસેલીએ, તેમ વધે ન ઘટે રંચ રે
વધતુ એમ જ ચાલિયું હવે દીસે ક્ષીણ કાંઈ રે,
ક્રમે કરીને રે તે જશે, એમ ભાસે મન માંહી રે
યથા હેતુ જે ચિત્તનો, સત્ય ધર્મનો ઉદ્ધાર રે,
થશે અવશ્ય આ દેહથી, એમ થયો નિરધાર રે

---

[1] પ્રારબ્ધકર્મ ૨. મોક્ષ પહેલાની ચિત્તની નિર્મળ સ્થિતિ.

આવી અપૂર્વ વૃત્તિ અહો, થશે અપ્રમત્ત યોગ રે,
કેવળ૩ લગભગ ભૂમિકા, સ્પર્શીને દેહ વિયોગ રે
અવશ્ય કર્મનો ભોગ છે, ભોગવવો અવશેષ રે
તેથી દેહ એક જ ધારીને, જાશું સ્વરૂપ સ્વદેશ રે

તેમનાં અંતિમ વચનો

"ઘણી ત્વરાથી પ્રવાસ પૂરો કરવાનો હતો ત્યાં વચ્ચે સેહરાનું મરુસ્થળ સંપ્રાપ્ત થયું માથે ઘણો બોજો રહ્યો હતો તે આત્મવીર્યે કરી જેમ અલ્પકાળે વેદી લેવાય તેમ પ્રવર્તના કરતાં પરિણામ નિકાચિત ઉદયમાન થાક ગ્રહણ કર્યો

જે સ્વરૂપ છે તે અન્યથા થતું નથી એ જ અદ્ભુત આશ્ચર્ય છે અવ્યાબાધ સ્થિરતા છે

પ્રકૃતિ ઉદયાનુસાર કંઈ અશાતા મુખ્યપણે વેદી શાતા પ્રત્યે ૐ શાંતિ

ફાગણ વદ ૩ શુક્ર ૧૯૫૭

---

૩ કેવળજ્ઞાન એ આત્માની સંપૂર્ણ મુક્ત અવસ્થામાં પ્રગટતું જ્ઞાન છે

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

ખંડ ૧ લો

૧

વૈરાગ્ય

૧. સઘળાં પ્રાણીઓની સ્વાભાવિક ઇચ્છા સુખ અને આનંદ પ્રાપ્ત કરવામાં છે. એથી કરીને તેઓ તેના ઉદ્યોગમાં ગૂંથાયાં રહે છે. પરંતુ વિવેકબુદ્ધિના ઉદય વિના તેમાં તેઓ વિભ્રમ પામે છે. તેઓ સંસારમાં નાના પ્રકારનાં સુખનો આરોપ કરે છે. [પરંતુ] અતિ અવલોકનથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, તે આરોપ વૃથા છે. જે સુખ ભયવાળાં છે તે સુખ તે સુખ નથી પણ દુઃખ છે. જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં મહાતાપ છે, જે વસ્તુ ભોગવવામાં એથી પણ વિશેષ તાપ રહ્યો છે, તેમજ પરિણામે મહાતાપ, અનંત શોક અને અનંત ભય છે, તે વસ્તુનુ સુખ તે માત્ર નામનું જ સુખ છે; વા નથી જ. આમ હોવાથી તેની અનુરક્તતા વિવેકીઓ કરતા નથી. ભર્તૃહરિ ઉપદેશે છે કેઃ

ભોગમાં રોગનો ભય છે, કુલને પડવાનો ભય છે,
લક્ષ્મીમાં રાજાનો ભય છે, માનમા દીનતાનો

તથા બળમાં શત્રુનો ભય છે; રૂપથી સ્ત્રીને ભય છે
શાસ્ત્રમાં વાદનો ભય છે; ગુણમાં ખલનો ભય છે:
અને કાયા પર કાળનો ભય છે —
એમ સર્વ વસ્તુ ભયવાળી છે; માત્ર વૈરાગ્ય જ અભય છે.

આમ સંસારનાં મનોહર પણ ચપલ સાહિત્યો ભયથી ભર્યાં છે. વિવેકથી વિચારતાં જ્યાં ભય છે ત્યાં કેવળ શોક જ છે, જ્યાં શોક હોય ત્યા સુખનો અભાવ છે; અને જ્યાં સુખનો અભાવ રહ્યો છે, ત્યાં તિરસ્કાર કરવો યથોચિત છે.

આ પણ વિના વિવાદે માન્ય રાખવું જોઈએ છે, તે અનંત શોક અને અનંત દુ:ખની નિવૃત્તિ એના એ જ સાંસારિક વિષયથી નથી. રુધિરથી રુધિરનો ડાઘ જતો નથી, પણ જલથી તેનો અભાવ છે. તેમ શૃંગારથી વા શૃંગારમિશ્રિત ધર્મથી સંસારની નિવૃત્તિ નથી. એ જ માટે વૈરાગ્યજલનું આવશ્યકપણું નિ:સંશય ઠરે છે. (૧૬)

૨. જ્ઞાનીઓએ સંસારને અનંત ખેદમય, અનંત દુ:ખમય, અવ્યવસ્થિત, ચળવિચળ અને અનિત્ય કહ્યો છે. સંસારની દેખીતી ઇંદ્રવરણા જેવી સુંદર મોહિનીએ આત્માને તટસ્થલીન કરી નાખ્યો છે. એ જેવું સુખ આત્માને ક્યાંય ભાસતું નથી. મોહથી સત્ય સુખ અને એનું સ્વરૂપ જોવાની એણે આકાંક્ષા પણ કરી નથી. . . . સંસારની આ ઉત્તમોત્તમ પદવી [જે ચક્રવર્તીપણું] ત્યાં આવું દુ:ખ, ક્ષણિકતા, તુચ્છતા, અંધપણું એ રહ્યું છે, તો પછી બીજે સુખ શા માટે ગણવું જોઈએ? . . . જે સુખ ભયવાળાં અને ક્ષણિક છે તે દુ:ખ જ છે. [આમ સંસારમાં] અનંત તાપ, અનંત

શોક, અનંત દુઃખ જોઈને જ્ઞાનીઓએ એ સંસારને પૂંઠ દીધી છે તે સત્ય છે વૈરાગ્ય એ જ અનંત સુખમાં લઈ જનાર ઉત્કૃષ્ટ ભોમિયો છે (૧૭)

૩ સર્વ કરતા જેમા અધિક સ્નેહ રહ્યા કરે છે એવી આ કાયા, તે રોગ જરાદિથી સ્વાત્મને જ દુઃખરૂપ થઈ પડે છે, તો પછી તેથી દૂર એવા ધનાદિથી જીવને તથારૂપ સુખવૃત્તિ થાય એમ માનતા વિચારવાનની બુદ્ધિ જરૂર ક્ષોભ પામવી જોઈએ, અને કોઈ બીજા વિચારમા જવી જોઈએ (૨૮)

૨

માનવદેહ

૧ આ સંસાર બહુ દુઃખથી ભરેલો છે એમાંથી જ્ઞાનીઓ તરીને પાર પામવા પ્રયોજન કરે છે મોક્ષને સાધી તેઓ અનંત સુખમાં વિરાજમાન થાય છે એ મોક્ષ બીજા કોઈ દેહથી મળનાર નથી માત્ર માનવદેહથી મોક્ષ છે જ્ઞાનીઓ કહે છે એ [મનુષ્ય] ભવ બહુ દુર્લભ છે અતિ પુણ્યના પ્રભાવથી એ દેહ સાંપડે છે માટે એથી ઉતાવળે આત્મસાર્થક કરી લેવું કોઈ પણ અન્ય દેહમા સદ્‌વિવેકનો ઉદય થતો નથી અને મોક્ષના રાજમાર્ગમા પ્રવેશ થઈ શકતો નથી મોતને પણ નિશ્ચય આપણે જાણી શકતા નથી માટે જેમ બને તેમ ધર્મમા ત્વરાથી સાવધાન થવું (૧૭)

૨ જ્ઞાનીઓએ મનુષ્યપણું ચિંતામણિતુલ્ય કહ્યું છે, તે વિચારો તો પ્રત્યક્ષ જણાય તેવું છે વિશેષ વિચારતાં તો તે મનુષ્યપણાનો એક સમય પણ ચિંતામણિ રત્નથી પરમ માહાત્મ્યવાન અને મૂલ્યવાન દેખાય છે અને જો

૩

સદ્‌ગુરુ—સત્સંગ

સદ્‌ગુરુની આવશ્યકતા

૧. દુઃખની નિવૃત્તિ સર્વ જીવ ઇચ્છે છે, અને દુઃખની નિવૃત્તિ દુઃખ જેનાથી જન્મ પામે છે એવા રાગદ્વેષ અને અજ્ઞાનાદિ દોષની નિવૃત્તિ થયા વિના સંભવતી નથી. તે રાગાદિની નિવૃત્તિ એક આત્મજ્ઞાન સિવાય બીજા કોઈ પ્રકારે ભૂતકાળમાં થઈ નથી, વર્તમાનકાળમા થતી નથી, ભવિષ્યકાળમાં થઈ શકે તેમ નથી. તેનો સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય સદ્‌ગુરુવચનનું શ્રવણ કે સત્શાસ્ત્રનું વિચારવું એ છે. જે કોઈ જીવ સર્વથા દુઃખની નિવૃત્તિ ઇચ્છતો હોય, તેને એ જ એક માર્ગ આરાધ્યા સિવાય અન્ય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. એક મોટી નિશ્ચયથી વાર્તા મુમુક્ષુ જીવે કરવી યોગ્ય છે કે, સત્સંગ જેવું કલ્યાણનું કોઈ બળવાન કારણ નથી. (૨૫)

૨. કારણ, જેને આત્માર્થ સિવાય બીજો કોઈ અર્થ નથી અને આત્માર્થ પણ સાધી પ્રારબ્ધવશાત્ જેનો દેહ છે, એવા જ્ઞાની પુરુષની આજ્ઞા તે ફક્ત આત્માર્થમાં સામા જીવને પ્રેરે છે. આ જીવે પૂર્વકાળે કંઈ આત્માર્થ જાણ્યો નથી; ઊલટો આત્માર્થ વિસ્મરણપણે ચાલ્યો આવ્યો છે. તે પોતાની કલ્પના કરી સાધન કરે તેથી આત્માર્થ ન થાય. ઊલટું, 'આત્માર્થ સાધું છું' એવું દુષ્ટ અભિમાન ઉત્પન્ન થાય, કે જે જીવને સંસારનો મુખ્ય હેતુ છે. જે વાત સ્વપ્ને પણ આવતી નથી, તે જીવ માત્ર અમસ્તી કલ્પનાથી સાક્ષાત્કાર જેવી ગણે, તો તેથી કલ્યાણ ન થઈ શકે. જીવનાં પૂર્વકાળનાં બધાં માઠાં સાધન — કલ્પિત સાધન — મટવા અપૂર્વજ્ઞાન સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી, અને તે અપૂર્વજ્ઞાન અપૂર્વપુરુષના આરાધન વિના બીજા કયા પ્રકારે જીવને પ્રાપ્ત થાય? (૨૭)

અંધકારના ગમે તેટલા પ્રકાર કરીએ, પણ તેમાં કોઈ એવો પ્રકાર નહિ આવે કે જે અજવાળારૂપ હોય. આવરણ-તિમિર જેને છે, એવાં પ્રાણીની કલ્પનામાંની કોઈ પણ કલ્પના 'સત્' જણાતી નથી, અને 'સત્'ની નજીક [પણ] ગંભવતી નથી. 'સત્' છે તે ભ્રાંતિ નથી; કલ્પનાથી પર છે. માટે જેની ['સત્'] પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ મતિ થઈ છે, તેણે પોતે કાંઈ જાણતો નથી એવો દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રથમ વિચાર કરવો અને પછી જ્ઞાનીને શરણે જવું. આ જે વચનો લખ્યાં છે, એમાં નિર્ગ્રંથ પ્રવચનની સમસ્ત દ્વાદશાંગી, ષડ્દર્શનનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ અને જ્ઞાનીના બોધનું બીજ સંક્ષેપે કહ્યું છે. (૨૨-૨૪)

સત્પુરુષની વ્યાખ્યા

૪ સત્પુરુષ એ જ કે નિશદિન જેને આત્માનો ઉપયોગ છે, શાસ્ત્રમાં નથી અને સાંભળ્યામાં નથી છતાં અનુભવમાં આવે એવું જેનું કથન છે, અંતરંગ સ્પૃહા નથી એવી જેની ગુપ્ત આચરણા છે બાકી તો કંઈ કહ્યું જાય તેમ નથી (૨૨)

૫ ધર્મ જ જેનાં અસ્થિમજ્જા છે, ધર્મ જ જેની ઇન્દ્રિયો છે, ધર્મ જ જેનું [હલન] ચલન છે, ધર્મ જ જેની શયન તથા જાગૃતિ છે, ધર્મ જ જેનો આહારવિહાર અને નિહાર છે ધર્મ જ જેનો વિકલ્પ તથા સંકલ્પ છે, ધર્મ જ જેનુ સર્વસ્વ છે, એવા પુરુષની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે, અને તે મનુષ્યદેહે પરમાત્મા છે

૬ જ્ઞાનીની વાણી પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ, આત્માર્થ ઉપદેશક [તથા] અપૂર્વ અર્થનુ નિરૂપણ કરનાર હોય છે, અને અનુભવસહિતપણુ હોવાથી આત્માને સતત જાગૃત કરનાર હોય છે શુષ્ક જ્ઞાનીની વાણીમા તથારૂપ ગુણો હોતા નથી સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ ગુણ જે પૂર્વાપર અવિરોધપણુ, તે શુષ્ક જ્ઞાનીની વાણીને વિષે વર્તવા યોગ્ય નથી કેમકે યથાસ્થિત પદાર્થદર્શન તેને હોતુ નથી અને તેથી ઠામ ઠામ કલ્પનાથી યુક્ત તેની વાણી હોય છે (૨૮)

આત્મજ્ઞાન, સમદર્શિતા, વિચરે ઉદયપ્રયોગ,
અપૂર્વ વાણી, પરમશ્રુત, સદ્‌ગુરુલક્ષણયોગ્ય.

આત્મજ્ઞાનને વિષે જેમની સ્થિતિ છે, એટલે પરભાવની ઇચ્છાથી જે રહિત થયા છે, તથા શત્રુમિત્ર,

હર્ષશોક, નમસ્કારતિરસ્કારાદિ ભાવ પ્રત્યે જેને મમતા વર્તે છે, માત્ર પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા એવાં કર્મોના ઉદયને લીધે જેની વિચરવા આદિ ક્રિયા છે, અજ્ઞાની કરતાં જેની વાણી પ્રત્યક્ષ જુદી પડે છે, અને ષટ્દર્શનના તાત્પર્યને જાણે છે, તે સદ્ગુરુનાં ઉત્તમ લક્ષણો છે. (શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર-૨૯)

સત્સંગની વ્યાખ્યા

૭. મોટા પુરુષના સંગમાં નિવાસ છે તેને અમે પરમ 'સત્સંગ' કહીએ છીએ. એના જેવું કોઈ હિતસ્વી સાધન આ જગતમાં અમે જોયું નથી અને સાંભળ્યું નથી. મૂર્તિમાન મોક્ષ તે સત્પુરુષ છે. (૨૨-૨૪)

૮. ગમે તે જાતનો સહવાસ હોય, પરંતુ જે વડે આત્મસિદ્ધિ નથી તે સત્સંગ નથી. આત્માને સત્ય રંગ ચડાવે તે સત્સંગ. ઉત્તમ શાસ્ત્રમાં નિરંતર એકાગ્ર રહેવું તે પણ સત્સંગ છે. (૧૭)

સત્પુરુષને કોણ ઓળખે?

૯ જ્ઞાનદશા અથવા વીતરાગદશા છે તે મુખ્યપણે દૈહિક સ્વરૂપ તથા દૈહિક ચેષ્ટાનો વિષય નથી, અંતરાત્મગુણ છે. અને અંતરાત્મપણું બાહ્ય જીવોના અનુભવનો વિષય ન હોવાથી, તેમજ તથારૂપ અનુમાન પણ પ્રવર્તે એવા જગતવાસી જીવોને ઘણું કરીને સંસ્કાર નહિ હોવાથી, જ્ઞાની કે વીતરાગને તે ઓળખી શકતા નથી. દૃઢ મુમુક્ષુતા પ્રગટ્યે, તથારૂપ સત્સમાગમથી પ્રાપ્ત થયેલ ઉપદેશને અવધારણ કર્યે, અંતરાત્મવૃત્તિ પરિણમ્યે, જીવ જ્ઞાની કે વીતરાગને ઓળખી શકે. (૨૯)

૧૦ [સત્પુરુષને] વાસ્તવિક ઓળખવા જીવે યોગ્ય થવું પ્રશસ્ત છે. તે યોગ્ય થવામાં બાધકર્તા એવો એ માયાપ્રપંચ છે. પગલે પગલે ભયવાળી અજ્ઞાનભૂમિકામાં જીવ વગરવિચારે કોટ્યાવધિ યોજનો ચાલ્યા કરે, ત્યાં યોગ્યતાનો અવકાશ ક્યાંથી હોય ? આમ ન થાય તેટલા માટે, થયેલા કાર્યના ઉપદ્રવને જેમ શમાવાય તેમ શમાવી, સર્વ પ્રકારે એ વિષેની નિવૃત્તિ કરી, યોગ્ય વ્યવહારમાં આવવાનું પ્રયત્ન કરવું ઉચિત છે. ન ચાલતાં કરવો જોઈએ અને તે પણ પ્રારબ્ધવશાત્ — નિસ્પૃહબુદ્ધિથી — એવો જે વ્યવહાર, તેને યોગ્ય વ્યવહાર માનજો. (૨૨–૨૪)

૧૧ જ્ઞાની પુરુષનું ઓળખાણ નહિ થવામાં ઘણું કરીને જીવના ત્રણ મોટા દોષ જાણીએ છીએ. એક તો, 'હું જાણું છું', 'હું સમજું છું', એવા પ્રકારનું જે માન જીવને રહ્યા કરે છે તે માન. બીજું, પરિગ્રહાદિકને વિષે જ્ઞાની પુરુષ પર રાગ કરતાં વિશેષ રાગ. ત્રીજું, લોકભયને લીધે, અપકીર્તિભયને લીધે અને અપમાનભયને લીધે જ્ઞાનીથી વિમુખ રહેવું, તેના પ્રત્યે જેવું વિનયાન્વિત થવું જોઈએ તેવું ન થવું. એ ત્રણ કારણો જીવને જ્ઞાનીથી અણજાણ્યો રાખે છે. [તેથી જ] જ્ઞાનીને વિષે પોતાસમાન કલ્પના રહ્યા કરે છે. [તથા] પોતાની કલ્પના પ્રમાણે જ્ઞાનીના વિચારનું શાસ્ત્રનું તોલન કરવામાં આવે છે. એ ત્રણે દોષનું ઉપાદાન કારણ એવો તો એક 'સ્વચ્છંદ' નામનો મહાદોષ છે અને તેનું નિમિત્ત કારણ અસત્સંગ છે. (૨૫)

૧૨ જેના વચનબળે જીવ નિર્વાણમાર્ગને પામે છે, એવી સજીવન મૂર્તિનો પૂર્વકાળમાં જીવને જોગ ઘણી વાર

થઈ ગયો છે. પણ તેનું ઓળખાણ થયું નથી. જીવે ઓળખાણ કરવા પ્રયત્ન ક્વચિત્ કર્યું પણ હશે, તથાપિ જીવને વિષે રહી રાખેલી સિદ્ધિયોગાદિ, રિદ્ધિયોગાદિ અને એવી બીજી કામનાઓથી પોતાની દૃષ્ટિ મલિન હતી. દૃષ્ટિ જો મલિન હોય, તો તેથી સત્-મૂર્તિ પ્રત્યે પણ બાહ્ય લક્ષ રહે છે, જેથી ઓળખાણ પડતું નથી. અને જ્યારે ઓળખાણ પડે છે, ત્યારે જીવને કોઈ અપૂર્વ સ્નેહ આવે છે. તે એવો કે, તે મૂર્તિના વિયોગે ઘડી એક આયુષ્ય ભોગવવું તે પણ તેને વિટંબણા લાગે છે. (૨૩)

સત્સંગમાં આવશ્યક વસ્તુઓ

૧૩. જે જીવ કલ્યાણની આકાંક્ષા રાખે છે અને પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષનો [જેને] નિશ્ચય છે, તેને પ્રથમ ભૂમિકામાં (દ્રવ્યાદિ ઉત્પન્ન કરવા આદિમાં સાંગોપાંગ ન્યાયસંપન્ન રહેવારૂપ)* નીતિ મુખ્ય આધાર છે. જેને વિષે ઉપર કહી તે નીતિનુ જો બળવાનપણું ન હોય, અને કલ્યાણની યાચના કરે તથા વાર્તા કરે, તો એ નિશ્ચય માત્ર સત્પુરુષને વંચવા બરોબર છે. જોકે સત્પુરુષ તો નિરાકાંક્ષી છે એટલે તેને છેતરાવાપણું કંઈ છે નહિ, પણ એવા પ્રકારે પ્રવર્તતા જીવ તે અપરાધ યોગ્ય થાય છે. (૨૭)

---

* આવા કૌંસમાં મૂકેલા શબ્દો શ્રીમદના પોતાના છે. પરંતુ આખો ફકરો ટૂંકાવવા માટે, વચ્ચેથી અમુક ભાગ કાઢી નાખી, ક્રમ બદલી, એ ભાગ વાક્ય સળંગ થાય તે પ્રમાણે મૂકેલો છે.

૧૪. જ્ઞાનીની આજ્ઞાનું આરાધન તે કરી શકે કે જે એકનિષ્ઠાએ તન, મન, ધનથી આસક્તિનો ત્યાગ કરી, તેની ભક્તિમાં જોડાય. જોકે જ્ઞાની ભક્તિ ઇચ્છતા નથી, પરંતુ મોક્ષાભિલાષીને તે કર્યા વિના ઉપદેશ પરિણમતો નથી, અને મનન તથા નિદિધ્યાસનાદિનો હેતુ થતો નથી. (૨૨–૨૪)

૧૫. સત્પુરુષનો યોગ થયા પછી આત્મજ્ઞાન કંઈ દુર્લભ નથી. તથાપિ સત્પુરુષને વિષે, તેના વચનને વિષે તે વચનના આશયને વિષે, પ્રીતિ-ભક્તિ થાય નહિ, ત્યાં સુધી આત્મવિચાર પણ જીવમાં ઉદય આવવા યોગ્ય નથી. અને સત્પુરુષનો જીવને યોગ થયો છે એવું ખરેખરું તે જીવને ભાસ્યું છે એમ કહેવું પણ કઠણ છે. (૨૭)

૧૬. સત્સમાગમ અને સત્શાસ્ત્રના લાભને ઇચ્છતા એવા મુમુક્ષુઓને આરંભ, પરિગ્રહ અને રસસ્વાદાદિ પ્રતિબંધ સંક્ષેપ કરવા યોગ્ય છે. જ્યાં સુધી પોતાના દોષોને વિચારી, સંક્ષેપ કરવાને પ્રવૃત્તમાન ન થવાય, ત્યાં સુધી સત્પુરુષનો કહેલો માર્ગ પરિણામ પામવો કઠણ છે. (૨૮)

૧૭. સંસારમાં સાવ ઉદાસીનતા, પરના અલ્પ ગુણમાં પણ પ્રીતિ, પોતાના અલ્પ દોષને વિષે પણ અત્યંત ક્લેશ, દોષના વિલયમાં અત્યંત વીર્યનું સ્ફુરવું — એ વાતો સત્સંગમાં અખંડ એકશરણાગતપણે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. સમયમાત્ર પણ પ્રમાદ યોગ્ય નથી. (૨૯)

૧૮. મુમુક્ષુએ જો કોઈ સત્પુરુષનો આશ્રય પ્રાપ્ત થયો હોય; તો પ્રાયે જ્ઞાનની યાચના કરવી ન ઘટે. માત્ર તથારૂપ વૈરાગ્ય ઉપશમાદિ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય કરવા ઘટે. તે

યોગ્ય પ્રકારે સિદ્ધ થયે, જ્ઞાનીનો ઉપદેશ સુલભ પરિણમે છે અને યથાર્થ વિચાર તથા જ્ઞાનનો હેતુ થાય છે. (૨૯)

૧૯. જ્ઞાની પુરુષને મળીને જે આત્મભાવે, સ્વચ્છંદપણે, કામનાએ કરી, રસે કરી સંસારને ભજે છે, તેને તીર્થંકર પોતાના માર્ગથી બહાર કહે છે. (૨૬)

૨૦. આત્મહિત માટે સત્સંગ જેવું બળવાન બીજું નિમિત્ત કોઈ નથી છતાં તે સત્સંગ પણ, જે જીવ લૌકિક ભાવથી અવકાશ લેતો નથી, તેને પ્રાયે નિષ્ફળ જાય છે. અને સહેજ સત્સંગ ફળવાન થયો હોય તોપણ; જો વિશેષ લોકાવેશ રહેતો હોય, તો તે ફળ નિર્મૂળ થઈ જતાં વાર લાગતી નથી. સ્ત્રીપુત્ર, આરંભપરિગ્રહના પ્રસંગમાંથી જો નિજબુદ્ધિ છોડવાનો પ્રયાસ કરવામા ન આવે, તો સત્સંગ ફળવાન થવાનો સંભવ શી રીતે બને? જે પ્રસંગમાં મહાજ્ઞાની પુરુષો સંભાળીને ચાલે છે, તેમાં આ જીવે તો અત્યંત સંભાળથી, સંક્ષેપીને ચાલવુ એ વાત ન જ ભૂલવા જેવી છે. (૨૭)

૨૧. જ્ઞાની પુરુષના આશ્રયમાં વિરોધ કરનારા પંચવિષયાદિ દોષો છે. તે દોષ થવાના સાધનથી જેમ બને તેમ દૂર રહેવુ અને પ્રાપ્ત સાધનમાં પણ ઉદાસીનતા રાખવી. અથવા તે તે સાધનોમાથી અહંબુદ્ધિ છોડી દઈ, રોગરૂપ જાણી પ્રવર્તવુ ઘટે. અનાદિ દોષનો એવા પ્રસંગમાં વિશેષ ઉદય થાય છે. કેમકે, આત્મા તે દોષને છેદવા પોતાની સન્મુખ લાવે છે કે તે સ્વરૂપાંતર કરી તેને આકર્ષે છે, અને જાગૃતિમાં શિથિલ કરી નાખી, પોતાને વિષે એકાગ્રબુદ્ધિ કરાવી દે છે. તે એકાગ્રબુદ્ધિ એવા પ્રકારની હોય છે કે,

'મને આ પ્રવૃત્તિથી તેવો વિશેષ બાધ નહિ થાય. હું અનુક્રમે તેને છોડીશ અને કરતાં જાગૃત રહીશ' એ આદિ ભ્રાંતદશા તે દોષ કરે છે. જેથી તે દોષનો સંબંધ જીવ છોડતો નથી, અથવા તે દોષ વધે છે તેનો લક્ષ તેને આવી શકતો નથી. એ વિરોધી સાધનનો બે પ્રકારથી ત્યાગ થઈ શકે છે. એક, તે સાધનના પ્રસંગની નિવૃત્તિ. બીજો પ્રકાર, વિચારથી કરી તેનું તુચ્છપણું સમજાવું. વિચારથી કરી તુચ્છપણું સમજાવા માટે પ્રથમ તે પંચવિષયાદિના સાધનની નિવૃત્તિ કરવી વધારે યોગ્ય છે. કેમકે, તેથી વિચારનો અવકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. તે પંચવિષયાદિ સાધનની નિવૃત્તિ સર્વથા કરવાનું જીવનું બળ ન ચાલતું હોય, ત્યારે ક્રમે ક્રમે, દેશે દેશે તેનો ત્યાગ કરવો ઘટે. એમ કરવાથી અનુક્રમે તે દોષ મોળા પડે અને આશ્રયભક્તિ દૃઢ થાય (૨૬)

૨૨ અજ્ઞાનની સંતતિ બળવાન હોવાથી, તેનો રોધ થવાને અર્થે અને જ્ઞાની પુરુષનાં વચનોનો યથાયોગ્ય વિચાર થવાને અર્થે, મળ અને વિક્ષેપ મટાડવા ઘટે છે સરળપણું, ક્ષમા, પોતાના દોષનું જોવું, અલ્પારંભ, અલ્પ પરિગ્રહ એ આદિ મળ મટવાના સાધન છે. જ્ઞાની પુરુષની અસંત ભક્તિ તે વિક્ષેપ મટવાનું સાધન છે. (૨૬)

સજ્જનસ્તોત્ર

૨૩ આ લોક ત્રિવિધ તાપથી આકુળવ્યાકુળ છે. ઝાંઝવાનાં પાણીને લેવા દોડી, તૃષા છિપાવવા ઇચ્છે છે, એવો દીન છે. અજ્ઞાનને લીધે સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થઈ જવાથી

ભયંકર પરિભ્રમણ તેને પ્રાપ્ત થયું છે. સમયે સમયે અતુલ ખેદ, જ્વરાદિક રોગ, મરણાદિક ભય, વિયોગાદિક દુઃખને તે અનુભવે છે. એવી અશરણતાવાળા આ જગતને એક સત્પુરુષ જ શરણ છે. સત્પુરુષની વાણી વિના કોઈ એ તાપ અને તૃષા છેદી શકે નહીં એમ નિશ્ચય છે. માટે ફરીફરી તે સત્પુરુષના ચરણનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.

સંસાર કેવળ અશાતામય છે. કોઈપણ પ્રકારના પુણ્ય વિના શાતાની પ્રાપ્તિ નથી. અને એ પુણ્ય પણ સત્પુરુષના ઉપદેશ વિના કોઈએ જાણ્યું નથી. ઘણે કાળે ઉપદેશેલું તે પુણ્ય રૂઢિને આધીન થઈ પ્રવર્તે છે, તેથી જાણે તે ગ્રંથાદિકથી પ્રાપ્ત થયેલું લાગે છે. પણ એનું મૂળ એક સત્પુરુષ જ છે. માટે અમે એમ જ જાણીએ છીએ કે, એક અંશ શાતાથી કરીને પૂર્ણકામના સુધીની સર્વ સમાધિ તેનું સત્પુરુષ જ કારણ છે. આટલી બધી સમર્થતા છતાં જેને કંઈ પણ સ્પૃહા નથી, ઉન્મત્તતા નથી, પોતાપણું નથી, ગર્વ નથી, ગારવ નથી, એવા આશ્ચર્યની પ્રતિમારૂપ સત્પુરુષને અમે ફરી ફરી નામરૂપે સ્મરીએ છીએ.

ત્રિલોકના નાથ વશ થયા છે જેને, એવા છતાં પણ એવી કોઈ અટપટી દશાથી વર્તે છે કે જેનું સામાન્ય મનુષ્યને ઓળખાણ થવું દુર્લભ છે, એવા સત્પુરુષને અમે ફરીફરી સ્તવીએ છીએ.

એક સમય પણ કેવળ અસંગપણાથી રહેવું એ ત્રિલોકને વશ કરવા કરતા પણ વિકટ કાર્ય છે. તેવા અસંગપણાથી ત્રિકાળ જે રહ્યાં છે એવા સત્પુરુષના અંતઃકરણ, તે જોઈ અમે પરમાશ્ચર્ય પામી નમીએ છીએ.

હે પુરાણ પુરુષ! અમે તારામાં અને સત્પુરુષમાં કાંઈ ભેદ હોય એમ સમજતા નથી. તારા કરતાં અમને તો સત્પુરુષ જ વિશેષ લાગે છે. કારણ કે તું પણ તેને આધીન જ રહ્યો છે. અને અમે સત્પુરુષને ઓળખ્યા વિના તને ઓળખી શક્યા નહિ એ જ તારું દુર્ઘટપણું અમને સત્પુરુષ પ્રત્યે પ્રેમ ઉપજાવે છે. કારણ કે તું વશ છતાં પણ તેઓ ઉન્મત્ત નથી અને તારાથી પણ સરલ છે. માટે હવે તું કહે તેમ કરીએ! (૨૨–૨૪)

સત્સંગ જ શ્રેષ્ઠ ઉપાય

૨૩ પરમાત્માને ધ્યાવવાથી પરમાત્મા થવાય છે. પણ તે ધ્યાવન, આત્મા સત્પુરુષના ચરણકમળની વિનયોપાસના વિના પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. એ નિર્ગ્રંથ ભગવાનનું સર્વોત્તમ વચનામૃત છે. (૨૨)

૨૪ જે પવન [શ્વાસ]નો જય કરે છે, તે મનનો જય કરે છે. જે મનનો જય કરે છે, તે આત્મલીનતા પામે છે.—આ કહ્યું તે વ્યવહાર માત્ર છે. નિશ્ચયમાં, નિશ્ચય અર્થની યોજના સત્પુરુષના અંતરમાં રહી છે. શ્વાસનો જય કરતાં છતાં સત્પુરુષની આજ્ઞાથી પરાઙ્મુખતા છે, તો તે શ્વાસજય પરિણામે સંસાર જ વધારે છે. શ્વાસનો જય ત્યાં છે કે જ્યાં વાસનાનો જય છે. તેનાં બે સાધન છે. સદ્ગુરુ અને સત્સંગ. તેની બે શ્રેણી છે: પર્યુપાસના અને પાત્રતા.

૨૫ (જીવે) જપ, તપ, શાસ્ત્રાધ્યયન વગેરે અનંત વાર કર્યાં છે, તથાપિ જે કંઈ પણ અવશ્ય કરવા

યોગ્ય હતું, તે તેણે કર્યું નથી. તે શું? તો કે, સત્પુરુષનું કહેલું વચન, તેનો ઉપદેશ સાંભળ્યાં નથી અથવા રૂડે પ્રકારે તે ઉઠાવ્યાં નથી. आणाए धम्मो, आणाए तवो!

સત્પુરુષની આજ્ઞાનું આરાધન એ જ ધર્મ, આજ્ઞાનું આરાધન એ જ તપ. (૨૨–૨૪)

૨૬. શાસ્ત્રમાં કહેલી આજ્ઞાઓ પરોક્ષ છે, અને તે જીવને અધિકારી થવા માટે કહી છે. મોક્ષ થવા માટે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધવી જોઈએ. (૨૨–૨૪)

સત્સંગના વિયોગમાં શું કરવું?

૨૭. જ્ઞાની પુરુષના સમાગમનો અંતરાય રહેતો હોય તે તે પ્રસંગમાં વારંવાર તે જ્ઞાની પુરુષની દશા, ચેષ્ટા અને વચનો સંભારવાં, નીરખવાં અને વિચારવાં યોગ્ય છે. વળી તે સમાગમના અંતરાયમાં — પ્રવૃત્તિના પ્રસંગોમાં — અત્યંત સાવધાનપણું રાખવું ઘટે છે. કારણકે, એક તો સમાગમનું બળ નથી અને બીજો અનાદિ અભ્યાસ છે. ઘરનું, જ્ઞાતિનું કે બીજાં તેવાં કામોનું કારણ પડયે, ઉદાસીનભાવે પ્રતિબંધરૂપ જાણી પ્રવર્તન ઘટે છે. તે કારણોને મુખ્ય કરી કોઈ પ્રવર્તન કરવું ઘટતું નથી. (૨૬)

૨૮. સત્સંગનું સેવન જે નિરંતરપણે ઇચ્છે છે, એવા મુમુક્ષુ જીવને જ્યાં સુધી તે જોગનો વિરહ રહે, ત્યાં સુધી દૃઢ ભાવે તે ભાવના ઇચ્છી, પ્રત્યેક કાર્ય કરતાં વિચારથી વર્તી, પોતાને વિષે લઘુપણું માન્ય કરી, પોતાના જોવામાં આવે તે દોષ પ્રત્યે નિવૃત્તિ ઇચ્છી, સરળપણે વર્ત્યા કરવું અને જે કાર્ય કરી તે ભાવનાની ઉત્પત્તિ થાય, એવી જ્ઞાન–

વાર્તા કે જ્ઞાનલેખ કે ગ્રંથનું કંઈ કંઈ વિચારવું રાખવું. (૨૫)

૨૯. આ કાળને વિષે સત્સંગની પ્રાપ્તિ થવી ઘણી દુર્લભ છે એમ જાણી, જે જે પ્રકારે સત્સંગના વિયોગમાં પણ આત્મામાં ગુણોત્પત્તિ થાય, તે તે પ્રકારે પ્રવર્તવાનો પુરુષાર્થ વારંવાર વખતોવખત અને પ્રસંગે પ્રસંગે કર્તવ્ય છે (૨૨–૨૪) [તથા] આરંભપરિગ્રહ પ્રત્યેથી વૃત્તિને ઓસરાવી, સત્શાસ્ત્રનો પરિશ્રમ વિશેષ કરીને કર્તવ્ય છે. આરંભપરિગ્રહ પર વિશેષ વૃત્તિ વર્તતી હોય, તે જીવમાં સત્પુરુષના વચનનું અથવા સત્શાસ્ત્રનું પરિણમન થવું કઠણ છે. (૩૦)

સત્સંગનું ફળ

૩૦. સત્સંગ એ સર્વ સુખનું મૂળ છે. ગમે તેવા પવિત્ર થવાને માટે સત્સંગ શ્રેષ્ઠ સાધન છે. જ્યાં સારી હવા નથી આવતી, ત્યાં રોગની વૃદ્ધિ થાય છે; તેમ જ્યાં સત્સંગ નથી, ત્યાં આત્મરોગ વધે છે. મલિન વસ્ત્રને જેમ સાબુ તથા જળ સ્વચ્છ કરે છે, તેમ આત્માની મલિનતાને શાસ્ત્રબોધ અને સત્પુરુષોનો સમાગમ ટાળી શુદ્ધતા આપે છે. સત્સંગ એ આત્માનું પરમ હિતસ્વી ઔષધ છે. (૧૭)

૩૧. સત્સંગ છે તે કામ બાળવાનો બળવાન ઉપાય છે. સર્વ જ્ઞાની પુરુષે કામનું જીતવું તે અસંત દુષ્કર કહ્યું છે —તે આવ સિદ્ધ છે. [પરંતુ] જેમ જેમ જ્ઞાનીનાં વચનોનું અવગાહન થાય છે, તેમ તેમ કંઈક કંઈક કરી પાછો હઠતાં અનુક્રમે જીવનું વીર્ય બળવાન થઈ, કામનું

સામર્થ્યે જીવથી નાશ કરાય છે. કામનું સ્વરૂપ જ જ્ઞાની પુરુષનાં વચન સાંભળી જીવે જાણ્યું નથી અને એ જાણ્યું હોત તો તેને વિષે સાવ નીરસતા થઈ હોત. (૨૭)

૩૨. સત્પુરુષનું ઓળખાણ જેમ જેમ જીવને થાય છે, તેમ તેમ મતાભિગ્રહ, દુરાગ્રહતાદિ ભાવ મોળા પડવા લાગે છે, અને પોતાના દોષ જોવા ભણી ચિત્ત વળી આવે છે, વિકથાદિ ભાવમાં નિરસપણું લાગે છે કે જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થાય છે; જીવને અનિત્યાદિ ભાવના ચિંતવવા પ્રત્યે બળ-વીર્ય સ્ફુરવા વિષે જે પ્રકારે જ્ઞાની પુરુષ સમીપે સાંભળ્યું છે, તેથી પણ વિશેષ બળવાન પરિણામથી તે પંચવિષયાદિને વિષે અનિત્યાદિ ભાવ દૃઢ કરે છે. (૨૭)

૩૩. જેની કેડનો ભંગ થયો છે, તેનુ પ્રાયે બધુ બળ પરિક્ષીણપણાને ભજે છે. જેને જ્ઞાની પુરુષના વચનરૂપ લાકડીનો પ્રહાર થયો છે, તે પુરુષને વિષે તે પ્રકારે સંસાર સંબંધી બળ હોય છે. (૨૬)

૩૪. સંસાર સ્પષ્ટ પ્રીતિથી કરવાની ઇચ્છા થતી હોય, તો તે પુરુષે જ્ઞાનીનાં વચન સાંભળ્યાં નથી અથવા જ્ઞાની પુરુષનાં દર્શન પણ તેણે કર્યાં નથી. (૨૬)

૩૫. જ્ઞાની પુરુષને જોયા પછી સ્ત્રીને જોઈ જો રાગ ઉત્પન્ન થતો હોય, તો જ્ઞાની પુરુષને જોયા નથી એમ તમે જાણો. જ્ઞાની પુરુષનાં વચનોને સાંભળ્યા પછી સ્ત્રીનું સજીવન શરીર અજીવનપણે ભાસ્યા વિના રહે નહિ, જ્ઞાની પુરુષ સિવાય તેનો આત્મા બીજે ક્યાંય પણ ક્ષણભર સ્થાયી થવાને ઇચ્છે નહિ. (૨૬)

૩૬. પારસમણિનો સંગ થયો અને લોઢાનું સુવર્ણ ન થયુ, તો કા તો પારસમણિ નહિ અને કા તો ખરુ લોઢું નહિ. તેવી જ રીતે જેના ઉપદેશથી સુવર્ણમય આત્મા ન થાય, તો કા તો તે ઉપદેષ્ટા સત્પુરુષ નહિ અને કાં તો સામો માણસ યોગ્ય જીવ નહિ. યોગ્ય જીવ અને ખરા સત્પુરુષ હોય, તો ગુણો પ્રગટ્યા વિના રહે નહિ (૨૯)

૩૭. સત્સંગ પ્રાપ્ત થયે જો આ જીવને કલ્યાણ પ્રાપ્ત ન થાય, તો અવશ્ય આ જીવનો જ વાક છે. મિથ્યાગ્રહ, સ્વચ્છંદપણુ, પ્રમાદ અને ઇન્દ્રિયવિષયથી ઉપેક્ષા ન કરી હોય, તો જ સત્સંગ ફળવાન થાય નહિ અથવા સત્સંગમાં એકનિષ્ઠા, અપૂર્વ ભક્તિ આણી ના હોય, તો ફળવાન થાય નહિ સત્સંગની ઓળખાણ થયે જીવે અવશ્ય કરી પ્રવૃત્તિ સંકોચવી પોતાના દોષ ક્ષણે ક્ષણે, કાર્યે કાર્યે અને પ્રસગે પ્રસંગે તીક્ષ્ણ ઉપયોગે કરી જોવા, જોઈને પરિક્ષીણ કરવા અને સત્સંગને અર્થે દેહત્યાગ કરવાનો યોગ થતો હોય તો તે સ્વીકારવો. જીવે મુખ્યમા મુખ્ય અને અવશ્યમાં અવશ્ય નિશ્ચય રાખવો કે, જે કંઈ મારે કરવુ છે, તે આત્માને કલ્યાણરૂપ થાય તે જ કરવુ છે જો તે સત્સંગથી પ્રાપ્ત થયેલા એવા બોધને અનુસરે નહિ — તેને આચરે નહિ — આચરવામા થતા પ્રમાદને છોડે નહિ, તો કોઈ દિવસે પણ જીવનુ કલ્યાણ થાય નહિ (૨૯)

૩૮. તરવાના કામી હોય અને સદ્ગુરુ મળે તો કર્મ ટળે. તરવાના કામી કોને કહેવાય? જે પદાર્થને જ્ઞાની ઝેર કહે, તેને ઝેર જાણી મૂકે અને જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધે તેને તરવાના કામી કહેવાય. (૨૯)

૪

સત્શાસ્ત્ર

૧. શાસ્ત્રમાં માર્ગ કહ્યો છે, મર્મ કહ્યો નથી. મર્મ તો સત્પુરુષોના અંતરાત્મામાં રહ્યો છે. (૨૨)

૨. સર્વ દર્શન પારિણામિક ભાવે મુક્તિનો ઉપદેશ કરે છે એ નિઃસંશય છે. પણ યથાર્થ દૃષ્ટિ થયા વિના સર્વ દર્શનનું તાત્પર્યજ્ઞાન હૃદયગત થતું નથી. જે થવા માટે, સત્પુરુષોની પ્રશસ્ત ભક્તિ, તેના પાદપંકજ અને ઉપદેશનું અવલંબન, નિર્વિકાર જ્ઞાનયોગ — જે [એવાં] સાધનો, તે શુદ્ધ ઉપયોગ વડે સંમત થવાં જોઈએ. (૨૩)

૩. ઘણું કરીને સત્પુરુષને વચને આધ્યાત્મિક શાસ્ત્ર પણ આત્મજ્ઞાનનો હેતુ થાય છે; કેમકે, 'પરમાર્થ આત્મા' શાસ્ત્રમાં વર્તતો નથી, સત્પુરુષમાં વર્તે છે. (૨૯)

૪. શાસ્ત્રોનાં શાસ્ત્રો મુખપાઠે હોય, એવા પુરુષો ઘણા મળી શકે; પરંતુ જેણે થોડાં વચનો પર પ્રૌઢ અને વિવેકપૂર્વક વિચાર કરી, શાસ્ત્ર જેટલું જ્ઞાન હૃદયગત કર્યું હોય, તેવા મળવા દુર્લભ છે. (૧૭)

૫. શાસ્ત્રોનાં પાનાં ઉપાડવાં અને ભણવાં એમાં કાંઈ અંતર નથી, જો તત્ત્વ ન મળ્યું તો. કારણ કે બેયે બોજો જ ઉપાડ્યો. પાનાં ઉપાડ્યાં તેણે કાયાએ બોજો ઉપાડ્યો, ભણી ગયા હતા તેણે મને બોજો ઉપાડ્યો. જેને ઘેર આખો લવણસમુદ્ર છે, તે તૃષાતુરની તૃષા મટાડવા સમર્થ નથી. પણ જેને ઘેર એક મીઠા પાણીની વીરડી છે, તે પોતાની અને કેટલાય બીજાની તૃષા મટાડવા સમર્થ છે. શાસ્ત્રાભ્યાસનો નિષેધ કરવાનો હેતુ નથી — શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી તો કંઈ પાત્ર થવાની જિજ્ઞાસા થશે અને કાળે કરી પાત્રતા મળશે — પણ મૂળ વસ્તુથી દૂર જવાય એવા શાસ્ત્રાભ્યાસનો નિષેધ કરીએ છીએ. (૨૨–૨૪)

૬. જિનાગમ છે તે ઉપશમસ્વરૂપ છે. ઉપશમસ્વરૂપ એવા પુરુષોએ ઉપશમને અર્થે તે પ્રરૂપ્યાં–ઉપદેશ્યાં છે. તે ઉપશમ આત્માર્થે છે, અન્ય કોઈ પ્રયોજન અર્થે નથી. આત્માર્થમાં જો તેનું આરાધન કરવામાં ન આવ્યું, તો તે જિનાગમનું શ્રવણ-વાચન નિષ્ફળરૂપ છે. (૨૫)

૭. આત્માર્થ સિવાય શાસ્ત્રની જે જે પ્રકારે જીવે માન્યતા કરી કૃતાર્થતા માની છે, તે સર્વ શાસ્ત્રીય અભિનિવેશ છે. આત્મા સમજવા અર્થે શાસ્ત્રો ઉપકારી છે અને તે પણ સ્વચ્છંદરહિત પુરુષને. એટલો લક્ષ રાખી સત્શાસ્ત્ર વિચારાય, તો તે અભિનિવેશ ગણવા યોગ્ય નથી. [પરંતુ] સત્સમાગમનો યોગ પ્રાપ્ત થયો [હોય] તે યોગે પણ સ્વચ્છંદતા-નિર્વાહને અર્થે સત્સમાગમ સમાન કે તેથી વિશેષ ભાર શાસ્ત્ર પ્રત્યે મૂકે છે તે જીવને પણ અપ્રશસ્ત શાસ્ત્રીય અભિનિવેશ છે. (૨૯)

૮ સૂત્ર અને સિદ્ધાત એ બે જુદા છે. બાચરવા માટે સિદ્ધાતો સૂત્રરૂપી પેટીમા રાખવામા આવ્યા છે. દેશકાળને અનુસરી સૂત્ર રચવામા એટલે ગૂંથવામા આવે છે, અને તેમા સિદ્ધાતની ગૂંથણી કરવામા આવે છે. તે સિદ્ધાંતો ગમે તે કાળમાં, ગમે તે ક્ષેત્રમાં ફરતા નથી. સિદ્ધાત છે એ પ્રત્યક્ષ છે જ્ઞાનીના અનુભવગમ્યની બાબત છે તેમાં અનુમાનપણુ કામ આવતુ નથી. જેને ગુણાકાર અથવા સરવાળાનુ જ્ઞાન થયુ છે, તે એમ કહે કે, નવે નવે એકાશી. ત્યા આગળ જેને સરવાળા અથવા ગુણાકારનુ જ્ઞાન થયુ નથી, તે અનુમાનથી એમ કહે કે, '૯૮ થતા હોય તો કેમ ના કહી શકાય?' તો તેમા કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી એ પ્રમાણે સિદ્ધાત, આવરણના કારણથી ન સમજવામા આવે, તો પણ તે અસિદ્ધાતપણાને પામતા નથી. જ્યા સુધી અનુભવગમ્ય ન થાય, ત્યા સુધી સુપ્રતીતિ રાખવા જરૂર છે અને સુપ્રતીતિથી ક્રમે ક્રમે કરી અનુભવગમ્ય થાય છે. (૩૨)

૫

સિદ્ધાંતચર્ચા

૧. શાસ્ત્રમાં જે જ્ઞાન પ્રગટ થયું છે, તે જ્ઞાન બે પ્રકારમાં વિચારવા યોગ્ય છે. એક પ્રકાર ઉપદેશનો અને બીજો પ્રકાર સિદ્ધાંતનો છે. 'જન્મમરણાદિ ક્લેશવાળા આ સંસારને ત્યાગવો ઘટે છે, અનિત્ય પદાર્થમાં વિવેકીને રુચિ કરવી હોય નહિ, પ્રત્યક્ષ રીતે ત્રિવિધ તાપરૂપ આ સંસાર જાણતાં છતાં મૂર્ખ એવો જીવ તેમાં જ વિશ્રાંતિ ઇચ્છે છે, પરિગ્રહ આરંભ અને સંગ એ સૌ અનર્થના હેતુ છે'— એ આદિ જે શિક્ષા છે, તે 'ઉપદેશજ્ઞાન' છે. 'આત્માનું હોવાપણું, નિત્યપણું, એકપણું અથવા અનેકપણું, બંધાદિ ભાવ, મોક્ષ, આત્માની સર્વ પ્રકારની અવસ્થા, પદાર્થ અને તેની અવસ્થા'— એ આદિને જે પ્રકારે સિદ્ધ કર્યાં હોય છે, તે 'સિદ્ધાંતજ્ઞાન' છે. વેદાંત અને જિનાગમ એ સૌનું અવલોકન પ્રથમ તો ઉપદેશજ્ઞાનપ્રાપ્તિ અર્થે જ મુમુક્ષુ જીવે કરવું ઘટે છે. કારણ કે, સિદ્ધાંતજ્ઞાન જિનાગમ અને વેદાંતમાં પરસ્પર ભેદ પામતું જોવામાં આવે છે અને તે પ્રકારે જોઈ, મુમુક્ષુ જીવ અંદેશો-શંકા પામે છે. અને તે શંકા ચિત્તનું અસમાધિપણું કરે છે. એવું ઘણું કરીને

બનવા યોગ્ય જ છે. કારણ કે, સિદ્ધાંતજ્ઞાન તો જીવને કોઈ અત્યંત ઉજ્જ્વળ ક્ષયોપશમે અને સદ્‌ગુરુના વચનની આરાધનાએ ઉદ્‌ભવે છે. સિદ્ધાંતજ્ઞાનનું કારણ ઉપદેશજ્ઞાન છે. સદ્‌ગુરુથી કે સત્‌શાસ્ત્રથી પ્રથમ જીવમાં એ જ્ઞાનનુ દૃઢ થવું ઘટે છે. કે જે ઉપદેશજ્ઞાનનાં ફળ વૈરાગ્ય અને ઉપશમ છે. વૈરાગ્ય અને ઉપશમનું બળ વધવાથી જીવને વિષે સહેજે ક્ષયોપશમનું નિર્મળપણુ થાય છે અને સહેજ સહેજમાં સિદ્ધાંતજ્ઞાન થવાનુ કારણ થાય છે. જો જીવ અસંગ દશામાં આવે, તો આત્મસ્વરૂપ સમજવું સાવ સુલભ થાય છે. (૨૭)

૨. સિદ્ધાંતબોધનો જન્મ ઉપદેશબોધથી થાય છે. જેને વૈરાગ્ય ઉપશમ સંબંધી ઉપદેશબોધ થયો નથી, તેને બુદ્ધિનું વિપર્યાસપણુ વર્ત્યા કરે છે. અને જ્યાં સુધી બુદ્ધિનું વિપર્યાસપણુ હોય, ત્યાં સુધી સિદ્ધાંતનુ વિચારવુ પણ વિપર્યાસપણે થવુ જ સંભવે છે કેમકે ચક્ષુને વિષે જેટલી ઝાંખપ છે, તેટલો ઝાંખો પદાર્થ તે દેખે છે. અને જો અત્યંત બળવાન પડળ હોય, તો તેને સમૂળગો પદાર્થ દેખાતો નથી. ગૃહકુટુંબપરિગ્રહાદિ ભાવને વિષે જે અહંતા-મમતા છે, અને તેની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિ પ્રસંગમાં જે રાગદ્વેષકષાય છે, તે જ વિપર્યાસબુદ્ધિ છે. ગૃહકુટુંબાદિ ભાવને વિષે અનાસક્ત બુદ્ધિ થવી, તે વૈરાગ્ય છે. અને તેની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિ નિમિત્તે ઉત્પન્ન થતો એવો જે કષાય-ક્લેશ તેનું મંદ થવુ, તે ઉપશમ છે. એટલે તે બે ગુણ વિપર્યાસ બુદ્ધિને પર્યાયાંતર કરી સદ્‌બુદ્ધિ કરે છે. અને તે સદ્‌બુદ્ધિ જીવાજીવાદિ પદાર્થની વ્યવસ્થા જેથી જણાય છે

એવા સિદ્ધાંતની વિચારણા કરવા યોગ્ય થાય છે. જે જીવને વિષે ગાઢ વિપર્યાસબુદ્ધિ છે, તેને તો કોઈ રીતે સિદ્ધાંતબોધ વિચારમાં આવી શકે નહિ. તેથી સિદ્ધાંતબોધ કરતાં વિશેષપણે વૈરાગ્ય અને ઉપશમને કથન કર્યાં છે. (૨૮)

૩. સિદ્ધાંતનો વિચાર ઘણા સત્સંગથી તથા વૈરાગ્ય અને ઉપશમનું બળ વિશેષપણે વધ્યા પછી કર્તવ્ય છે. જો એમ નથી કરવામાં આવતું, તો જીવ બીજા પ્રકારમાં ચડી જઈ, વૈરાગ્ય અને ઉપશમથી હીન થાય છે. તમને અથવા કોઈ મુમુક્ષુને પોતાના સ્વરૂપનું જાણાવું એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે. પણ તે જાણવાનાં સાધન શમ, સંતોષ, વિચાર અને સત્સંગ છે. તે સાધન સિદ્ધ થયે, વૈરાગ્ય ઉપશમ વર્ધમાન પરિણામી થયે, 'એક આત્મા છે' કે 'અનેક આત્મા છે' એ આદિ પ્રકારે સ્વરૂપ વિચારવા યોગ્ય છે.... જ્યાં સુધી પ્રથમ વૈરાગ્ય અને ઉપશમનું બળ દૃઢપણે જીવમાં આવ્યું ન હોય, ત્યાં સુધી તે વિચારથી ચિત્તનુ સમાધાન થવાને બદલે ચંચળપણું થાય છે અને તે વિચારનો નિર્ધાર પ્રાપ્ત થતો નથી; તથા ચિત્ત વિક્ષેપ પામી, યથાર્થપણે પછી વૈરાગ્ય ઉપશમને ધારણ કરી શકતું નથી. માટે તે પ્રશ્નનું સમાધાન જ્ઞાની પુરુષોએ કર્યું છે તે સમજવા, આ જીવમાં વૈરાગ્ય ઉપશમ અને સત્સંગનુ બળ હાલ તો વધારવુ ઘટે છે. . . . જીવ કંઈક પણ ગુણ પામીને જો શીતળ થાય, તો પછી તેને વિશેષ વિચાર કર્તવ્ય છે. આત્મદર્શનાદિ પ્રસંગ તીવ્ર મુમુક્ષુપણું ઉત્પન્ન થયા પહેલાં ઘણું કરીને કલ્પિતપણે સમજાય છે. તેથી હાલ તે સંબંધી પ્રશ્ન શમાવવા યોગ્ય છે. (૨૭)

૬

સદ્ધર્મ

૧. સત્પુરુષના અંતઃકરણે આચર્યો, કિંવા કહ્યો તે ધર્મ. (૧૬ પહેલાં)

૨. અનાદિકાળથી કર્મજાળનાં બંધનથી આ આત્મા સંસારમાં રઝળ્યા કરે છે. સમયમાત્ર પણ તેને ખરું સુખ નથી. અધોગતિને એ સેવ્યા કરે છે. અધોગતિમાં પડતાં આત્માને ધરી રાખનાર જે વસ્તુ, તેનુ નામ ધર્મ. એ ધર્મતત્ત્વના સર્વજ્ઞ ભગવાને ભિન્ન ભિન્ન ભેદ કહ્યા છે. તેમાંના મુખ્ય બે છે: ૧. વ્યવહારધર્મ. ૨. નિશ્ચયધર્મ.

વ્યવહારધર્મમાં દયા મુખ્ય છે. ચાર મહાવ્રતો તે પણ દયાની રક્ષા વાસ્તે છે. કોઈ પણ કામ કરવું તેમાં યત્નપૂર્વક જીવરક્ષા કરીને કરવું તે 'દ્રવ્યદયા' થઈ. આ આત્મા અનાદિકાળથી મિથ્યાત્વથી ગ્રહાયો છે, તત્ત્વને પામતો નથી, જિનાજ્ઞા પાળી શકતો નથી, એમ ચિંતવી ધર્મમાં પ્રવેશ કરવો, તે 'સ્વદયા'.

બીજો નિશ્ચયધર્મ. પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણા ટાળવી, આત્માને આત્મભાવે ઓળખવો, આ સંસાર તે મારો નથી, એ વગેરે નિશ્ચયધર્મનું સ્વરૂપ છે. (૧૭)

૩. જે જે પ્રકારે આત્મા આત્મભાવ પામે, તે તે પ્રકાર ધર્મના છે. આત્મા જે પ્રકારે અન્યભાવ પામે, તે પ્રકાર અન્યરૂપ છે, ધર્મરૂપ નથી. પોતાની કલ્પના વડે અથવા કલ્પનાપ્રાપ્ત અન્ય પુરુષવડે જીવે ધર્મ શ્રવણ કરવાજોગ કે આરાધવા જોગ નથી. માત્ર આત્મસ્થિતિ છે જેની, એવા સત્પુરુષથી જ આત્મા કે આત્મધર્મ શ્રવણ કરવા જોગ છે, યાવત્ આરાધવા જોગ છે. (૨૫)

૪. ધર્મ એ વસ્તુ બહુ ગુપ્ત રહી છે. બાહ્ય સંશોધનથી મળવાની નથી. અપૂર્વ અંતર સંશોધનથી તે પ્રાપ્ત થાય છે — જે અંતર સંશોધન કોઈ મહાભાગ્ય [પુરુષ] સદ્ગુરુ-અનુગ્રહે પામે છે. (૨૨)

७

સર્વધર્મસમભાવ

૧ તું ગમે તે ધર્મ માનતો હોય, તેનો મને પક્ષપાત નથી, માત્ર કહેવાનુ તાત્પર્ય એ કે, જે રાહથી સંસારમળ નાશ થાય, તે ભક્તિ, તે ધર્મ અને તે સદાચારને તું સેવજે. (૧૬ પહેલા)

૨ મૂળતત્ત્વમા ક્યાય ભેદ નથી, માત્ર દૃષ્ટિમાં ભેદ છે, એમ ગણી, આશય સમજી પવિત્ર ધર્મમા પ્રવર્તન કરજે. (૧૬ પહેલા)

૩ મોક્ષના માર્ગ બે નથી. જે જે પુરુષો મોક્ષરૂપ પરમ શાતિને ભૂતકાળે પામ્યા, તે તે સઘળા સત્પુરુષો એક જ માર્ગેથી પામ્યા છે, વર્તમાનકાળે પણ તેથી જ પામે છે, ભવિષ્યકાળે પણ તેથી જ પામશે તે માર્ગમા મતભેદ નથી, અસરળતા નથી, ઉન્મત્તતા નથી, ભેદાભેદ નથી, માન્યામાન્ય નથી. તે સરળ માર્ગ છે, તે સ્થિર માર્ગ છે સર્વ કાળે તે માર્ગનુ હોવાપણુ છે માર્ગના મર્મને પામ્યા વિના કોઈ ભૂતકાળે મોક્ષ પામ્યા નથી, વર્તમાનકાળે પામતા નથી અને ભવિષ્ય

કાળે પામશે નહીં, તે વાટ સર્વસ્થળે સંભવિત છે. યોગ્ય સામગ્રી નહિ મેળવવાથી ભવ્ય [મુમુક્ષુ] પણ એ માર્ગ પામતાં અટક્યો છે તથા અટકશે. કોઈ પણ ધર્મ સંબંધી મતભેદ રાખવો છોડી દઈ, એકાગ્રભાવથી સમ્યક્ યોગે એ જ માર્ગ સંશોધન કરવાનો છે. વિશેષ શું કહેવું? તે માર્ગ આત્મામાં રહ્યો છે. આત્મત્વપ્રાપ્ત પુરુષ — નિર્ગ્રંથ આત્મા — જ્યારે યોગ્યતા ગણી તે આત્મત્વ અર્પશે — ઉદય આપશે — ત્યારે જ તે પ્રાપ્ત થશે. ત્યારે જ તે વાટ મળશે. ત્યારે જ તે મતભેદાદિક જશે. મતભેદ રાખી કોઈ મોક્ષ પામ્યા નથી; વિચારીને જેણે મતભેદને ટાળ્યો, તે અંતર્વૃત્તિ પામી, ક્રમે કરી શાશ્વત મોક્ષને પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે. (૨૨)

૪. ગમે તે વાટે અને ગમે તે દર્શનથી કલ્યાણ થતું હોય, તો ત્યાં પછી મતાંતરની કંઈ અપેક્ષા શોધવી યોગ્ય નથી. આત્મત્વ જે અનુપ્રેક્ષાથી, જે દર્શનથી કે જે જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય, તે અનુપ્રેક્ષા, તે દર્શન કે તે જ્ઞાન સર્વોપરી છે. . . . આત્મા જે રૂપે હો તે રૂપે ગમે તેથી થાઓ, એ સિવાય બીજી મારી અંતરંગ જિજ્ઞાસા નથી. જૈનના આગ્રહથી જ મોક્ષ છે એમ આત્મા ઘણા વખત થયાં માનવુ ભૂલી ગયો છે. મુક્ત ભાવમા મોક્ષ છે એમ ધારણા છે. (૨૨–૨૪)

૫. ગમે તે સંપ્રદાય — દર્શન — ના મહાત્માઓનો લક્ષ એક 'સત્' જ છે. વાણીથી અકથ્ય હોવાથી મૂંગાની શ્રેણે સમજાવ્યું છે. જેથી તેઓના કથનમાં કંઈક ભેદ લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે ભેદ નથી. (૨૨–૨૪)

૬ વાડામા કલ્યાણ નથી અજ્ઞાનીના વાડા હોય જૈન માર્ગ શુ? વાગડો અજ્ઞાનનું જાણુ તે જે જ્ઞાની પુરુષના વચનથી આત્મા ઊંચો આવે, તે સાચો માર્ગ તે પોતાનો માર્ગ 'આપણો ધર્મ' એવી કલ્પના છે આપણો ધર્મ શુ? મહામાર્ગ કોઈનો નથી તેમ ધર્મ કોઈના બાપનો નથી જેમા દયા સત્ય આદિ હોય તે પાળો તે કોઈના બાપના નથી અનાદિકાળના છે, શાશ્વત છે જીવે આ પકડી છે કે આપણો ધર્મ છે પણ શાશ્વત માર્ગ શુ? શાશ્વત માર્ગથી સહુ મોક્ષે ગયા છે. 'આપણા જૈનધર્મના શાસ્ત્રમા બધુ છે, શાસ્ત્રો આપણી પાસે છે' એવુ મિથ્યાભિમાન ઊભુ કરી બેઠા છે (૨૮)

૭ જ્યારે જૈન શાસ્ત્ર વાચવા જણાવીએ, ત્યારે જૈની કરવા જણાવતા નથી વેદાંત શાસ્ત્ર વાચવા જણાવીએ ત્યારે વેદાંતી કરવાને જણાવતા નથી માત્ર જે જણાવીએ છીએ, તે તમ સર્વને ઉપદેશ લેવા અર્થે જણાવીએ છીએ જૈન અને વેદાંતી આદિનો ભેદ ત્યાગ કરો આત્મ તેવો નથી (૨૫)

૮

ગૃહસ્થ

૧. *સંસારમાં રહ્યા છતાં પણ ઉત્તમ શ્રાવકો ગૃહાશ્રમથી* આત્મસાધનો સાધે છે. તેઓનો ગૃહાશ્રમ પણ વખણાય છે. તે ઉત્તમ પુરુષ યમનિયમને સેવે છે; પરપત્ની ભણી માતુબ્હેનની દૃષ્ટિ રાખે છે; યથાશક્તિ સત્પાત્રે દાન દે છે; શાંત, મધુરી અને કોમળ ભાષા બોલે છે, સત્શાસ્ત્રનું મનન કરે છે; અને બને ત્યાં સુધી ઉપજીવિકામાં પણ માયાકપટ ઇત્યાદિ કરતો નથી; સ્ત્રી, પુત્ર, માત, તાત, મુનિ અને ગુરુ એ સઘળાને યથાયોગ્ય સન્માન આપે છે. યત્નાથી ઘરની સ્વચ્છતા ઇત્યાદિ રખાવે છે; પોતે વિચક્ષણતાથી વર્તી, સ્ત્રીપુત્રને વિનયી અને ધર્મી કરે છે સઘળા કુટુંબમાં સંપની વૃદ્ધિ કરે છે, સત્પુરુષોનો સમાગમ અને તેઓનો બોધ ધારણ કરે છે; સમર્યાદ અને સંતોષયુક્ત નિરંતર વર્તે છે; અલ્પ આરંભથી જ વ્યવહાર ચલાવે છે. આવો ગૃહસ્થાવાસ ઉત્તમ ગતિનું કારણ જ્ઞાનીઓ કહે છે. (૧૭)

૨ જે મુમુક્ષુ જીવ ગૃહસ્થવ્યવહારમા વર્તતા હોય, તેણે તો અખંડ નીતિનુ મૂળ પ્રથમ આત્મામા સ્થાપવુ જોઈએ નહિ તો ઉપદેશાદિનુ નિષ્ફળપણુ થાય છે. દ્રવ્યાદિ ઉત્પન્ન કરવા આદિમા માગોપાંગ ન્યાયસંપન્ન રહેવુ તેનુ નામ નીતિ છે એ નીતિ મૂકતાં પ્રાણ જાય એવી દશા આવ્યે, ત્યાગ વૈરાગ્ય ખરા સ્વરૂપમા પ્રગટે છે. અને તે જ જીવને સત્પુરુષના વચનનુ તથા આજ્ઞાધર્મનુ અદ્ભુત સામર્થ્ય, માહાત્મ્ય અને રહસ્ય સમજાય છે અને સર્વ વૃત્તિઓ નિજપણે વર્તવાનો માર્ગ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે (૨૭)

૩. ગૃહાવાસનો જેને ઉદય વર્તે છે, તે જો કંઈ પણ શુભ ધ્યાનની પ્રાપ્તિ ઇચ્છતા હોય, તો તેના મૂળ હેતુભૂત એવા અમુક સદ્વર્તનપૂર્વક રહેવુ યોગ્ય છે જે અમુક નિયમમા 'ન્યાયસંપન્ન આજીવિકાદિ વ્યવહાર' તે પહેલો નિયમ સાધ્ય કરવો ઘટે છે આ પ્રથમ નિયમ ઉપર જો ધ્યાન આપવામા આવે, તો કષાયાદિ સ્વભાવથી મંદ પડવા યોગ્ય થાય છે, ઘણા આત્મગુણો પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા જ્ઞાનીનો માર્ગ આત્મપરિણામી થાય છે (૩૨)

૪. માંડમાંડ આજીવિકા ચાલતી હોય, તો પણ મુમુક્ષુ પુરુષને તે ઘણુ છે, કેમકે વિશેષનો કંઈ અવશ્ય ઉપયોગ નથી એમ જ્યા સુધી નિશ્ચયમા ન આણવામા આવે, ત્યા સુધી તૃષ્ણા નાના પ્રકારે આવરણ કર્યા કરે લૌકિક વિશેષતામાં કંઈ સારભૂતતા જ નથી એમ નિશ્ચય કરવામાં આવે, તો માંડ આજીવિકા જેટલું મળતું હોય, તો પણ તૃપ્તિ રહે માંડ આજીવિકા જેટલુ મળતું ન હોય, તો પણ મુમુક્ષુ

ઊંચ આર્તધ્યાન ઘણુ કરીને થવા ન દે અથવા થયે તે પર વિશેષ ખેદ કરે અને આજીવિકામા ત્રુટતુ યથાધર્મ ઉપાર્જન કરવાની મંદ કલ્પના કરે. (૨૯)

૫. જેને ધર્મ સંબધી બોધ થયો છે, છતા સ્થિતિનુ દુ ખ હોય, તો તેણે બનતી ઉપાધિ કરીને ટાળવા પ્રયત્ન કરવુ જોઈએ ઉપજીવન સુખે ચાલી શકે તેવુ છતાં, જેનુ મન લક્ષ્મીને માટે બહુ ઝાવા નાખતુ હોય, તો મનને સંતોષી લેવુ તેમ છતા ન વળી શકે તેમ હોય, તો અમુક મર્યાદામાં આવતુ તે મર્યાદા સુખનું કારણ થાય તેવી જોઈએ પરિણામે આર્તધ્યાન ધ્યાવાની જરૂર પડે તેમ કરીને એમવાથી ગળવુ સારુ છે (૧૮-૧૯)

૬ વૃત્તિનો લક્ષ તથારૂપ સર્વસંગપરિત્યાગ પ્રત્યે વર્તતો છતા જે મુમુક્ષુને પ્રારબ્ધવિશેષથી તે યોગનો અનુદય રહ્યા કરે, અને કુટુંબાદિનો પ્રસંગ તથા આજીવિકાદિ કારણે પ્રવૃત્તિ રહે — જે યથાન્યાયથી કરવી પડે — તે મુમુક્ષુએ પૂર્વોપાર્જિત શુભાશુભ કર્માનુસાર આજીવિકાદિ પ્રાપ્ત થશે એમ વિચારી, માત્ર નિમિત્તરૂપ પ્રયત્ન કરવુ ઘટે, પણ ભયાકુળ થઈ, ચિંતા કે ન્યાયત્યાગ કરવો ન ઘટે (૩૦)

૭. કોઈ પણ પ્રકારે ભવિષ્યનો સાંસારિક વિચાર છોડી, વર્તમાનમાં સમપણે પ્રવર્તવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરવો ભવિષ્યમાં જે થવા યોગ્ય હશે તે થશે, તે અનિવાર્ય છે, એમ ગણી, પરમાર્થ-પુરુષાર્થ સન્મુખ થવુ યોગ્ય છે ગમે તે પ્રકારે પણ એ લોકલજ્જારૂપ ભયનું સ્થાનક એવુ જે ભવિષ્ય તે વિસ્મરણ કરવા યોગ્ય છે તેની ચિતા પડચે પરમાર્થનું વિસ્મરણ હોય છે અને એમ થાય તે મહા આપત્તિરૂપ છે.

માટે તે આપત્તિ આવે નહિ એટલું વારંવાર વિચારવા યોગ્ય છે. કુટુંબાદિનુ મમત્વ રાખશો તો પણ જે થવાનું હશે તે થશે. તેમાં સમપણું રાખશો તો પણ જે થવા યોગ્ય હશે તે થશે. માટે નિઃશંકપણે નિરાભિમાની થવું યોગ્ય છે, સમપરિણામે પરિણમવું યોગ્ય છે. આ જ્યાં સુધી નહિ પરિણમે, ત્યાં સુધી યથાર્થ બોધ પણ પરિણમે નહિ. (૨૨–૨૪)

૮. પ્રમાદના અવકાશયોગે જ્ઞાનીને પણ અંશે વ્યામોહ થવાનો સંભવ જે સંસારથી કહ્યો છે, તે સંસારમાં સાધારણ જીવે રહીને તેનો વ્યવસાય લૌકિકભાવે કરીને આત્મહિત ઇચ્છવું એ નહિ બનવા જેવું જ કાર્ય છે. કેમકે લૌકિક ભાવ આડે આત્માને નિવૃત્તિ જ્યાં નથી આવતી, ત્યાં હિત-વિચારણા બીજી રીતે થવી સંભવતી નથી. એકની નિવૃત્તિ તો બીજાનું પરિણામ થવું સંભવે છે. અહિતહેતુ એવો સંસારસંબંધી પ્રસંગ, લૌકિકભાવ, લોકચેષ્ટા એ સૌની સંભાળ જેમ બને તેમ જતી કરીને — તેને સંક્ષેપીને — આત્મહિતને અવકાશ આપવો ઘટે છે. (૨૭)

૯

જ્ઞાન

૧. જે વડે વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણીએ તે જ્ઞાન. હવે યથામતિ વિચારવાનું છે કે એ જ્ઞાનની કંઈ આવશ્યકતા છે? જો આવશ્યકતા છે, તો તે પ્રાપ્તિનાં કંઈ સાધન છે?

જ્ઞાનની શી આવશ્યકતા છે તે વિષે પ્રથમ વિચાર કરીએ. આ લોકમાં અનાદિકાળથી આ આત્માનું પર્યટન છે. મેષાનુમેષ પણ સુખનો જ્યાં ભાવ નથી, એવાં નરકાદિક સ્થાનક આ આત્માએ બહુ બહુ કાળ વારંવાર સેવન કર્યાં છે. અસહ્ય દુઃખોને પુનઃ પુનઃ અને કહો તો અનંતી વાર સહન કર્યાં છે. એ ઉત્તાપથી નિરંતર તાપતો આત્મા માત્ર સ્વકર્મવિપાકથી પર્યટન કરે છે. પર્યટનનું કારણ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મો છે. [જેને કારણે આત્મા] વિષયાદિક મોહબંધનને સ્વસ્વરૂપ માની રહ્યો છે. એ અજ્ઞાનાદિક ટાળવા માટે જ્ઞાનની પરિપૂર્ણ આવશ્યકતા છે. (૧૭)

૨. પ્રથમ જ્ઞાન અને પાછી દયા. અજ્ઞાની શું કરે, જે કલ્યાણ કે પાપ જાણતો નથી. માટે [પ્રથમ] કલ્યાણને

જાણવું જોઈએ, પાપને જાણવું જોઈએ બનેને જાણ્યા પછી જે શ્રેય હોય તે સમાચરવું જોઈએ. જે જીવનું સ્વરૂપ જાણતો નથી, અજીવનું સ્વરૂપ જાણતો નથી કે તે બનેના તત્ત્વને જાણતો નથી, તે સંયમની વાત ક્યાંથી જાણે? (૧૬ પહેલાં)

૩ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવામાં વિચાર મુખ્ય સાધન છે અને તે વિચારને વૈરાગ્ય (ભોગ પ્રત્યે અનાસક્તિ) તથા ઉપશમ (કષાયાદિનું ઘણું જ મંદપણું, તે પ્રત્યે વિશેષ ખેદ) બે મુખ્ય આધાર છે સત્પુરુષના વચનના યથાર્થ ગ્રહણ વિના વિચાર ઘણું કરીને ઉદ્ભવ થતો નથી અને સત્પુરુષના વચનનું યથાર્થ ગ્રહણ તેમની અનન્ય આશ્રયભક્તિ પરિણામ પામ્યેથી થાય છે ત્રણ કરીને એકબીજા કારણોને અન્યોન્યાશ્રય જેવું છે (૨૯)

૪ મોક્ષનો માર્ગ જ્ઞાનીઓએ અક્ષરોમાં [શાસ્ત્ર ગ્રંથોમાં] સ્પષ્ટ દર્શાવ્યો નથી, ગૌણતાએ રાખ્યો છે તે ગૌણતાનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ આ જણાય છે નિશ્ચય નિર્ગ્રંથ જ્ઞાની ગુરુની પ્રાપ્તિ, તેની આજ્ઞાનું આરાધવું, સમીપમાં સદૈવ રહેવું, કાં સત્સંગની પ્રાપ્તિમાં રહેવું આત્મદર્શિતા ત્યારે પ્રાપ્ત થશે (૧૮–૧૯)

૫ સત્યનું જ્ઞાન થયા પછી મિથ્યા પ્રવૃત્તિ ન ટળે એમ બને નહિ કેમકે, જેટલે અંશે સત્યનું જ્ઞાન થાય, તેટલે અંશે મિથ્યાભાવ પ્રવૃત્તિ મટે એવો જિનનો નિશ્ચય છે મિથ્યા પ્રવૃત્તિ કંઈ પણ ટળે નહિ, તો સત્યનું જ્ઞાન પણ સંભવે નહિ (૨૮)

૧૦

વિવેકજ્ઞાન

૧. વિવેક એ અંધારામાં પડેલા આત્માને ઓળખવાનો દીવો છે વિવેક વડે કરીને ધર્મ ટકે છે. વિવેક નથી ત્યાં ધર્મ નથી (૧૭)

૨ જ્ઞાનદર્શનાદિ ગુણો અજ્ઞાનદર્શને ઘેરી જે મિશ્રતા કરી નાખી છે, તે ઓળખી ભાવઅમૃતમાં આવવું તેનું નામ વિવેક છે. (૧૭)

૩. વિવેક એ જ ધર્મનું મૂળ અને ધર્મરક્ષક કહેવાય છે. જ્ઞાન, શીલ, ધર્મતત્ત્વ અને તપ એ સઘળાં વિવેક વિના ઉદય પામે નહિ જે વિવેકી નથી, તે અજ્ઞાની અને મંદ છે. (૧૭)

૪ આત્મા છે, આત્મા નિત્ય છે; આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે; તેથી તે નિવૃત્ત થઈ શકે છે અને નિવૃત્ત થઈ શકવાનાં સાધન છે — એ છ કારણો જેને વિચાર કરીને સિદ્ધ થાય, તેને 'વિવેકજ્ઞાન' અથવા 'સમ્યક્ દર્શનની પ્રાપ્તિ' ગણવી એમ શ્રીજિને નિરૂપણ કર્યું છે; જે

નિરૂપણ મુમુક્ષુ જીવે વિશેષ કરી અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. (૨૮)

૫ પૂર્વના કોઈ વિશેષ અભ્યાસબળથી એ ૭ કારણનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા સત્સંગના આશ્રયથી તે વિચાર ઉત્પન્ન થવાનો યોગ બને છે. (૨૮)

૬ અનિત્ય પદાર્થ પ્રત્યે મોહબુદ્ધિ હોવાને લીધે, આત્માનું અસ્તિત્વ, નિત્યત્વ, અને અવ્યાબાધ સમાધિસુખ ભાનમાં આવતું નથી જેનો અનાદિકાળથી અભ્યાસ છે, તે અત્યંત પુરુષાર્થ વિના અલ્પ કાળમાં છોડી શકાય નહિ માટે ફરી ફરી સત્સંગ સત્શાસ્ત્ર અને પોતામાં સરળ વિચારદશા કરી, તે વિષયમાં, વિશેષ શ્રમ લેવો યોગ્ય છે (૨૮)

૭ એમાં પ્રથમથી ઉત્પન્ન થતા સંશય ધીરજથી અને વિચારથી શાંત થાય છે અધીરજથી અથવા આડી કલ્પના કરવાથી, માત્ર જીવને પોતાના હિતનો ત્યાગ કરવાનો વખત આવે છે, અને અનિત્ય પદાર્થનો રાગ રહેવાથી, તેના કારણે ફરી ફરી સંસારપરિભ્રમણનો યોગ રહ્યા કરે છે. તેની મોહબુદ્ધિમાં જીવને અનાદિથી એવું એકાગ્રપણું વર્ત્યું આવે છે, કે તેનો વિવેક કરતા જીવને મૂંઝાઈ પાછું વળવું પડે છે અને તે મોહગ્રંથી છેદવાનો વખત આવવા પહેલા તે વિવેક છોડી દેવાનો યોગ પૂર્વકાળે ઘણી વાર બન્યો છે (૨૮)

૧૧

અધિકાર—પાત્રતા

૧. વિશાળ બુદ્ધિ, મધ્યસ્થતા, સરળતા અને જિતેંદ્રિયપણું – આટલા ગુણો જે આત્મામાં હોય, તે તત્ત્વ પામવાનું ઉત્તમ પાત્ર છે. અનંત જન્મમરણ કરી ચૂકેલા આ આત્માની કરુણા તેવા અધિકારીને ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે કર્મમુક્ત થવાના જિજ્ઞાસુ કહી શકાય છે. તે જ પુરુષ યથાર્થ પદાર્થને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજી, મુક્ત થવાના પુરુષાર્થમાં યોજાય છે. મનુષ્યત્વ, આર્યદેશ, ઉત્તમ કુળ, શારીરિક સંપત્તિ એ અપેક્ષિત સાધન છે. અને અંતરંગ સાધન માત્ર મુક્ત થવાની સાચી જિજ્ઞાસા એ છે. (૧૮–૧૯)

૨. સત્પુરુષનાં ચરણનો ઇચ્છક, સદૈવ સૂક્ષ્મ બોધનો અભિલાષી, ગુણ પર પ્રશસ્તભાવ રાખનાર, બ્રહ્મવ્રતમાં પ્રીતિ રાખનાર, જ્યારે સ્વદોષ દેખે ત્યારે તેને છેદવાનો ઉપયોગ રાખનાર, ઉપયોગથી એક પગ પણ ભરનાર, એકાંતવાસને વખાણનાર, તીર્થાદિ પ્રવાસનો ઉછરંગી, આહાર-વિહાર-

નિહારનો નિયમી, પોતાની ગુરુતાને દબાવનાર, એવો કોઈ પણ પુરુષ તે મહાવીરના બોધને પાત્ર છે, સમ્યક્દશાને પાત્ર છે. (૧૬)

૩. સમ્યક્દશાનાં પાંચ લક્ષણો છેઃ શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, આસ્થા અને અનુકંપા.

ક્રોધાદિક કષાયોનું શમાઈ જવું, ઉદય આવેલા કષાયોમાં મંદતા થવી, વાળી લેવાય તેવી આત્મદશા થવી, અથવા અનાદિકાળની વૃત્તિઓ શમાઈ જવી તે 'શમ'.

મુક્ત થવા સિવાય બીજી કોઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છા નહિ, અભિલાષા નહિ, તે સંવેગ.

જ્યારથી એમ સમજાયું કે, 'ભ્રાંતિમાં જ પરિભ્રમણ કર્યું, હવે ઘણી થઈ, અને જીવ ! હવે થોભ !' એ નિર્વેદ.

માહાત્મ્ય જેનું પરમ છે એવા નિસ્પૃહી પુરુષોનાં વચનમાં જ તલ્લીનતા તે શ્રદ્ધા – આસ્થા.

એ સઘળાં વડે જીવ[માત્ર]મા સ્વાત્મતુલ્ય બુદ્ધિ તે અનુકંપા. (૨૩)

૪. કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ,
ભવે ખેદ, પ્રાણીદયા, ત્યાં આત્માર્થનિવાસ.
દશા ન એવી જ્યાં સુધી, જીવ લહે નહીં જોગ,
મોક્ષમાર્ગ પામે નહિ, મટે ન અંતર રોગ.
આવે જ્યાં એવી દશા, સદ્ગુરુબોધ સુહાય.
તે બોધે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે સુખદાય.
જ્યાં પ્રગટે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે નિજ જ્ઞાન,
જે જ્ઞાને ક્ષય મોહ થઈ, પામે પદ નિર્વાણ.

[શ્રીઆત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર (૨૯)]

૫. પ્રકૃતિના વિસ્તારથી જીવનાં કર્મ અનંત પ્રકારની વિચિત્રતાથી પ્રવર્તે છે અને તેથી દોષના પ્રકાર પણ અનંત ભાસે છે પણ સર્વથી મોટો દોષ એ છે કે, જેથી 'તીવ્ર મુમુક્ષુતા' ઉત્પન્ન ન જ હોય, અથવા મુમુક્ષુતા જ ઉત્પન્ન ન હોય. 'મુમુક્ષુતા' તે છે કે સર્વ પ્રકારની મોહાસક્તિથી મૂંઝાઈ, એક મોક્ષને વિષે જ યત્ન કરવો, અને તીવ્ર મુમુક્ષુતા એ છે કે, અનન્ય પ્રેમે મોક્ષના માર્ગમાં ક્ષણે ક્ષણે પ્રવર્તવું.

મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન થવાનું લક્ષણ પોતાના દોષ જોવામાં અપક્ષપાતતા એ છે, અને તેને લીધે સ્વચ્છંદનો નાશ હોય છે. સ્વચ્છંદ થોડી અથવા ઘણી હાનિ પામ્યો છે ત્યાં તેટલી બોધબીજ યોગ્ય ભૂમિકાબીજ થાય છે. સ્વચ્છંદ જ્યાં પ્રાયે દબાયો છે, ત્યા પછી માર્ગપ્રાપ્તિને રોકનારા ત્રણ કારણો મુખ્ય કરીને હોય છે એમ અમે જાણીએ છીએ. (૧) આ લોકની અલ્પ પણ સુખેચ્છા (૨) પરમ વિનયની ઓછાઈ (૩) અને પદાર્થનો અનિર્ણય.

આ લોકની અલ્પ પણ સુખેચ્છા હોવાનાં કારણો, નિઃશંકપણે તે [મોક્ષ] 'સત્' છે એવું દૃઢ થયું નથી; અથવા તે પરમાનંદરૂપ જ છે એમ પણ નિશ્ચય નથી; અથવા મુમુક્ષુતામા પણ કેટલોક આનંદ અનુભવાય છે તેને લીધે બાહ્ય શાતાનાં કારણો પણ કેટલીક વાર પ્રિય લાગે છે. અને તેથી આ લોકની અલ્પ પણ સુખેચ્છા રહ્યા કરે છે, જેથી જીવની જોગ્યતા રોકાઈ જાય છે.

વાસ્તવિક તત્ત્વ પામવાની કંઈ જોગ્યતાની ઓછાઈને લીધે 'પદાર્થનિર્ણય' ન થયો હોય તો ચિત્ત વ્યાકુળ રહે છે.

અને મિથ્યા સમતા આવે છે. કલ્પિત પદાર્થ વિષે 'સત્'ની માન્યતા હોય છે. જેથી કાળે કરી અપૂર્વ પદાર્થને વિષે પરમ પ્રેમ આવતો નથી અને એ જ પરમ યોગ્યતાની હાનિ છે.

અધિક શું કહીએ? કળિયુગ છે માટે ક્ષણ વાર પણ વસ્તુવિચાર વિના ન રહેવું એમ મહાત્માઓની શિક્ષા છે. (૨૨-૨૪)

૬. ભ્રાંતિગતપણે સુખસ્વરૂપ ભાસે છે એવા સંસારી પ્રસંગ અને પ્રકારોમાં જ્યાં સુધી જીવને વહાલપ વર્તે છે, ત્યાં સુધી જીવને પોતાનું સ્વરૂપ ભાસવું અસંભવિત છે, અને સત્સંગનું માહાત્મ્ય પણ તથારૂપપણે ભાસ્યમાન થવું અસંભવિત છે. જ્યાં સુધી તે સંસારગત વહાલપ અસંસારગત વહાલપને પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાં સુધી અચિત કરી અપ્રમત્તપણે વારંવાર પુરુષાર્થનો સ્વીકાર યોગ્ય છે. (૨૫)

૧૨

યત્ના—અપ્રમાદ

૧. ઉપયોગ ત્યાં ધર્મ છે. (૧૭)

૨. જેમ વિવેક એ ધર્મનું મૂળતત્ત્વ છે, એ ધર્મનું ઉપતત્ત્વ છે. વિવેકથી ધર્મતત્ત્વ ગ્રહણ કરાય છે અને યત્નાથી તે તત્ત્વ શુદ્ધ રાખી શકાય છે, તે પ્રમાણે પ્રવર્તન કરી શકાય છે. પ્રત્યેક કામ યત્નાપૂર્વક જ કરવું એ વિવેકી શ્રાવકનું કર્તવ્ય છે. (૧૭)

૩. ધર્મની અનાદરતા, ઉન્માદ, આળસ, કષાય એ સઘળાં પ્રમાદનાં લક્ષણ છે. અવસર પામીને પ્રમાદ ન કરવો. કારણ, દેહ ક્ષણભંગુર છે. (૧૭)

૪. પળ એ અમૂલ્ય ચીજ છે; ચક્રવર્તી પણ એક પળ પામવા આખી રિદ્ધિ આપે તો પણ તે પામનાર નથી. એક પળ વ્યર્થ ખોવાથી એક ભવ હારી જવા જેવું છે. એમ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ સિદ્ધ છે. (૧૭)

૫. ઓછો પ્રમાદ થવાનો ઉપયોગ એ જીવને માર્ગના વિચારમાં સ્થિતિ કરાવે છે, એ વાત ફરી ફરી વિચારી તે

પ્રયત્ન કોઈ પ્રકારે કરવું ઘટે છે એ વાત ભૂલવાજોગ નથી. (૨૬)

૬. પ્રમાદને તીર્થંકર દેવ કર્મ કહે છે અને અપ્રમાદને અકર્મરૂપ 'આત્મસ્વરૂપ' કહે છે. જ્યાં કંઈ પણ પ્રમત્ત-દશા હોય છે, ત્યાં જગતપ્રત્યયી કામનો આત્માને વિષે અવકાશ ઘટે છે. જ્યાં કેવળ 'અપ્રમત્તતા' વર્તે છે, ત્યાં આત્મા સિવાય બીજા કોઈ પણ ભાવનો અવકાશ વર્તે નહિ. (૨૭)

૭. અસાર અને કલેશરૂપ આરંભ પરિગ્રહના કાર્યમાં વસતાં જો આ જીવ કંઈ પણ નિર્ભય કે અજાગૃત રહે, તો ઘણા વર્ષનો ઉપાસેલો વૈરાગ્ય પણ નિષ્ફળ જાય એવી દશા થઈ આવે છે. એ વાતનો મુમુક્ષુ જીવે કાર્યે કાર્યે, ક્ષણે ક્ષણે અને પ્રસંગે પ્રસંગે લક્ષ રાખ્યા વિના મુમુક્ષુતા રહેવી દુર્લભ છે. (૨૮)

૧૩

અહિંસા

૧ દયા એ જ ધર્મનું સ્વરૂપ છે. જ્યા દયા નથી ધર્મ નથી (૧૭)

૨. ધર્મતત્ત્વ જો પૂછ્યુ મને, તો સંભળાવુ સ્નેહે તને,
જે સિદ્ધાંત સકળનો સાર, સર્વમાન્ય સહુને હિતકાર
ભાખ્યુ ભાષણમા ભગવાન, ધર્મ ન બીજો દયા સમાન
અભયદાન સાથે સંતોષ, દ્યો પ્રાણીને દળવા દોષ
સત્ય શીલ ને સઘળા દાન, દયા હોઈને રહ્યા પ્રમાણ
પુષ્પપાંખડી જ્યા દુભાય, જિનવરની ત્યા નહિ આજ્ઞાય
સર્વ જીવનુ ઇચ્છો સુખ, મહાવીરની શિક્ષા મુખ્ય
એ ભવતારક સુંદર રાહ, ધરિયે તરિયે કરી ઉત્સાહ.
ધર્મ સકળનુ એ શુભ મૂળ, એ વણ ધર્મ સદા પ્રતિકૂળ
તત્ત્વરૂપથી એ ઓળખે, તે જન પહોંચે શાશ્વત સુખે.
(૧૭)

૩ પ્રથમ સ્થાનમાં મહાવીરદેવે સર્વ આત્માથી સંયમરૂપ નિપુણ અહિંસા દેખીને ઉપદેશી સર્વ જીવને પોતાના

આત્મા સમાન લેખે...સર્વ જીવો જીવિતને ઇચ્છે છે, મરણને ઇચ્છતા નથી...એ કારણથી જગતમા જેટલા ત્રસ અને સ્થાવર પ્રાણીઓ છે, તેને જાણતાં અજાણતા હણવા નહિ

પોતાને માટે કે પરથી કે ભયથી પ્રાણીઓને કષ્ટ થાય તેવુ અસત્ય બોલવુ નહિ પ્રાણીને તે અવિશ્વાસ ઉપજાવે છે તે માટે તેનો ત્યાગ કરવો મહારૌદ્ર એવુ અબ્રહ્મચર્ય, પ્રમાદને રહેવાનુ સ્થળ, ચારિત્રનો નાશ કરનાર તે આ જગતમા [મુનિ] આચરે નહિ જે વસ્ત્ર પાત્ર છે, તે પણ સંયમની રક્ષા માટે થઈને ધારણ કરે સયમની રક્ષા અર્થે રાખવા પડે તેને પરિગ્રહ ન કહેવો પણ મૂર્છાને પરિગ્રહ કહેવો એમ પૂર્વમહર્ષિઓ કહે છે

તત્ત્વજ્ઞાનને પામેલા મનુષ્યો છકાય (જીવો)ના રક્ષણને માટે થઈને તેટલો પરિગ્રહ માત્ર રાખે, બાકી પોતાના દેહમાં મમત્વ આચરે નહિ નિરતર તપશ્ચર્યા, સંયમને અવિરોધક ઉપજીવનરૂપ એક વખતનો આહાર લેવો હિંસાદિક દોષો દેખીને જ્ઞાતપુત્ર ભગવાને એમ ઉપદેશ્યુ કે સર્વ પ્રકારના આહાર રાત્રિએ ભોગવે નહિ

પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દયા અજ્ઞાની શુ કરે, કે જો તે કલ્યાણ કે પાપ જાણતો નથી? શ્રવણ કરીને કલ્યાણને જાણવુ જોઈએ, પાપને જાણવુ જોઈએ જાણ્યા પછી જે શ્રેય હોય તે સમાચરવુ જોઈએ (૨૬ પહેલા)

૧૮

તપ

૧ તપ વડે કરી કર્મસ્મોઘને બાળીને ભસ્મીભૂત [કરી નખાય છે] તપના બાર પ્રકારોમાં અનશન, ઉણોદરી, રસપરિત્યાગ, કાયક્લેશ વગેરે બાહ્ય તપ છે, [અને] પ્રાયશ્ચિત્ત વિનય, શાસ્ત્રપઠન ધ્યાન એ આભ્યંતર તપ છે (૧૬)

૨ કોઈ સ્ત્રી ગમે તેટલા કષ્ટથી તપશ્ચર્યા કરી પોતાના પતિને રિઝવવા ઇચ્છે તો પણ જ્યા સુધી તે સ્ત્રી પોતાની પ્રકૃતિ પતિની પ્રકૃતિના સ્વભાવાનુસાર કરી ન શકે, ત્યાં સુધી પ્રકૃતિના પ્રતિકૂલપણાને લીધે તે પતિ પ્રસન્ન ન જ થાય અને તે સ્ત્રીને માત્ર શરીરે ક્ષુધાદિ તાપની પ્રાપ્તિ થાય તેમ કોઈ મુમુક્ષુ ભગવાનના સ્વરૂપાનુસાર વૃત્તિ ન કરે અને અન્ય સ્વરૂપમાં રુચિમાન છતા અનેક પ્રકારના તપ તપીને કષ્ટ સેવે તો પણ તે ભગવાનને પામે નહિ ભગવાનરૂપ પતિની સેવાના પ્રકાર ઘણા છે પણ તેમા સર્વોત્કૃષ્ટ પૂજા તો ચિત્તપ્રસન્નતા એટલે તે ભગવાનમાં

ચૈતન્યવૃત્તિ પરમ હર્ષથી એકત્વને પ્રાપ્ત કરવી તે જ છે તેમા જ સર્વ સાધન સમાય છે. જ્યા સુધી ચિત્તમા બીજો ભાવ હોય ત્યા સુધી કપટ છે અને કપટ છે ત્યાં સુધી ભગવાનના ચરણમાં આત્માનું અર્પણ કયાંથી થાય? (૩૧)

૩ ગમે તે ક્રિયા જપ તપ કે શાસ્ત્રવાચન કરીને પણ એક જ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું છે, તે એ કે જગતની વિસ્મૃતિ કરવી અને સત્‌ના ચરણમા રહેવુ અને એ એક જ લક્ષ ઉપર પ્રવૃત્તિ કરવાથી જીવને પોતાને શુ કરવુ યોગ્ય છે અને શુ કરવુ અયોગ્ય છે તે સમજાય છે—સમજાતું જાય છે એ લક્ષ અચળ થયા વિના જપ,તપ, ધ્યાન કે દાન કોઈની યથાયોગ્ય સિદ્ધિ નથી અને ત્યાં સુધી ધ્યાનાદિક નહિ જેવા કામનાં છે. (૨૨થી ૩૪)

૪. આત્મચારિત્ર અવધારણ કરતા તપ પરિષહાદિકના બહિર્દુખને દુખ માન્યુ છે અને મહાયોગતિમા પરિભ્રમણરૂપ અનંત દુખને બહિર્ભાવ મોહિનીથી સુખ માન્યુ છે એ જો કેવી ભ્રમવિચિત્રતા છે?

વિષયની વૃત્તિ ન હોય તેને સયમ પાળવો કંઈયે દુષ્કર નથી આત્મચારિત્રનું દુખ તે દુખ નહિ પણ પરમ સુખ છે અને પરિણામે અનંત સુખતરંગપ્રાપ્તિનુ કારણ છે તેમજ ભોગવિલાસાદિકનુ સુખ તે ક્ષણિક અને પરિણામે અનંત દુખનું કારણ છે (૧૬)

૧૫

બ્રહ્મચર્ય

૧ મહા રૌદ્ર એવું અબ્રહ્મચર્ય, પ્રમાદને રહેવાનું સ્થળ, ચારિત્રનો નાશ કરનાર, તે આ જગતમાં મુનિ આચરે નહિ. અધર્મનું મૂળ, મહા દોષની જન્મભૂમિકા એવા જે મૈથુનના આલાપપ્રલાપ તેનો નિગ્રંથે ત્યાગ કરવો. (૧૬ પહેલા)

૨. સર્વ ચારિત્ર વશીભૂત કરવાને માટે, સર્વ પ્રમાદ ટાળવાને માટે, આત્મામાં અખંડ વૃત્તિ રહેવાને માટે, મોક્ષ સંબંધી સર્વ પ્રકારના સાધનના જયને અર્થે બ્રહ્મચર્ય અદ્‌ભુત અનુપમ મહાયકારી છે, તથા મૂળભૂત છે. (૨૨–૩૪)

૩. નિરખીને નવયૌવના, લેશ ન વિષયનિદાન,
ગણે કાષ્ઠની પૂતળી, તે ભગવાન સમાન.
આ સઘળા સંસારની, રમણી નાયકરૂપ,
એ ત્યાગી, ત્યાગ્યું બધું, કેવળ શોકસ્વરૂપ.

એક વિષયને જીતતાં, જીત્યો સૌ સંસાર,
નૃપતિ જીતતાં જીતીએ, દળ, પુર ને અધિકાર.
વિષયરૂપ અંકુરથી, ટળે જ્ઞાન ને ધ્યાન,
લેશ મદિરાપાનથી, છાકે જ્યમ અજ્ઞાન.
સુંદર શિયળ સુરતરુ, મન વાણી ને દેહ,
જે નરનારી સેવશે, અનુપમ ફળ લે તેહ.
પાત્ર વિના વસ્તુ ન રહે, પાત્રે આત્મિક જ્ઞાન,
પાત્ર થવા સેવો સદા, બ્રહ્મચર્ય મતિમાન.

(૧૭)

૪. બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ :

(૧) વસતી. જ્યાં સ્ત્રી, પશુ, પડંગ એથી કરીને જે સંયુક્ત વસતી હોય, ત્યાં રહેવું નહિ. એવા પ્રકારનો વાસ બ્રહ્મચર્યની હાનિ કરે છે. તેઓની કામચેષ્ટા, હાવભાવ ઇત્યાદિક વિકારો મનને ભ્રષ્ટ કરે છે.

(૨) કથા. કેવળ એકલી સ્ત્રીઓને જ કે એક જ સ્ત્રીને ધર્મોપદેશ બ્રહ્મચારીએ ન કરવો. કથા એ મોહની ઉત્પત્તિરૂપ છે. જેથી ચિત્ત ચળે એવા પ્રકારની ગમે તે શૃંગાર સંબંધી કથા બ્રહ્મચારીએ ન કરવી.

(૩) આસન. સ્ત્રીઓની સાથે એક આસને ન બેસવું. જ્યાં સ્ત્રી બેઠી હોય, ત્યાં બે ઘડી સુધીમાં બ્રહ્મચારીએ ન બેસવું. એ સ્ત્રીઓની સ્મૃતિનું કારણ છે — વિકારની ઉત્પત્તિ છે — એમ ભગવાને કહ્યું છે.

(૪) ઇંદ્રિયનિરીક્ષણ. સ્ત્રીઓના અંગોપાંગ બ્રહ્મચારી સાધુએ ન જોવાં. એનાં અમુક અંગ પર દૃષ્ટિ એકાગ્ર થવાથી વિકારની ઉત્પત્તિ થાય છે.

(૫) કુડ્યાંતર. ભીંત, કનાત કે ત્રાટાના અંતરપટમ સ્ત્રીપુરુષ જ્યાં મૈથુન સેવે, ત્યાં બ્રહ્મચારીએ રહેવુ નહિ કારણ શબ્દચેષ્ટાદિક વિકારનાં કારણ છે.

(૬) પૂર્વક્રીડા. પોતે ગૃહસ્થાવાસમાં ગમે તેવી જાતના શૃંગારથી વિષયક્રીડા કરી હોય તેની સ્મૃતિ કરવી નહિ. તેમ કરવાથી બ્રહ્મચર્ય ભંગ થાય છે.

(૭) પ્રણીત. દૂધ, દહીં, ઘૃતાદિ મધુરા અને ચીકાશ વાળા પદાર્થોનો બહુધા આહાર ન કરવો. એથી વીર્યની વૃદ્ધિ અને ઉન્માદ થાય છે. અને તેથી કામની ઉત્પત્તિ થાય છે. માટે બ્રહ્મચારીએ તેમ કરવું નહિ.

(૮) અતિમાત્રાહાર. પેટ ભરીને આહાર કરવો નહિ. તેમ અતિમાત્રાની ઉત્પત્તિ થાય તેમ કરવું નહિ. એથી પણ વિકાર વધે છે.

(૯) વિભૂષણ સ્નાનવિલેપન પુષ્પાદિક બ્રહ્મચારીએ ગ્રહણ કરવુ નહિ. એથી બ્રહ્મચર્યને હાનિ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧૭)

ઉપર સ્થૂલ બતાવ્યો ખરો છે.
[illegible] તાજા લેખો બે કોઈ સારા નથી.
[illegible] ઓછા પાણીવાળી કે તેજ સ્ત્રી
[illegible]વવી. બ્રહ્મચર્ય તો ત્યારે ખરુ કહેવા
ત્યારે શરીરમાં જુવાની તાકાત હોય, સાત-
[illegible]માત્રમાં હોય. જેના વાળપો તો સારવા
[illegible] રહેલા નથી રહે.
ગૃહ - ૭ - ૫૨ [illegible] પત્ર

૧૬

ઇંદ્રિયજય

૧. જ્યાં સુધી જીભ સ્વાદિષ્ટ ભોજન ચાહે છે, જ્યાં સુધી નાસિકા સુગંધી ચાહે છે જ્યા સુધી કાન વારાંગનાનાં ગાન અને વાદિત્ર ચાહે છે, જ્યા સુધી આંખ વનોપવન જોવાનું લક્ષ રાખે છે, જયા સુધી ત્વચા સુગંધી લેપન ચાહે છે, ત્યાં સુધી મનુષ્ય નીરાગી, નિર્ગ્રંથ, નિઃપરિગ્રહી, નિરારંભ અને બ્રહ્મચારી થઈ શકતો નથી. (૧૬)

૨. મન વડે ઇંદ્રિયોની લોલુપતા છે ભોજન, વાદિત્ર, સુગંધી, સ્ત્રીનુ નિરીક્ષણ, સુદર વિલેપન એ બધું મન જ માગે છે. એ મોહિની આડે તે ધર્મને સંભારવા પણ દેતું નથી. સંભાર્યા પછી સાવધાન થવા દેતું નથી. સાવધાન થયા પછી પતિતતા કરવામાં પ્રવૃત્ત – લાગુ – થાય છે. એમાં નથી ફાવતું ત્યારે સાવધાનીમાં કંઈ ન્યૂનતા પણ ન પામતા અડગ રહીને મન જીતે છે, તે સર્વ સિદ્ધિને પામે છે. (૧૭)

૩. મન જ સર્વોપાધિની જન્મદાતા ભૂમિકા છે. મન જ બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે. મન જ સર્વ સંસારની મોહિનીરૂપ છે. એ વશ થતાં આત્મસ્વરૂપને પામવું લેશ દુર્લભ નથી. (૧૭)

૪. મન અકસ્માત કોઈથી જ જીતી શકાય છે. નહિ તો ગૃહસ્થાશ્રમે અભ્યાસે કરીને જ જિતાય છે. એ અભ્યાસ નિર્ગ્રંથતામાં બહુ થઈ શકે છે. છતાં સામાન્ય પરિચય કરવા માગીએ તો તેનો મુખ્ય માર્ગ આ છે કે, [મન] જે દુરિચ્છા કરે તેને ભૂલી જવી; તેમ કરવું નહિ. તે જ્યારે શબ્દસ્પર્શાદિ વિલાસ ઇચ્છે, ત્યારે આપવા નહિ. ટૂંકામાં આપણે એથી દોરાવું નહિ, પણ આપણે એને દોરવું. તે પણ મોક્ષમાર્ગમાં. (૧૭)

૫. મનોનિગ્રહનાં વિઘ્ન: (૧) આળસ (૨) અનિયમિત ઊંઘ (૩) વિશેષ આહાર (૪) ઉન્માદ પ્રકૃતિ (૫) માયા પ્રપંચ (૬) અનિયમિત કામ (૭) અકરણીય વિલાસ (૮) માન (૯) મર્યાદા ઉપર કામ (૧૦) આપવડાઈ (૧૧) તુચ્છ વસ્તુથી આનંદ (૧૨) રસગારવલુબ્ધતા (૧૩) અતિભોગ (૧૪) પારકું અનિષ્ટ ઇચ્છવું (૧૫) કારણ વિના રળવું (૧૬) ઝાઝાનો સ્નેહ (૧૭) અયોગ્ય સ્થળે જવું (૧૮) એકે ઉત્તમ નિયમ સાધ્ય ન કરવો.

આ અષ્ટાદશ દોષ જ્યાં સુધી મનથી નિકટતા ધરાવે છે, ત્યાં સુધી તે મનુષ્ય પણ આત્મસાર્થક કરવાનો નથી. (૧૭)

૬. અલ્પ આહાર, અલ્પ વિહાર, અલ્પ નિદ્રા, નિયમિત વાચા, નિયમિત કાયા અને અનુકૂળ સ્થાન એ મનને વશ કરવાનાં ઉત્તમ સાધનો છે. (૧૮-૧૯)

૭. વિષયાદિ ઇચ્છિત પદાર્થ ભોગવી તેથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા રાખવી અને તે ક્રમે પ્રવર્તવાથી આગળ પર તે વિષયમૂર્ચ્છા ઉત્પન્ન થવી ન સંભવે, એમ થવું કઠણ છે. કેમકે, જ્ઞાનદશા વિના વિષયનું નિર્મૂળપણું થવું સંભવતું નથી. જો જ્ઞાનદશા ન હોય, તો ઉત્સુક પરિણામ વિષય આરાધતાં ઉત્પન્ન થયા વિના ન રહે. જેને જ્ઞાનદશા છે, તેવા પુરુષો [પણ] વિષયાકાંક્ષાથી અથવા વિષયનો અનુભવ કરી તેથી વિરક્ત થવાની ઇચ્છાથી તેમાં પ્રવર્તતા નથી. અને એમ જો પ્રવર્તતા જાય, તો જ્ઞાનને પણ આવરણ આવવા યોગ્ય છે. માત્ર પ્રારબ્ધ સંબંધી ઉદય હોય એટલે છૂટી ન શકાય તેથી જ જ્ઞાની પુરુષની ભોગપ્રવૃત્તિ છે. તે પણ પૂર્વ પશ્ચાત્તાપવાળી અને મંદમાં મંદ પરિણામ સંયુક્ત હોય છે. સામાન્ય મુમુક્ષુ જીવ વૈરાગ્યના ઉદ્ભવને અર્થે વિષય આરાધવા જતાં તો ઘણું કરી બંધાવા સંભવ છે. કેમકે, જ્ઞાની પુરુષ પણ તે પ્રસંગોને માંડ માંડ જીતી શક્યા છે. તો જેની માત્ર વિચારદશા છે, એવા પુરુષનો ભાર નથી કે તે વિષયને એ પ્રકારે જીતી શકે (૨૯)

૮. જીવે અવશ્ય જાગૃત રહેવું. કારણકે, વૃત્તિઓનું પ્રાબલ્ય એવું છે કે, તે હરેક પ્રકારે છેતરે છે વૃત્તિઓ પ્રથમ જાણે છે કે, 'હમણાં આ સગતનમાં છે એટલે આપણું બળ ચાલવાનું નથી.' અને તેથી ચૂપ થઈ બધી દબાઈ રહે છે. જ્યારે જ્ઞાની પુરુષ ત્યાગ કરાવવાને માટે કહે કે, 'આ પદાર્થ ત્યાગી દે' ત્યારે વૃત્તિ ભૂલવે છે કે, 'ઠીક છે, હું બે દિવસ પછી ત્યાગીશ.' આવા ભુલાવામાં પડે છે કે વૃત્તિ જાણે છે કે, 'ઠીક થયું. અણીનો ચૂક્યો સો વર્ષ જીવે.' એટલામાં

શિથિલપણાનાં કારણો મળે કે, 'આ ત્યાગવાથી રોગનાં કારણો થશે. માટે હમણાં નહિ, પણ આગળ ત્યાગીશ.' આ રીતે વૃત્તિઓ છેતરે છે. (૨૯)

૯. પાંચ ઇંદ્રિયો શી રીતે વશ થાય? વસ્તુઓ ઉપર તુચ્છભાવ લાવવાથી. ફૂલના દૃષ્ટાંતે. ફૂલમાં સુગંધ હોય છે તેથી મન સંતુષ્ટ થાય છે. પણ સુગંધ થોડી વાર રહી નાશ પામી જાય છે અને ફૂલ કરમાઈ જાય છે પછી કાંઈ મનને સંતોષ થતો નથી. તેમ સર્વ પદાર્થને વિષે તુચ્છભાવ લાવવાથી ઇંદ્રિયોને પ્રિયતા થતી નથી અને તેથી ક્રમે ઇંદ્રિયો વશ થાય છે. વળી પાંચ ઇંદ્રિયોમાં પણ જિહ્વા ઇંદ્રિય વશ કરવાથી બાકીની ચાર ઇંદ્રિયો સહેજે વશ થાય છે. (૨૯)

૧૦ તીર્થંકરે ઉપવાસ કરવાની આજ્ઞા કરી છે તે માત્ર ઇંદ્રિયોને વશ કરવા માટે. એકલા ઉપવાસ કરવાથી ઇંદ્રિયો વશ થતી નથી. પણ ઉપયોગ* હોય તો — વિચારસહિત થાય તો — વશ થાય છે. જેમ લક્ષ વગરનું બાણ નકામું જાય છે, તેમ ઉપયોગ વિનાનો ઉપવાસ આત્માર્થે થતો નથી. (૨૯)

૧૧. બાહ્ય ઇંદ્રિયો વશ કરી હોય, તો સત્પુરુષના આશ્રયથી અંતર્લક્ષ થઈ શકે. આ કારણથી બાહ્ય ઇંદ્રિયો વશ કરવી તે શ્રેષ્ઠ છે. બાહ્ય ઇંદ્રિયો વશ હોય અને સત્પુરુષનો આશ્રય ન હોય, તો લૌકિકભાવમાં જવાનો સંભવ રહે. (૨૯)

* ઉપયોગનો અર્થ જૈન પરિભાષામાં ચૈતન્યનો વ્યાપાર એવો થાય છે. તેનો ખાસ અર્થ સાવધતા, જાગૃતિ પણ થાય છે.

૩૨. જીવ એમ માને છે કે, હું કાંઈક સમજતું છું અને જ્યારે ત્યાગ કરવા ધારીશ ત્યારે એકદમ ત્યાગ કરી શકીશ. પરંતુ તે માનવું ભૂલભરેલું થાય છે. જ્યાં સુધી એવો પ્રસંગ નથી આવ્યો, ત્યાં સુધી પોતાનું જોર રહે છે. જ્યારે એવો વખત આવે છે, ત્યારે શિથિલપરિણામી થઈ મોળો પડે છે. માટે આસ્તે આસ્તે તપાસ કરવો તથા પરિચય કરવા માંડવો. એકદમ ત્યાગ કરવાનો વખત આવે ત્યારની વાત ત્યારે, એ વિચાર તરફ લક્ષ રાખી, હાલ તો આસ્તે આસ્તે ત્યાગની કસરત કરવાની જરૂર છે. શરીરમાં પણ આંખ, જીભ અને ઉપસ્થ એ ત્રણ ઇન્દ્રિયોના વિષયના દેશેદેશે ત્યાગ તરફ પ્રથમ જોડાણ કરાવવાનું છે. હાલ તપાસ દાખલ અંશે અંશે જેટલો જેટલો ત્યાગ કરવો તેમાં પણ મોળાશ ન રાખવી. તેમજ રૂઢિને અનુસરી ત્યાગ કરવો એમ પણ નહિ. જે કાંઈ ત્યાગ કરવો તે શિથિલતાપણારહિત તથા બારીબારણાંરહિત કરવો. અથવા બારીબારણાં રાખવાં જરૂર હોય, તો તે પણ ચોકસ આકારમાં ખુલ્લી રીતે રાખવાં. પણ એવાં ન રાખવાં કે તેનો અર્થ જ્યારે જેવો કરવો હોય તેવો થઈ શકે. ત્યાગ કરવા પછી પોતાને મનગમતો અર્થ કરવો નહિ (૩૨)

૧૭

પરિગ્રહ

૧. પરિગ્રહની મૂર્છા પાપનું મૂળ છે. જે પ્રાણીને પરિગ્રહની મર્યાદા નથી, તે પ્રાણી સુખી નથી. તેને જે મળ્યું તે ઓછું છે. પરિગ્રહની પ્રબળતામાં જે કંઈ મળ્યું તેનું સુખ તો ભોગવાતું નથી, પરંતુ હોય તે પણ વખતે જાય છે (૧૭)

૨. પરિગ્રહથી નિરંતર ચળવિચળ અને પાપભાવના રહે છે. અકસ્માત યોગથી એવી પાપભાવનામાં આયુષ્ય પૂર્ણ થાય, તો બહુધા અધોગતિનું કારણ થઈ પડે. (૧૭)

૩ કેવળ પરિગ્રહ તો મુનીશ્વરો ત્યાગી શકે; પણ ગૃહસ્થો એની અમુક મર્યાદા કરી શકે. મર્યાદા થવાથી ઉપરાંત પરિગ્રહની ઉત્પત્તિ નથી અને એથી કરીને વિશેષ ભાવના પણ બહુધા થતી નથી. અને વળી જે મળ્યું છે, તેમાં સંતોષ રાખવાની પ્રથા પડે છે. એથી સુખમાં કાળ જાય છે. (૧૭)

૪. ધર્મ સંબંધી કેટલુંક જ્ઞાન છતાં, ધર્મની દઢતા છતાં પણ પરિગ્રહના પાશમાં પડેલો પુરુષ કોઈક જ છૂટી શકે છે; વૃત્તિ એમાં જ લટકી રહે છે. પરંતુ એ વૃત્તિ કોઈ કાળે સુખદાયક કે આત્મહિતૈષી થઈ નથી. (૧૭)

૫. આરંભ અને પરિગ્રહનો જેમ જેમ મોહ મટે છે, જેમ જેમ તેને વિષેથી પોતાપણાનું અભિમાન મંદ પરિણામને પામે છે, તેમ તેમ મુમુક્ષુતા વર્ધમાન થયા કરે છે. અનંત કાળના પરિચયવાળું એ અભિમાન પ્રાયે એકદમ નિવૃત્ત થતું નથી. એટલા માટે તન, મન, ધનાદિ જે કંઈ પોતાપણે વર્તતાં હોય છે, તે જ્ઞાની પ્રત્યે અર્પણ કરવામાં આવે છે. જ્ઞાની કંઈ તેને ગ્રહણ કરતા નથી, પણ તેમાંથી પોતાપણું મટાડવાનું ઉપદેશે છે. અને કરવા યોગ્ય પણ તેમજ છે કે, આરંભ પરિગ્રહને પોતાનાં થતાં અટકાવવાં. (૨૫)

૬. લોભથી તૃણનો પણ સ્પર્શ કરવો નહિ. સંયમની રક્ષા અર્થે (જે કાંઈ) રાખવાં પડે છે, તેને પરિગ્રહ ન કહેવો; પણ મૂર્છાને પરિગ્રહ કહેવો, એમ પૂર્વ મહર્ષિઓ કહે છે. તત્ત્વજ્ઞાનને પામેલાં મનુષ્યો તેટલો પરિગ્રહ માત્ર રાખે. બાકી પોતાના દેહમાં [પણ] મમત્વ આચરે નહિ. (૧૬ પહેલાં)

૧૮

વ્રત-નિયમ

૧. પચ્ચખાણ (પ્રત્યાખ્યાન) શબ્દ, 'અમુક વસ્તુ ભણી ચિત્ત ન કરવુ એવો જે નિયમ કરવો' તેને બદલે વપરાય છે. પ્રત્યાખ્યાન કરવાનો હેતુ મહા ઉત્તમ અને સૂક્ષ્મ છે. રાત્રે આપણે ભોજન ન કરતા હોઈએ, પરંતુ તેનો જો પ્રત્યાખ્યાનરૂપે નિયમ ન કર્યો હોય, તો તે ફળ ન આપે; કારણ આપણી ઇચ્છા ખુલ્લી રહી. જેમ ઘરનું બારણું ઉઘાડું હોય અને શ્વાનાદિક જનાવર કે મનુષ્ય ચાલ્યું આવે, તેમ ઇચ્છાનાં દ્વાર ખુલ્લાં હોય, તો તેમાં કર્મ પ્રવેશ કરે છે. એટલે કે એ ભણી આપણા વિચાર છૂટથી જાય છે. તે કર્મબંધનનું કારણ છે. અને જો પ્રત્યાખ્યાન હોય, તો પછી એ ભણી દૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી.

પ્રત્યાખ્યાનથી એક બીજો પણ મોટો લાભ છે. તે એ કે અમુક વસ્તુઓમાં જ આપણો લક્ષ રહે છે. બાકી

બધી વસ્તુઓનો ત્યાગ થઈ જાય છે. જે જે વસ્તુ ત્યાગ કરી છે, તે તે સંબંધી વિશેષ વિચાર કે એવી કાંઈ ઉપાધિ રહેતી નથી. એ વડે મન બહુ બહોળતાને પામી, નિયમ-રૂપી સડકમાં ચાલ્યું જાય છે. મન એ નિયમરૂપી લગામમાં આવવાથી, પછી ગમે તે શુભ રાહમાં લઈ જવાય છે. અને તેમાં વારંવાર પર્યટન કરાવવાથી તે એકાગ્ર, વિચારશીલ અને વિવેકી થાય છે. મનનો આનંદ શરીરને પણ નીરોગી કરે છે. (૧૭)

૧૯

ભક્તિ

૧. ઘણા ઘણા પ્રકારથી મનન કરતાં અમારો દૃઢ નિશ્ચય છે કે, ભક્તિ એ સર્વોપરી માર્ગ છે. અને તે સત્પુરુષના ચરણ સમીપ રહીને થાય તો ક્ષણ વારમાં મોક્ષ કરી દે તેવો પદાર્થ છે. (૨૨-૨૪)

૨. પ્રભુભક્તિમાં જેમ બને તેમ તત્પર રહેવું. મોક્ષનો એ ધુરંધર માર્ગ મને લાગ્યો છે. ગમે તો મનથી પણ સ્થિર થઈને બેસી, પ્રભુભક્તિ અવશ્ય કરવી યોગ્ય છે. મનની સ્થિરતા થવાનો મુખ્ય ઉપાય હમણાં તો પ્રભુભક્તિ સમજો. આગળ પણ તે અને તેવુ જ છે. (૨૭)

૩. જ્ઞાનમાર્ગ દુરાગમ્ય છે; પરમાવગાઢ દશા પામ્યા પહેલાં તે માર્ગે પડવાનાં ઘણાં સ્થાનક છે. સંદેહ, વિકલ્પ, સ્વચ્છંદતા, અતિપરિણામીપણું એ આદિ કારણો વારંવાર જીવને તે માર્ગે પડવાના હેતુઓ થાય છે; અથવા ઊર્ધ્વ-ભૂમિકા પ્રાપ્ત થવા દેતાં નથી.

ક્રિયામાર્ગે અમદ અભિમાન, વ્યવહાર, આગ્રહ, સિદ્ધિમોહ, પૂજાસત્કારાદિ યોગ અને દૈહિક ક્રિયામાં આત્મનિષ્ઠાદિ દોષોનો સંભવ રહ્યો છે. કોઈક મહાત્માને બાદ કરતાં ઘણા વિચારવાન જીવોએ ભક્તિમાર્ગનો તે જ કારણોથી આશ્રય કર્યો છે, અને આજ્ઞાશ્રિતપણું અથવા પરમ પુરુષ સદ્‌ગુરુને વિષે સર્વાર્પણ સ્વાધીનપણું શિરસાવંદ્ય દીઠું છે. (૨૯)

૪. શુદ્ધ, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ, સર્વ દૂષણ રહિત, સકળ ભય રહિત, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, જિનેશ્વર ભગવાનની ભક્તિથી આત્મશક્તિ પ્રકાશ પામે છે. એવા જિનેશ્વરોનું સ્વરૂપ [પરમાર્થરૂપે આપણા] આત્માની [જ] રિદ્ધિ હોવાથી, તે ભગવાનનુ સ્મરણ, ચિંતવન, ધ્યાન અને ભક્તિ વિકારથી વિરક્ત કરે છે, શાંતિ અને નિર્જરા આપે છે. ભગવાન તો નીરાગી અને નિર્વિકાર છે. એને સ્તુતિનિંદાનું આપણને કંઈ ફળ આપવાનું પ્રયોજન નથી [પરંતુ] તરવાર હાથમા લેવાથી જેમ શૌર્ય અને ભાંગથી નશો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ એ ગુણચિંતવનથી આત્મસ્વરૂપનુ ભાન થાય છે. સર્પ જેમ મોરલીના નાદથી જાગ્રત થાય છે, તેમ આત્મા પોતાની સત્ય સિદ્ધિ સાંભળતા મોહનિદ્રાથી જાગ્રત થાય છે. (૧૭)

૫. પરમાત્મા અને આત્માનું એકરૂપ થઈ જવું તે પરાભક્તિની છેવટની હદ છે એક એ જ લય રહેવી તે પરાભક્તિ છે. પરમમહાત્મા ગોપાંગનાઓ મહાત્મા વાસુદેવની ભક્તિમાં એ જ પ્રકારે રહી હતી. પરમાત્માને નિરંજન અને નિર્વિકાર ચિંતવ્યે જીવને એ લય આવવી

૧૧. ગુરુગમે કરીને જ્યાં સુધી ભક્તિનું પરમ સ્વરૂપ સમજાયું નથી, તેમ તેની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, ત્યાં સુધી ભક્તિમાં પ્રવર્તતાં અકાળ અને અશુચિ દોષ હોય.

અકાળ અને અશુચિનો વિસ્તાર મોટો છે, તો પણ ટૂંકામાં લખ્યું છે. એકાંત પ્રભાત, પ્રથમ પ્રહર એ સેવ્ય ભક્તિને માટે યોગ્ય કાળ છે. સ્વરૂપચિંતનભક્તિ તો સર્વ કાળે સેવ્ય છે.

વ્યવસ્થિત મન એ સર્વ શુચિનું કારણ છે. બાહ્ય મલાદિકરહિત તન, અને શુદ્ધ સ્પષ્ટ વાણી એ શુચિ છે. (૨૨-૨૪)

૨૦

સંન્યાસ

૧. કુટુંબરૂપી કાજળની કોટડીના વાસથી સંસાર વધે છે. ગમે તેટલી તેની સુધારણા કરશો, તો પણ એકાંતથી જેટલો સંસારક્ષય થવાનો છે, તેનો સોમો હિસ્સો પણ તે કાજળગૃહમાં થવાનો નથી. કષાયનું તે નિમિત્ત છે. મોહને રહેવાનો અનાદિ કાળનો પર્વત છે. (૧૮–૯)

૨. સર્વ શાસ્ત્રના બોધનું, ક્રિયાનું, જ્ઞાનનું, યોગનું અને ભક્તિનું પ્રયોજન સ્વરૂપપ્રાપ્તિને અર્થે છે. પણ એ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવા સર્વસંગપરિત્યાગની અવશ્ય છે. યોગભૂમિકામાં [ગૃહવાસમાં] નિર્જનાવસ્થા — સહજ સમાધિ — ની પ્રાપ્તિ નથી. તે સર્વસંગપરિત્યાગમાં નિયમાવાસિત છે. જ્યાં સુધી ગૃહવાસ પૂર્વકર્મના બળથી ભોગવવો રહ્યો છે, ત્યાં સુધી ધર્મ, અર્થ અને કામ ઉલ્લાસિત ઉદાસીનભાવે સેવવાં યોગ્ય છે. બાહ્યભાવે ગૃહસ્થશ્રેણી છતાં અંતરંગ નિર્ગ્રંથશ્રેણી જોઈએ. અને જ્યાં તેમ થયું છે, ત્યાં સર્વસિદ્ધિ છે. (૨૩)

વિકટ છે. એટલા માટે જેને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો છે, એવો દેહધારી પરાત્મા તે પરાભક્તિનું પરમ કારણ છે. તે જ્ઞાની પુરુષના સર્વ ચરિત્રમાં ઐક્યભાવનો લક્ષ થવાથી, તેના હૃદયમાં વિરાજમાન પરમાત્માનો ઐક્યભાવ હોય છે અને એ જ પરાભક્તિ છે. જ્ઞાની પુરુષ અને પરમાત્મામાં અંતર જ નથી. જ્ઞાની તો પરમાત્મા જ છે. અને તેની ઓળખાણ વિના પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ નથી. પરમાત્મા આ દેહધારીરૂપે થયો છે એમ જ જ્ઞાની પુરુષ પ્રત્યે જીવને બુદ્ધિ થયે ભક્તિ ઊગે છે અને તે ભક્તિ ક્રમે કરી પરાભક્તિરૂપ થાય છે. આ વિષે શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં—ભગવદ્‌ગીતામાં ઘણા ભેદ પ્રકાશિત કરી એ જ લક્ષ પ્રકાશ્યો છે. (૨૧–૨૪)

૬ ભક્તિ પૂર્ણતા પામવાને યોગ્ય ત્યારે થાય છે કે એક તૃણ માત્ર પણ હરિ પ્રત્યે યાચવું નહિ સર્વ દશામાં ભક્તિમય જ રહેવું. . . . વહેવારચિંતાનું અકળામણ યોગ્ય નથી સર્વત્ર હરીચ્છા બળવાન છે એ દૃઢાવવા માટે હરિએ આમ કર્યું છે એમ નિઃશંકપણે સમજવું માટે જે થાય તે જોવું. (૨૨–૨૪)

૭ પરમાત્માની ભક્તિ જ જેને પ્રિય છે એવા પુરુષને (વ્યવહાર વેપારાદિ વિષે) કડણાઈ ન હોય તો પછી ખરા પરમાત્માની તેને ભક્તિ જ નથી એમ સમજવું—અથવા તો ચાહીને પરમાત્માની ઇચ્છારૂપ માયાએ તેવી કડણાઈ મોકલવાનું કાર્ય વિસ્મરણ કર્યું છે [એમ માનવું] એ કડણાઈ માયાની છે. અને પરમાત્માના લક્ષની તો એ સરળાઈ છે. કડણાઈ અને સરળાઈ, શાતા અને અશાતા એ ભગવદ્‌ભક્તને

સંભવા જ છે અને વળી કારણાઈ અને અશાતા તો વિશેષ અનુકૂળ છે પરમાત્મા એમ કહે છે કે, તમે તમારા કુટુંબ પ્રત્યે નિઃસ્નેહ હો, અને તેના પ્રત્યે સમભાવી થઈ, પ્રતિબંધરહિત થાઓ તે તમારું છે એમ ન માનો અને પ્રારબ્ધ-યોગને લીધે એમ મનાય છે, તે ટાળવા આ કઠણાઈ મેં મોકલી છે અધિક શું કહેવું? એ એમ જ છે (૨૨–૨૪)

૮ મહાત્મા કબીરજી તથા નરસૈં મહેતાની ભક્તિ અનન્ય અલૌકિક અદ્ભુત અને સર્વોત્કૃષ્ટ હતી તેમ છતાં તે નિઃસ્પૃહ હતી સ્વપ્ને પણ તેમણે એવી દુઃખી સ્થિતિ છતાં આજીવિકા અર્થે—વ્યવહારાર્થે—પરમેશ્વર પ્રત્યે દીનપણું કર્યું નથી અને એ જ એમનું સમગ્ર માહાત્મ્ય છે પરમાત્માએ એમના 'પરચા' પૂરા કર્યા છે, તે એ ભક્તોની ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ થઈને ભક્તોની એવી ઇચ્છા ન હોય અને હોય તો રહસ્યભક્તિની તેમને પ્રાપ્તિ ન હોય (૨૨–૨૪)

૯ ઈશ્વર પર વિશ્વાસ રાખવો એ એક સુખદાયક માર્ગ છે જેનો દૃઢ વિશ્વાસ હોય છે, તે દુઃખી હોતો નથી, અથવા હોય તો દુઃખ વેદતો નથી દુઃખ ઊલટું સુખ-રૂપ થઈ પડે છે સંસારમાં પ્રારબ્ધાનુસાર ગમે તેવા શુભાશુભ ઉદય આવો, પરંતુ તેમાં પ્રીતિઅપ્રીતિ કરવાનો આપણે સંકલ્પ પણ ન કરવો (૨૩)

૧૦ ભગવતને સર્વ સમર્પણ કર્યા સિવાય આ કાળમાં જીવનું દેહાભિમાન મટવું સંભવતું નથી માટે અમે સનાતનધર્મરૂપ 'પરમસત્ય' તેનું નિરંતર ધ્યાન કરીએ છીએ જે સત્યનું ધ્યાન કરે છે, તે સત્ય હોય છે (૨૫)

૩. પાણી સ્વભાવે શીતળ છતાં કોઈ વાસણમાં નાખી, નીચે અગ્નિ સળગતો રાખ્યો હોય, તો તેની નિરીચ્છા હોય છતાં તે પાણી ઉષ્ણપણું ભજે છે. તેવો આ વ્યવસાય સમાધિએ શીતળ એવા પુરુષ પ્રત્યે ઉષ્ણપણાનો હેતુ થાય છે. વર્ધમાન સ્વામીએ ગૃહવાસમાં પણ 'આ સર્વ વ્યવસાય અસાર છે, કર્તવ્યરૂપ નથી' એમ જાણ્યું હતું, તેમ છતાં તે ગૃહવાસને ત્યાગી મુનિચર્યા ગ્રહણ કરી હતી. જે વર્ધમાન સ્વામી ગૃહવાસમાં છતાં અભોગી જેવા હતા, નિસ્પૃહ હતા, અને સહજ સ્વભાવે મુનિ જેવા હતા, આત્માકાર પરિણામી હતા, તે પણ સર્વ વ્યવસાયમાં અસારપણું જાણીને દૂર પ્રવર્ત્યા; તે વ્યવસાય બીજા જીવે કરી કયા પ્રકારથી સમાધિ રાખવી વિચારી છે? તે વિચારીને ફરી ફરી વ્યવસાયના પ્રસંગમાં વર્તતી એવી રુચિ ત્રિલય કરવા યોગ્ય છે. (૨૭)

૪. અત્યંત ત્યાગ પ્રગટ્યા વિના અત્યંત જ્ઞાન ન હોય એમ શ્રીતીર્થંકરે સ્વીકાર્યું છે. આત્મપરિણામથી જેટલો અન્ય પદાર્થનો તાદાત્મ્ય–અધ્યાસ નિવર્તવો તેને શ્રીજિન 'ત્યાગ' કહે છે. તે તાદાત્મ્ય–અધ્યાસની નિવૃત્તિરૂપ ત્યાગ થવા અર્થે આ બાહ્ય પ્રસંગના ત્યાગનો અર્થ અંતરત્યાગ કહ્યો નથી એમ છે. તો પણ, આ જીવે અંતરત્યાગને અર્થે બાહ્ય પ્રસંગની નિવૃત્તિને કંઈ પણ ઉપકારી માનવી યોગ્ય છે. (૨૮)

૫. શુભેચ્છા, વિચાર, જ્ઞાન એ આદિ સર્વ ભૂમિકાને વિષે સર્વસંગપરિત્યાગ બળવાન ઉપકારી છે એમ જાણીને જ્ઞાની પુરુષોએ 'અણગારત્વ' નિરૂપણ કર્યું છે. યદ્યપિ પરમાર્થથી સર્વસંગપરિત્યાગ યથાર્થ બોધ થયે પ્રાપ્ત થવા

યોગ્ય છે, એમ જાણતાં છતાં પણ સત્સંગમાં નિત્ય નિવાસ થાય તો તેવો સમય પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે એમ જાણી, સામાન્ય રીતે બાહ્ય સર્વસંગપરિત્યાગ જ્ઞાની પુરુષોએ ઉપદેશ્યો છે. કે જે નિવૃત્તિને યોગે શુભેચ્છાવાન એવો જીવ સદ્ગુરુ, સત્પુરુષ, અને સત્શાસ્ત્રની યથાયોગ્ય ઉપાસના કરી યથાર્થ બોધ પામે. (૨૯)

૬. સર્વ દુઃખનું મૂળ સંયોગ (સંબંધ) છે. સમસ્ત જ્ઞાની પુરુષોએ એમ દીઠું છે. જે સંયોગ બે પ્રકારે મુખ્યપણે કહ્યો છે. અંતરસંબંધીય અને બાહ્યસંબંધીય. અંતર સંયોગનો વિચાર થવાને આત્માને બાહ્ય સંયોગનો અપરિચય કર્તવ્ય છે. જે અપરિચયની સપરમાર્થ ઇચ્છા જ્ઞાની પુરુષોએ પણ કરી છે (૨૯)

૭. ગૃહસ્થાદિ વ્યવહાર વર્તે ત્યા સુધી આત્મજ્ઞાન ન થાય કે આત્મજ્ઞાન હોય તેને ગૃહસ્થાદિ વ્યવહાર ન હોય એવો નિયમ નથી. તેમ છતાં પણ જ્ઞાનીને પણ ત્યાગ-વ્યવહારની ભલામણ પરમપુરુષોએ ઉપદેશી છે. કેમકે, ત્યાગ આત્મૈશ્વર્યને સ્પષ્ટ વ્યક્ત કરે છે. . . . સ્વસ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ તેને 'પરમાર્થસંયમ' કહ્યો છે. તે સંયમને કારણભૂત એવાં અન્ય નિમિત્તોના ગ્રહણને 'વ્યવહારસંયમ' કહ્યો છે. કોઈ જ્ઞાની પુરુષોએ તે સંયમનો પણ નિષેધ કર્યો નથી. પરમાર્થની ઉપેક્ષાએ — લક્ષ વગર — જે વ્યવહારસંયમમાં જ પરમાર્થસંયમની માન્યતા રાખે છે, તેના વ્યવહારસંયમનો તેનો અભિનિવેશ ટાળવા નિષેધ કર્યો છે. પણ વ્યવહાર-સંયમમાં કંઈ પણ પરમાર્થની નિમિત્તતા નથી એમ જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યું નથી. (૨૯)

૨૧

મનુષ્યનું સત્ય સ્વરૂપ

૧ માણસ પરમેશ્વર છે એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે. (૧૬ પહેલાં)

૨. અંતરંગ મોહગ્રંથી જેની ગઈ તે પરમાત્મા છે. (૧૬ પહેલા)

૩. અમે તમે કર્મબંધમા વસી રહેલા 'જીવ' છીએ તે જીવનુ 'સહજસ્વરૂપ' એટલે કર્મરહિતપણે જે સ્વરૂપ છે, તે ઇશ્વરપણુ છે. જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્ય જેને વિષે છે, તે ઇશ્વર કહેવા યોગ્ય છે. અને તે ઇશ્વરતા આત્માનું સહજ-સ્વરૂપ છે. (૨૭)

૪. કર્મ એ જડ વસ્તુ છે. જે જે આત્માને એ જડથી જેટલો જેટલો આત્મબુદ્ધિએ સમાગમ છે, તેટલી તેટલી જડતાની એટલે અબોધતાની એ આત્માની પ્રાપ્તિ હોય એમ અનુભવ થાય છે. આશ્ચર્યતા છે કે પોતે જડ છતાં [કર્મ] ચેતનને અચેતન મનાવી રહ્યા છે! ચેતન ચેતનભાવ ભૂલી જઈ,

તેને સ્વસ્વરૂપ જ માને છે. જે પુરુષો તે કર્મસંયોગ અને તેના ઉદયે ઉત્પન્ન થયેલા પર્યાયોને સ્વસ્વરૂપ નથી માનતા, અને પૂર્વસંયોગો સત્તામાં છે તેને અબંધ પરિણામે ભોગવી રહ્યા છે, તે આત્માઓ સ્વભાવની ઉત્તરોત્તર ઊર્ધ્વ શ્રેણી પામી શુદ્ધ ચેતનભાવને પામશે. (૨૨)

૫. સર્વ જીવો આત્માપણે સમસ્વભાવી છે. બીજા પદાર્થમાં જીવ જો નિજબુદ્ધિ કરે, તો પરિભ્રમણ દશા પામે છે; અને નિજને વિષે નિજબુદ્ધિ થાય તો પરિભ્રમણ દશા ટળે છે. જેના ચિત્તમા એવો માર્ગ વિચાર્યો અવશ્યનો છે, તેણે તે જ્ઞાન જેના આત્મામાં પ્રકાશ પામ્યું છે, તેની દાસાનુદાસપણે અનન્યભક્તિ કરવી એ પરમ શ્રેય છે. (૨૭)

૬. કેવળ નિજ સ્વભાવનું અખંડ વર્તે જ્ઞાન,
કહીએ કેવળજ્ઞાન તે, દેહ છતા નિર્વાણ
કોટી વર્ષનું સ્વપ્ન પણ, જાગ્રત થતા શમાય,
તેમ વિભાવ અનાદિનો, જ્ઞાન થતા દૂર થાય.
છૂટે દેહાધ્યાસ તો નહીં કર્તા તું કર્મ,
નહી ભોક્તા તું દેહનો એ જ ધર્મનો મર્મ.
એ જ ધર્મથી મોક્ષ છે, તું છો મોક્ષસ્વરૂપ,
અનંત દર્શન જ્ઞાન તું અવ્યાબાધ સ્વરૂપ.
શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યઘન, સ્વયંજ્યોતિ સુખધામ
બીજું કહીએ કેટલું, કર વિચાર તો પામ.

શ્રીઆત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર (૨૯)

•

૨૨

આત્મા

૧. (૧) આત્મા છે. જેમ ઘટપટાદિ પદાર્થો છે તેમ આત્મા પણ છે. અમુક ગુણ હોવાને લીધે જેમ ઘટપટ આદિ હોવાનું પ્રમાણ છે, તેમ સ્વપર પ્રકાશક એવી ચૈતન્ય સત્તાનો પ્રત્યક્ષ ગુણ જેને વિષે છે એવો આત્મા હોવાનું પ્રમાણ છે.

(૨) આત્મા નિત્ય છે. ઘટપટ આદિ પદાર્થો અમુક કાળવર્તી છે. આત્મા ત્રિકાળવર્તી છે. ઘટપટાદિ સંયોગે કરી પદાર્થ છે. આત્મા સ્વભાવે કરીને પદાર્થ છે. કેમકે તેની ઉત્પત્તિ માટે કોઈ પણ સંયોગો અનુભવ યોગ્ય થતા નથી. કોઈ પણ સંયોગી દ્રવ્યથી ચેતનસત્તા પ્રગટ થવા યોગ્ય નથી, માટે અનુત્પન્ન છે. અસંયોગી હોવાથી અવિનાશી છે. કેમકે, જેની કોઈ સંયોગથી ઉત્પત્તિ ન હોય, તેનો કોઈને વિષે લય પણ હોય નહિ.

(૩) આત્મા કર્તા છે. સર્વ પદાર્થ અર્થક્રિયાસંપન્ન છે. કંઈ ને કંઈ પરિણામક્રિયા સહિત જ સર્વ પદાર્થ જોવામાં આવે છે. આત્મા પણ ક્રિયાસંપન્ન છે. ક્રિયાસંપન્ન છે માટે કર્તા છે. તે કર્તાપણું ત્રિવિધ શ્રીજિને વિવેચ્યું છે. પરમાર્થથી સ્વભાવપરિણતિએ નિજસ્વરૂપનો કર્તા છે. અનુપચરિત (અનુભવમાં આવવા યોગ્ય વિશેષ સંબંધ સહિત) વ્યવહારથી તે આત્મા કર્મનો કર્તા છે. ઉપચારથી ઘર, નગર આદિનો કર્તા છે.

(૪) આત્મા ભોક્તા છે. જે જે કંઈ ક્રિયા છે, તે તે સર્વ સફળ છે, નિરર્થક નથી. જે કંઈ પણ કરવામાં આવે છે, તેનું ફળ ભોગવવામાં આવે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. તેમ કષાયાદિ કે અકષાયાદિ જે કંઈ પણ પરિણામે આત્મા પ્રવર્તે, તેનું ફળ પણ થવા યોગ્ય જ છે અને તે થાય છે. તે આત્મા કર્તા હોવાથી ભોક્તા છે

(૫) મોક્ષપદ છે. જે અનુપચરિત વ્યવહારથી જીવને કર્મનું કર્તાપણું નિરૂપણ કર્યું, કર્તાપણું હોવાથી ભોક્તાપણું નિરૂપણ કર્યું, તે કર્મનું ટળવાપણું પણ છે કેમકે, પ્રત્યક્ષ કષાયાદિનું તીવ્રપણું હોય, પણ તેના અભ્યાસથી–અપરિચયથી તેનું મંદપણું દેખાય છે, તે ક્ષીણ થવા યોગ્ય દેખાય છે. તે તે બંધભાવ ક્ષીણ થઈ શકવા યોગ્ય હોવાથી, તેથી રહિત એવો જે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ તેરૂપ મોક્ષપદ છે

(૬) તે મોક્ષનો ઉપાય છે જો કદી કર્મબંધ માત્ર થયા કરે એમ જ હોય, તો તેની નિવૃત્તિ કોઈ કાળે સંભવે નહીં. પણ કર્મબંધથી વિપરીત સ્વભાવવાળાં એવાં જ્ઞાનદર્શન, સમાધિ, વૈરાગ્ય, ભક્ત્યાદિ સાધન પ્રત્યક્ષ છે, જે

આધીનના બંધ કર્મબંધ શિથિલ થાય છે, ક્ષીણ થાય છે માટે તે જ્ઞાનદર્શનસંયમાદિ મોક્ષપદના ઉપાય છે

આ છ પદ અત્યંત સંદેહરહિત છે એમ પરમ પુરુષે નિરૂપણ કર્યું છે જે છ પદથી સિદ્ધ એવું આત્મસ્વરૂપ, તે જેનાં વચનને અંગીકાર કર્યે સહજમાં પ્રગટે છે, જે આત્મસ્વરૂપ પ્રગટવાથી સર્વ કાળ જીવ સંપૂર્ણ આનંદને પ્રાપ્ત થઈ નિર્ભય થાય છે, તે વચનના કહેનાર એવા સત્પુરુષના ગુણની વ્યાખ્યા કરવાને અશક્તિ છે. (૨૮)

૨ જીવ પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી કર્મનો કર્તા છે તે અજ્ઞાન તે ચેતનરૂપ છે અર્થાત્ જીવની પોતાની કલ્પના છે અને તે કલ્પનાને અનુસરીને તેના વીર્યસ્વભાવની સ્ફુર્તિ થાય છે અથવા તેનું સામર્થ્ય તદનુયાયીપણે પરિણમે છે

જો ચેતનની પ્રેરણા ન હોય તો કર્મ કોણ ગ્રહણ કરે? પ્રેરણાપણે ગ્રહણ કરાવવારૂપ સ્વભાવ જડનો છે જ નહિ જેથી ચેતન એટલે જીવ કર્મ ગ્રહણ કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે અને તે માટે કર્મનો કર્તા કહીએ છીએ નહિ ચીંતવેના અથવા આત્માથી નહી પ્રવર્તેલા એવા કર્મોનું ગ્રહણ તેને થવા યોગ્ય નથી કેમકે, પ્રકૃત્યાદિ જડ છે તેને આત્મા ગ્રહણ ન કરે તો તે શી રીતે વળગવા યોગ્ય થાય?

પ્રકૃતિ નહીં તો અંતઃકરણાદિ કર્મ ગ્રહણ કરે તેથી આત્મામાં કર્તાપણું વળગે છે એમ કહીએ, તો તે પણ એકાંતે સિદ્ધ નથી અંતઃકરણાદિ પણ ચેતનની પ્રેરણા વિના અંતઃકરણાદિરૂપે પ્રથમ ઠરે જ ક્યાંથી? ચેતન જે કર્મવળગણાનું મનન કરવા અવલંબન લે છે, તે અંતઃકરણ

છે. જો ચેતન મનન કરે નહિ, તો કંઈ તે વગણામાં મનન કરવાનો ધર્મ નથી. તે તો માત્ર જડ છે. જો કોઈ પણ પ્રકારે આત્માનું કર્મનું કર્તૃત્વપણું ન હોય, તો કોઈ પણ પ્રકારે તેનું ભોક્તૃત્વપણું પણ ન જ ઠરે. અને જ્યારે એમ જ હોય તો પછી વેદાંતાદિ શાસ્ત્રો સર્વ દુઃખથી ક્ષય થવાનો જે માર્ગ ઉપદેશે છે, તે શા માટે ઉપદેશે છે?

'જો કર્મનું કર્તાપણું આત્માને માનીએ તો તો આત્માનો તે ધર્મ ઠરે; અને જે જેનો ધર્મ હોય તે કયારે પણ ઉચ્છેદ થવા યોગ્ય નથી' એમ કાંઈ સિદ્ધાંત સમજવો યોગ્ય નથી. કેમકે, જે જે કોઈ પણ વસ્તુ ગ્રહણ કરી હોય, તે છોડી શકાય એટલે ત્યાગી શકાય. તેથી, હવે ગ્રહણ કરેલાં એવાં જે દ્રવ્યકર્મ તેનો જીવ ત્યાગ કરે તો થઈ શકવા યોગ્ય છે. કેમકે, તે તેને સહકારી સ્વભાવે છે. સહજ સ્વભાવે નથી. તે કર્મનું કર્તાપણું અજ્ઞાનથી પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેથી તે નિવૃત્ત થવા યોગ્ય છે. અજ્ઞાને કરીને પણ જો આત્માને કર્તાપણુ ન હોય, તો તો કશું ઉપદેશાદિ શ્રવણ, વિચાર, જ્ઞાન આદિ સમજવાનો હેતુ રહેતો નથી. (૨૯)

૨૩

મોક્ષ

૧. મોક્ષ શું છે? જે ક્રોધાદિ અજ્ઞાનભાવમાં — દેહાદિમાં — આત્માને પ્રતિબંધ છે, તેથી સર્વથા નિવૃત્તિ થવી. અજ્ઞાનભાવનાં અનેક પરિણામરૂપ બંધનો પ્રસંગ જેમ જેમ છૂટે છે, તેમ તેમ મોક્ષનો અનુભવ થાય છે; અને તેનું ઘણું જ અલ્પપણું જ્યારે થાય છે, ત્યારે સહજે આત્મામાં નિજભાવ પ્રકાશી નીકળીને અજ્ઞાનભાવરૂપ બંધથી છૂટી શકવાનો પ્રસંગ છે એવો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. તેમજ કેવળ આત્મભાવ અજ્ઞાનાદિભાવથી નિવૃત્તિ થઈ આ જ દેહને વિષે સ્થિતિમાન છતાં પણ આત્માને પ્રગટે છે. અર્થાત્ મોક્ષપદ આ દેહમાં પણ અનુભવવા યોગ્ય છે. (૨૭)

૨. જેમ છે તેમ આત્મસ્વરૂપ જાણવું તેનું નામ 'સમજવું' છે. તેથી ઉપયોગ* અન્ય વિકલ્પરહિત થયો તેનું નામ 'શમાવું' છે. જે જે સમજ્યા, તેણે તેણે મારું

---

* જુઓ પાન ૫૯ ઉપરની નોંધ.

તારું એ આદિ અર્હંત મમત્ત નામાની દીધું કેમકે, કોઈ પણ નિજસ્વભાવ તેવો દીઠો નહીં અને નિજસ્વભાવ તો અચિંત્ય અવ્યાબાધસ્વરૂપ — કેવળ ન્યારો — જોયો. એટલે તેમાં જ સમાવેશ પામી ગયા આત્મા સિવાય અન્યમાં સ્વમાન્યતા હતી તે ટાળી પરમાર્થે મૌન થયા. (૩૨–૩૪)

૩ સર્વ અન્ય ભાવથી આત્મા રહિત છે,—કેવળ એમ જેને અનુભવ વર્તે છે, તે મુક્ત છે બીજાં સર્વ દ્રવ્યથી અસંગપણું, ક્ષેત્રથી અસંગપણું, કાળથી અસંગપણું, અને ભાવથી અસંગપણું સર્વથા જેને વર્તે છે, તે મુક્ત છે. અટળ અનુભવસ્વરૂપ આત્મા સર્વ દ્રવ્યથી પ્રત્યક્ષ ભાસવો ત્યાંથી મુક્તદશા વર્તે છે તે પુરુષ મૌન થાય છે, તે પુરુષ અપ્રતિબદ્ધ થાય છે, તે પુરુષ અસંગ થાય છે, તે પુરુષ નિર્વિકલ્પ થાય છે, અને તે પુરુષ મુક્ત થાય છે (૩૩)

૪ દેહ અને આત્માનો ભેદ પાડવો તે ભેદજ્ઞાન તે જ્ઞાનીનો તેજાબ છે તે વિજ્ઞાન થવા માટે મહાત્માઓએ સકળ શાસ્ત્રો રચ્યાં છે જેમ તેજાબથી સોનું અને કથિર જુદા પડે છે, તેમ જ્ઞાનીના ભેદવિજ્ઞાનરૂપ તેજાબથી સ્વાભાવિક આત્મદ્રવ્ય . . પ્રયોગી દ્રવ્યથી જુદું પડી સ્વધર્મમાં આવે છે (૩૩)

૫ આ જીવ સમજે તો સહજ મોક્ષ છે નહીં તો અનંત ઉપાયે પણ નથી અને તે સમજવું પણ કંઈ વિકટ નથી કેમકે જીવનું સહજ જે સ્વરૂપ છે, તે જ માત્ર સમજવું છે અને તે કોઈ બીજાના સ્વરૂપની વાત નથી કે વખતે ગોપવે કે ન જણાવે તેથી સમજવી ન બને પોતાથી પોતે ગુપ્ત રહેવાનું શી રીતે બનવા યોગ્ય છે? પણ

સ્વપ્નદશામાં જેમ ન બનવા યોગ્ય એવું પોતાનું મૃત્યુ પણ જીવ જુએ છે, તેમ અજ્ઞાનદશારૂપ સ્વપ્નરૂપ યોગે આ જીવ પોતાને પોતાનાં નહીં એવાં બીજાં દ્રવ્યને વિષે સ્વપણે માને છે. અને એ જ માન્યતા તે સંસાર છે. તે જ અજ્ઞાન છે. તે જ જન્મ છે, મરણ છે, અને તે જ દેહના વિકાર છે. તે જ પુત્ર, તે જ પિતા, તે જ શત્રુ, તે જ મિત્રાદિ ભાવકલ્પનાના હેતુ છે. અને તેની નિવૃત્તિ થઈ ત્યાં સહજ મોક્ષ છે. (૨)

૬. જે પ્રમાણે જ્ઞાનનું પ્રકાશવું છે, તે પ્રમાણે રાગાદિ વ્યાવહારિક પદાર્થને વિષેથી નિઃસ્પૃહપણું વર્તે છે, આત્મસુખે કરી પરિતૃપ્તપણું વર્તે છે. અન્ય સુખની જે ઇચ્છા નહિ થવી તે પૂર્ણજ્ઞાનનુ લક્ષણ છે. (૨૫)

૭. અનાદિ કાળના અજ્ઞાનને લીધે જેટલો કાળ ગયો, તેટલો કાળ મોક્ષ થવા માટે જોઈએ નહિ; કારણકે, પુરુષાર્થનું બળ કર્મો કરતા વધુ છે. કેટલાક જીવો બે ઘડીમાં કલ્યાણ કરી ગયા છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ગમે ત્યાંથી આત્માને ઊંચો લાવે. (૨૯)

૨૬

મુક્ત

૧. કેવળજ્ઞાની શરીરને લઈને નથી કે બીજાના શરીર કરતા તેમનુ શરીર તફાવતવાળું જોવામાં આવે વળી તે કેવળજ્ઞાન શરીરથી કરી નિપજાવેલ છે એમ નથી, તે તો આત્મા વડે કરી પ્રગટ કરવામા આવ્યુ છે, તેને લીધે શરીરથી તફાવત જાણવાનુ કારણુ નથી (૩૨)

૨. તે પવિત્ર દર્શન થયા પછી ગમે તે વર્તન હો, પરંતુ તેને તીવ્રબંધન નથી, અનંત સંસાર નથી, આભ્યંતર દુ:ખ નથી, શંકાનું નિમિત્ત નથી, અનંગ મોહ નથી મતમત નિરુપમ, સર્વોત્તમ, શુકન, શીતળ, અમૃતમય દર્શનજ્ઞાન, સમ્યક્ જ્યોતિમય ચિરકાળ આનંદની પ્રાપ્તિ [અને] અદ્ભુત સતસ્વરૂપદર્શિતાની બલિહારી છે (૧૮-૧૯)

૩. જ્ઞાનીને સર્વત્ર મોક્ષ છે આ વાત જોકે યથાર્થ છે તોપણુ, જ્યાં માયાપૂર્વક પરમાત્માનું દર્શન છે, એવું

જગત વિચારી, (જોઈને) પગ મૂકવા જેવું તેને પણ કંઈ લાગે છે (૨૨-૨૪)

૪. જે જીવને સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય, તેને સર્વ પ્રકારની સંસારી ક્રિયા તે જ સમયે ન હોય એવો કંઈ નિયમ નથી. સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થયા પછી સંસારી ક્રિયા રસરહિતપણે થવી સંભવે છે. ઘણું કરી એવી કોઈ પણ ક્રિયા તે જીવથી હોતી નથી કે જેથી પરમાર્થ વિષે ભ્રાંતિ થાય. અને જ્યાં સુધી પરમાર્થને વિષે ભ્રાંતિ થાય નહિ, ત્યાં સુધી બીજી ક્રિયાથી સમ્યક્ત્વને બાધ થાય નહિ. પરમાર્થ માર્ગનું લક્ષણ એ છે કે, અપરમાર્થને ભજતાં જીવ બધે પ્રકારે કાયર થયા કરે. સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવ સંસારને ભજતો દેખાય છે તે પૂર્વે નિબંધન કરેલાં એવાં પ્રારબ્ધ કર્મથી દેખાય છે વાસ્તવ્યપણે ભાવથી તે સંસારમાં તેનો પ્રતિબંધ ઘટે નહિ. સંસારી પદાર્થોને વિષે જીવને તીવ્ર સ્નેહ વિના એવા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ હોય નહિ કે જે કારણે તેને અનંત સંસારનો અનુબંધ થાય અને જ્યાં સુધી તીવ્ર સ્નેહ તે પદાર્થોમાં હોય, ત્યાં સુધી અવશ્ય પરમાર્થમાર્ગવાળો તે જીવ ન હોય (૨૬)

૫. મહાત્માનો દેહ બે કારણને લઈને વિદ્યમાનપણે વર્તે છે· પ્રારબ્ધ કર્મ ભોગવવાને અર્થે, જીવોના કલ્યાણને અર્થે. તથાપિ એ બંનેમા તે ઉદાસપણે ઉદય આવેલી વર્તનાએ વર્તે છે. (૨૫)

૬. આટલી વાતનો નિશ્ચય રાખવો યોગ્ય છે કે, જ્ઞાની પુરુષને પણ પ્રારબ્ધ કર્મ ભોગવ્યા વિના નિવૃત્ત થતાં નથી.

નથી. જ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિ પૂર્વોપાર્જિત કારણથી માત્ર છે. અને બીજા [સંસારીઓ]ની પ્રવૃત્તિમાં ભવિષ્ય સંસારનો હેતુ છે. માટે જ્ઞાનીનુ પ્રારબ્ધ જુદું પડે છે. (૨૬)

૭. જ્ઞાનીને પ્રમાદબુદ્ધિ સંભવતી નથી એમ જોકે સામાન્યપણે શ્રીજિનાદિ માહાત્માઓએ કહ્યું છે તોપણુ, તે પદ ચોથે ગુણઠાણેથી સંભવિત ગણ્યું નથી. આગળ જતાં સંભવિત ગણ્યું છે. જેથી વિચારવાન જીવને તો અવશ્ય કર્તવ્ય છે કે, જેમ બને તેમ પરભાવના પરિચિત કાર્યથી દૂર રહેવું, નિવૃત્ત થવું. જ્ઞાનનું બળવાન તારતમ્યપણું થયે તો જીવને પરપરિચયમાં કદાપિ સ્વાત્મબુદ્ધિ થવી સંભવતી નથી; પણ તેથી જેની ઓછી દશા છે એવા જીવને તો અવશ્ય પરપરિચયને છોડીને સત્સંગ કર્તવ્ય છે. કે જેથી સહેજે અવ્યાબાધ સ્થિતિનો અનુભવ થાય છે. (૨૭)

૮. પ્રારબ્ધ છે એમ માનીને જ્ઞાની ઉપાધિ કરે છે એમ જણાતુ નથી. પણ પરિણતિથી છૂટયા છતાં, ત્યાગવા જતાં બાહ્ય કારણો રોકે છે માટે જ્ઞાની ઉપાધિ સહિત દેખાય છે. (૨૯)

૯. જ્ઞાની નિર્ધન હોય અથવા ધનવાન હોય એવો કંઈ નિયમ નથી. પૂર્વનિષ્પન્ન શુભ અશુભ કર્મ પ્રમાણે [તેને] ઉદય વર્તે છે. (૨૯)

૧૦. જ્ઞાની પુરુષો ત્રિકાળની વાત જાણતાં છતાં પ્રગટ કરતા નથી તે સંબંધમાં એમ જણાય છે કે, ઈશ્વરી ઇચ્છા જ એવી છે કે અમુક પારમાર્થિક વાત સિવાય જ્ઞાની બીજી ત્રિકાળિક વાત પ્રસિદ્ધ ન કરે. અને જ્ઞાનીની પણ અંતર ઇચ્છા તેવી જ જણાય છે. જેની કોઈ પણ પ્રકારની.

આકાંક્ષા નથી, એના જ્ઞાની પુરુષને કંઈ કર્તવ્યરૂપ નહિ હોવાથી જે કંઈ ઉદયમાં આવે તેટલું જ કરે છે. (૨૨-૨૪)

૧૧. ચમત્કાર બતાવી યોગને સિદ્ધ કરવો એ યોગીનું લક્ષણ નથી. સર્વોત્તમ યોગી તો એ છે કે, જે સર્વ પ્રકારની સ્પૃહાથી રહિતપણે સત્યમાં કેવળ અનન્ય નિષ્ઠાએ સર્વ પ્રકારે 'સત્' જ આચરે છે — જગત જેને વિસ્મૃત થયું છે. (૨૨-૨૪)

૧૨. ગમે તેટલી વિપત્તિઓ પડે, તથાપિ જ્ઞાની દ્વારા સાંસારિક ફળની ઇચ્છા કરવી યોગ્ય નથી. ઉદય આવેલો અંતરાય સમપરિણામે વેદવા યોગ્ય છે. જ્ઞાની પાસે સાંસારિક વૈભવ હોય તો પણ મુમુક્ષુએ કોઈ પણ પ્રકારે તે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. ઘણું કરીને જ્ઞાની પાસે તેવો વૈભવ હોય છે તો તે મુમુક્ષુની વિપત્તિ ટાળવા માટે ઉપયોગી થાય છે. પારમાર્થિક વૈભવથી જ્ઞાની મુમુક્ષુને સાંસારિક ફળ આપવાનું ઇચ્છે નહિ. કારણ કે અકર્તવ્ય તે જ્ઞાની કરે નહિ (૨૨-૨૪)

૨૫

બ્રાહ્મી વેદના

૧. જેને લાગી છે, તેને જ લાગી છે, અને તેણે જ જાણી છે. તે જ 'પિયુ પિયુ' પોકારે છે. એ બ્રાહ્મી વેદના કહી કેમ જાય કે જ્યાં વાણીનો પ્રવેશ નથી? વધારે શું કહેવું? લાગી છે તેને જ લાગી છે. તેના જ ચરણસંગથી લાગે છે. અને લાગે છે ત્યારે જ છૂટકો હોય છે. એ વિના બીજો સુગમ મોક્ષમાર્ગ નથી. (૨૨–૨૪)

૨. રોમરોમ ખુમારી ચડશે, અમરવરમય જ આત્મદૃષ્ટિ થઈ જશે, એક 'તુંહિ' મનન. કરવાનો પણ અવકાશ નહિ રહે, ત્યારે અમરવરના આનંદનો અનુભવ થશે. અત્ર એ જ દશા છે. રામ હદે વસ્યા છે, અનાદિનાં ખસ્યાં છે, સુરતી ઇત્યાદિક હસ્યા છે. આ પણ એક વાક્યની વેઠ કરી છે. (૨૨–૨૪)

૩. કેટલોક નિવૃત્તિનો વખત મળ્યા કરે છે. પરબ્રહ્મ વિચાર તો એમને એમ રહ્યા જ કરે છે. ક્યારેક તો તે માટે

આનંદકિરણ બાહુ સ્ફુરી નીકળે છે, અને કંઈની કંઈ (અભેદ) વાત સમજાય છે, પણ કોઈને કહી શકાતી નથી. અમારી એ વેદના અથાગ છે. વેદનાને વખતે શાતા પૂછનાર જોઈએ એવો વ્યવહારમાર્ગ છે. પણ અમને આ પરમાર્થમાર્ગમાં શાતા પૂછનાર મળતો નથી! (૨૨–૨૪)

૪. ચિત્તની દશા ચૈતન્યમય રહ્યા કરે છે. જેથી વ્યવહારનાં બધાં કાર્ય ઘણું કરીને અવ્યવસ્થાથી કરીએ છીએ. હરીચ્છા સુખદાયક માનીએ છીએ, એટલે જે ઉપાધિજોગ વર્તે છે તેને પણ સમાધિજોગ માનીએ છીએ. ચિતની અવ્યવસ્થાને લીધે મુહૂર્તમાત્રમાં કરી શકાય એવું કાર્ય વિચારતાં પણ પખવાડિયું વ્યતીત કરી નંખાય છે. અને વખતે તે કાર્ય કર્યા વિના જ જવા દેવાનું થાય છે. બધા પ્રસંગોમાં તેમ થાય તો પણ હાનિ માની નથી. ચિત્તની દશા નિરંકુશ થઈ રહી છે. અને તે નિરંકુશતા પ્રાપ્ત થવામાં હરિનો પરમ અનુગ્રહ કારણ છે એમ માનીએ છીએ; જે નિરંકુશતાને પૂર્ણતા આપ્યા સિવાય ચિત્ત યથોચિત સમાધિયુક્ત નહિ થાય એમ લાગે છે. અત્યારે તો બધુંય ગમે છે અને બધુંય ગમતું નથી, એવી સ્થિતિ છે. જ્યારે બધુંય ગમશે ત્યારે નિરંકુશતાની પૂર્ણતા થશે. એ 'પૂર્ણકામના' પણ કહેવાય છે; જ્યાં હરિ જ સર્વત્ર સ્પષ્ટ ભાસે છે. (૨૨–૨૪)

૫. અમારી ચિત્તની અવ્યવસ્થા થઈ જવાને લીધે કોઈ કામમાં જેવો જોઈએ તેવો ઉપયોગ રહેતો નથી, સ્મૃતિ રહેતી નથી. તે માટે શું કરવું? શું કરવું એટલે કે વ્યવહારમાં એવા છતાં એવી સર્વોત્તમ દશા બીજા કોઈને

દુઃખરૂપ ન થવી જોઈએ. અને અમારા આચાર એવા છે કે વખતે તેમ થઈ જાય. બીજા કોઈને પણ આનંદરૂપ લાગવા વિષે હરિને ચિંતા રહે છે માટે તે રાખશે; અમારું કામ તો તે દશાની પૂર્ણતા કરવાનું છે એમ માનીએ છીએ. તેમ બીજા કોઈને સંતાપરૂપ થવાના તો સ્વપ્ને પણ વિચાર નથી. બધાના દાસ છીએ, ત્યાં પછી દુઃખરૂપ કોણ માનશે? તથાપિ વ્યવહારપ્રસંગમાં હરિની માયા અમને નહિ તો સામાને પણ એકને બદલે બીજું આરોપાવી દે તો નિરુપાયતા છે. અમે સર્વ સત્તા હરિને અર્પણ કરીએ છીએ, કરી છે. (૨૨-૨૪)

૬. એક પુરાણપુરુષ અને પુરાણપુરુષની પ્રેમસંપત્તિ વિના અમને કંઈ ગમતું નથી. અમને કોઈ પદાર્થમાં રુચિમાત્ર રહી નથી. કંઈ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થતી નથી. વ્યવહાર કેમ ચાલે છે એનુ ભાન નથી. જગત શું સ્થિતિમાં છે તેની સ્મૃતિ રહેતી નથી. શત્રુમિત્ર કોઈમાં ભેદભાવ રહ્યો નથી. કોણ શત્રુ છે અને કોણ મિત્ર છે એની ખબર રખાતી નથી. અમે દેહધારી છીએ કે કેમ તે સંભારીએ ત્યારે માંડ જાણીએ. અમારે શું કરવાનું છે તે કોઈથી કળાય તેવું નથી. અમે બધાય પદાર્થથી ઉદાસ થઈ જવાથી ગમે તેમ વર્તીએ છીએ. હૃદય પ્રાયે શૂન્ય જેવુ થઈ ગયું છે. જેમ હરિએ ઇચ્છેલો ક્રમ દોરે તેમ દોરાઈએ છીએ. પાંચે ઇંદ્રિયો શૂન્યપણે પ્રવર્તવારૂપ જ રહે છે. કંઈ વાંચતાં ચિત્ત સ્થિર રહેતું નથી. નય, પ્રમાણ વગેરે શાસ્ત્રભેદ સાંભરતા નથી. ખાવાની, પીવાની, બેસવાની, સૂવાની, ચાલવાની અને

બોલવાની વૃત્તિઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે અમને પોતાને સ્વાધીન છે કે કેમ એનુ યથાયોગ્ય ભાન રહ્યુ નથી એક પ્રકારે પૂર્ણ ઘેલછા છે યોગ્ય વર્તીએ છીએ કે અયોગ્ય એનો કંઈ હિસાબ રાખ્યો નથી આદિ પુરુષને વિષે અખંડ પ્રેમ સિવાય બીજા મોક્ષાદિક પદાર્થોમાંની આકાંક્ષાનો ભંગ થઈ ગયો છે આટલું બધુ છતાં મનમાનતી ઉદાસીનતા નથી એમ માનીએ છીએ અખંડ પ્રેમખુમારી જેવી પ્રવહવી જોઈએ તેવી પ્રવહતી નથી એમ માનીએ છીએ એટલી બધી ઉદાસીનતા છતા વેપાર કરીએ છીએ, લઈએ છીએ, દઈએ છીએ, ખેદ પામીએ છીએ, વળી હસીએ છીએ — જેનુ ઠેકાણ નથી એવી અમારી દશા છે (૨૨–૨૪)

૭ જણાવ્યા જેવુ તો [અમારુ] મન છે કે જે સત્સ્વરૂપ ભણી અખંડ સ્થિર થયું છે (નાગ જેમ મોરલી ઉપર) તથાપિ તે દશા વર્ણવવાની સત્તા સર્વાધાર હરિએ વાણીમાં પૂર્ણ મૂકી નથી, અને લેખમાં તો તે વાણીનો અનંતમો ભાગ માંડ આવી શકે એવી તે દશા તે સર્વેનું કારણ એવુ જે પુરુષોત્તમસ્વરૂપ તેને વિષે અમને તમને અનન્ય પ્રેમભક્તિ અખંડ રહો (૨૨–૨૪)

૮ મહાત્મા વ્યાસજીને જેમ થયુ હતું તેમ અમને હમણા વર્તે છે આત્મદર્શન પામ્યા છતા પણ વ્યાસજી આનંદસંપન્ન થયા નહોતા. કારણ કે, હરિરસ અખંડપણે ગાયો નહોતો અમને પણ એમ જ છે અખંડ એવો હરિરસ પરમ પ્રેમે અખંડપણે અનુભવતા હજુ ક્યાથી આવડે? અને જ્યા સુધી તેમ નહિ થાય ત્યા સુધી અમને જગમાની વસ્તુનુ એક અણુ પણ ગમતુ નથી (૨૨–૨૪)

૯. જેવી દૃષ્ટિ આ આત્મા પ્રત્યે છે, તેવી દૃષ્ટિ જગતના આત્માને વિષે છે. જેવો સ્નેહ આ આત્મા પ્રત્યે છે તેવો સ્નેહ સર્વ આત્મા પ્રત્યે વર્તે છે. જેવી આ આત્માની સહજાનંદ સ્થિતિ ઇચ્છીએ છીએ, તેવી જ સર્વ આત્મા પ્રત્યે ઇચ્છીએ છીએ. જે જે આ આત્મા માટે ઇચ્છીએ છીએ, તથા જેવો આ દેહ પ્રત્યે ભાવ રાખીએ છીએ, તે તે સર્વ આત્મા માટે ઇચ્છીએ છીએ તથા તેવો જ સર્વ દેહ પ્રત્યે ભાવ રાખીએ છીએ જે સ્ત્રી આદિનો સ્વપણે સંબંધ ગણાય છે, તે સ્ત્રીઆદિ પ્રત્યે જે કંઈ સ્નેહાદિક છે અથવા સમતા છે તેના જ સર્વ પ્રત્યે વર્ત છે પ્રારબ્ધ પ્રબંધે સ્ત્રીઆદિ પ્રત્યે જે કંઈ ઉદય હોય તેથી વિશેષ વર્તના ઘણું કરીને આત્માથી થતી નથી કદાપિ કરુણાથી કંઈ તેવી વિશેષ વર્તના થતી હોય તો તેવી તે જ ક્ષણે તેવા ઉદયપ્રતિબદ્ધ આત્માઓ પ્રત્યે વર્તે છે કોઈ પ્રત્યે ઓછાપણું અધિકપણું કંઈ પણ આત્માને રુચતુ નથી સહજાનંદ સ્થિતિ છે. (૨૬)

૧૦. સર્વ પ્રકારના કર્તવ્યને વિષે ઉદાસીન એવા અમારાથી કંઈ થઈ શકતું હોય તો એક જ થઈ શકે છે કે, પૂર્વોપાર્જિતનું સમતાપણે વેદન કરવુ અને જે કંઈ કરાય છે તે તેના આધારે કરાય છે (૨૬)

૧૧. અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?
ક્યારે થઈશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથ જો ?
સર્વ સંબંધનુ બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને,
વિચરશુ કવ મહત્પુરુષને પંથ જો ? અપૂર્વ૦ ૧

સર્વભાવથી ઔદાસીન્યવૃત્તિ કરી,
  માત્ર દેહ તે સંયમહેતુ હોય જો;
અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહિ,
  દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્છા નવ જોય જો   અપૂર્વ૦ ૨

દર્શનમોહ[1] વ્યતીત થઈ ઊપજ્યો બોધ જે,
  દેહ ભિન્ન કેવળ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જો,
તેથી પ્રક્ષીણ ચારિત્રમોહ[2] વિલોકીએ,
  વર્તે એવું શુદ્ધસ્વરૂપનું ધ્યાન જો   અપૂર્વ૦ ૩

આત્મસ્થિરતા ત્રણ સંક્ષિપ્ત યોગની,[3]
  મુખ્યપણે તો વર્તે દેહ પર્યંત જો,
ઘોર પરિષહ[4] કે ઉપસર્ગ[5]ભયે કરી,
  આવી શકે નહીં તે સ્થિરતાનો અંત જો અપૂર્વ૦ ૪

સંયમના હેતુથી યોગ[3]પ્રવર્તના,
  સ્વરૂપ લક્ષે જિનઆજ્ઞા આધીન જો,
તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જાતી સ્થિતિમાં,
  અંતે થાયે નિજસ્વરૂપમાં લીન જો   અપૂર્વ૦ ૫

પંચ વિષયમાં રાગદ્વેષવિરહિતતા,
  પંચ પ્રમાદે ન મળે મનનો ક્ષોભ જો,

---

૧ યથાર્થરૂપથી પદાર્થોનો નિશ્ચય કરવાની જે રુચિ તે દર્શન. તેને ઢાંકી દેનારાં કર્મો તે દર્શનમોહનીય કર્મો

૨. આત્મિક શુદ્ધ દશામાં સ્થિર થવાનો પ્રયત્ન કરવો તે ચારિત્ર તેને આવરનારાં કર્મો તે ચારિત્રમોહનીયકર્મો

૩ મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ તેનું નામ યોગ

૪ પીડા ૫ વિઘ્ન

દ્રવ્ય ક્ષેત્ર ને કાળ ભાવ પ્રતિબંધ વણ,
  વિચરવું ઉદયાધીન[1] પણ વીતલોભ જો અપૂર્વ૦ ૬

ક્રોધ પ્રત્યે તો વર્તે ક્રોધસ્વભાવ ના,
  માન પ્રત્યે તો દીનપણાનું માન જો,
માયા પ્રત્યે માયા સાક્ષીભાવની,
  લોભ પ્રત્યે નહિ લોભ સમાન જો અપૂર્વ૦ ૭

બહુ ઉપસર્ગકર્તા પ્રત્યે પણ ક્રોધ નહીં,
  વંદે ચક્રી[2] તથાપિ ન મળે માન જો,
દેહ જાય પણ માયા થાય ન રોમમાં,
  લોભ નહીં છો પ્રબળ સિદ્ધિનિદાન જો અપૂર્વ૦ ૮

નગ્નભાવ, મુંડભાવ સહ અસ્નાનતા,
  અદંતધોવન આદિ પરમ પ્રસિદ્ધ જો,
કેશ રોમ નખ કે અંગે શૃંગાર નહીં,
  દ્રવ્યભાવ સંયમમય નિર્ગ્રંથ સિદ્ધ જો અપૂર્વ૦ ૯

શત્રુ મિત્ર પ્રત્યે વર્તે સમદર્શિતા
  માન અમાને વર્તે સમભાવ જો
જીવિત કે મરણે નહીં ન્યૂનાધિકતા,
  ભવ મોક્ષે પણ શુદ્ધ વર્તે સમભાવ જો અપૂર્વ૦ ૧૦

એકાકી વિચરતો વળી સ્મશાનમાં,
  વળી પર્વતમાં વાઘ સિંહ સંયોગ જો,
અડોલ આસન, ને મનમાં નહીં ક્ષોભતા,
  પરમ મિત્રનો જાણે પામ્યા યોગ જો અપૂર્વ૦ ૧૧

---

૧. પ્રારબ્ધકર્મ ૨ ચક્રવર્તી રાજા

એક પરમાણુ માત્રની મળે ન સ્પર્શતા,
  પૂર્ણ કલંકરહિત અડોલ સ્વરૂપ જો,
શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્ય મૂર્તિ અનન્યમય,
  અગુરુલઘુ અમૂર્ત સહજપદરૂપ જો અપૂર્વ૦ ૧૮
પૂર્વ પ્રયોગાદિ કારણના યોગથી,
  ઊર્ધ્વગમન સિદ્ધાલય પ્રાપ્ત સુસ્થિત જો,
સાદિ અનંત અનંત સમાધિસુખમા,
  અનંત દર્શન, જ્ઞાન અનંત સહિત જો. અપૂર્વ૦ ૧૯
જે પદ શ્રીસર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમા,
  કહી શક્યા નહી પણ તે શ્રીભગવાન જો;
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શુ કહે?
  અનુભવગોચર માત્ર રહ્યુ તે જ્ઞાન જો અપૂર્વ૦ ૨૦
એહ પરમપદપ્રાપ્તિનુ કર્યું ધ્યાન મેં,
  ગજા વગર ને હાલ મનોરથરૂપ જો,
તોપણ નિશ્ચય રાજચંદ્ર મનને રહ્યો,
  પ્રભુ આજ્ઞાએ થાશુ તે જ સ્વરૂપ જો અપૂર્વ૦ ૨૧
[૩૩]

२६

સદુપદેશ

૧. મહાત્મા થવું હોય તો ઉપકારબુદ્ધિ રાખો; સત્પુરુષના સમાગમમાં રહો; આહારવિહારાદિમાં અલુબ્ધ અને નિયમિત રહો; સત્શાસ્ત્રનું મનન કરો; ઊંચી શ્રેણીમાં લક્ષ રાખો. (૧૬ પહેલાં)

૨. વર્તનમાં બાલક થાઓ; સત્યમાં યુવાન થાઓ; જ્ઞાનમાં વૃદ્ધ થાઓ. (૧૬ પહેલાં)

૩. રાગ કરવો નહિ; કરવો તો સત્પુરુષ પર કરવો. દ્વેષ કરવો નહિ; કરવો તો કુશીલ પર કરવો. (૧૬ પહેલાં)

૪. ક્રિયા એ કર્મ; ઉપયોગ* એ ધર્મ; પરિણામ એ બંધ; ભૂલ એ મિથ્યાત્વ; શોકને સંભારવો નહિ; આ ઉત્તમ વસ્તુ જ્ઞાનીએ મને આપી. (૧૬ પહેલાં)

૫. આ કાળમાં આટલું વધ્યું — ઝાઝા મત, ઝાઝા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, ઝાઝી માયા અને ઝાઝો પરિગ્રહવિશેષ. (૧૬ પહેલાં)

---

* જુઓ પાન ૫૬ ઉપર નોંધ.

૬. સાઠ ઘડીના વખતમાંથી બે ઘડી અવશ્ય બચાવી, 'સામાયિક'[વ્રત] સદ્‌ભાવથી (રોજ અવશ્ય) કરવું. 'જે વડે કરીને મોક્ષના માર્ગનો લાભદાયક ભાવ ઊપજે તે સામાયિક.' આર્ત અને રૌદ્ર એ પ્રકારનાં ધ્યાનનો ત્યાગ કરીને, મન-વચન-કાયાના પાપભાવને રોકીને, વિવેકી શ્રાવક સામાયિક કરે છે. એ વ્રત સાવધાનીપૂર્વક કરવાથી પરમ શાંતિ આપે છે. સાઠ ઘડીનાં અહોરાત્ર વ્યર્થ ચાલ્યાં જાય છે. અસંખ્યાતા દિવસથી ભરેલા અનંતા કાલચક્ર વ્યતીત કરતાં પણ જે સાર્થક ન થયું, તે બે ઘડીની વિશુદ્ધ સામાયિક સાર્થક કરે છે. લક્ષપૂર્વક સામાયિક થવા માટે સામાયિકમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કાયોત્સર્ગ કરી [આસન વાળી] ચિત્તની કંઈક સ્વસ્થતા આણવી. પછી સૂત્રપાઠ કે ઉત્તમ ગ્રંથનું મનન કરવું, વૈરાગ્યનાં ઉત્તમ કાવ્યો બોલવાં, પાછળનું અધ્યયન કરેલું સ્મરણ કરી જવું, નૂતન અભ્યાસ થાય તો કરવો,— જેમ બને તેમ વિવેકથી અને ઉત્સાહથી સામાયિકી કાળ વ્યતીત કરવો. કંઈ સાહિત્ય ન હોય તો પંચપરમેષ્ઠિ-મંત્રનો જાપ જ ઉત્સાહપૂર્વક કરવો. પણ વ્યર્થ કાળ કાઢી નાખવો નહિ. ધીરજથી, શાંતિથી અને યત્નાથી સામાયિક કરવું. જેમ બને તેમ સામાયિકમાં શાસ્ત્રપરિચય વધારવો. (૧૭)

૭. પ્રતિક્રમણ એટલે સામું જવું — સ્મરણ કરી જવું, ફરીથી જોઈ જવું. જે દિવસે જે વખતે પ્રતિક્રમણ કરવા બેઠા, તે વખતની અગાઉ તે દિવસે જે જે દોષ થયા છે, તે એક પછી એક જોઈ જવા અને તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવો કે દોષનું સ્મરણ કરી જવું. શુદ્ધ ભાવ વડે કરી પશ્ચાત્તાપ

કરવાથી લેશ પાપ થતાં પરલોકભય અને અનુકંપા છૂટે છે; આત્મા કોમળ થાય છે; ત્યાગવા યોગ્ય વસ્તુનો વિવેક આવતો જાય છે. આમ એ નિર્જરા કરવાનું ઉત્તમ સાધન છે. (૧૭)

૮. ક્ષમા એ અંતર શત્રુ જીતવામાં ખડ્ગ છે; પવિત્ર આચારની રક્ષા કરવામાં બખતર છે. શુદ્ધ ભાવે અસહ્ય દુઃખમાં સમપરિણામથી ક્ષમા રાખનાર મનુષ્ય ભવસાગર તરી જાય છે. (૧૭)

૯. સંસારરૂપી ગાડીને રાગ અને દ્વેષ એ બેરૂપી બળદ છે. એ ન હોય તો સંસારનું અટકન છે. જ્યાં રાગ નથી, ત્યાં દ્વેષ નથી. આ માન્ય સિદ્ધાંત છે. રાગ તીવ્ર કર્મબંધનનું કારણ છે. એના ક્ષયથી આત્મસિદ્ધિ છે. (૧૭).

૧૦. શ્રેષ્ઠ વસ્તુની જિજ્ઞાસા કરવી એ જ આત્માની શ્રેષ્ઠતા છે. કદાપિ તે જિજ્ઞાસા પાર ન પડી તો પણ જિજ્ઞાસા તે પણ તે જ અંશવત્ છે. (૧૮-૧૯)

૧૧. જે કૃત્યનું પરિણામ ધર્મ નથી, તે કૃત્ય મૂળથી જ કરવાની ઇચ્છા રહેવા દેવી જોઈતી નથી. (૧૮-૧૯)

૧૨ બાહ્યભાવે જગતમાં વર્તો અને અંતરંગમાં એકાંત શીતળીભૂત નિર્લેપ રહો એ જ માન્યતા અને બોધના છે. (૨૩)

૧૩. નીચેનો અભ્યાસ તો ગખ્યા કરો:

(૧) ગમે તે પ્રકારે પણ ઉદય આવેલા અને ઉદય આવવાના કષાયોને સમાવો.

(૨) સર્વ પ્રકારની અભિલાષા નિવૃત્ત કરતા રહો.

(૩) આટલા કાળ સુધી જે કર્યું તે બધાથી નિવૃત્ત થાઓ; એ કરતાં હવે અટકો.

(૪) તમે પરિપૂર્ણ સુખી છો એમ માનો અને બાકીના પ્રાણીઓ ઉપર અનુકંપા રાખ્યા કરો.

(૫) કોઈ એક સત્ પુરુષ શોધો અને તેનાં ગમે તેવાં વચનમાં શ્રદ્ધા રાખો.

આ પાચે અભ્યાસ અવશ્ય યોગ્યતાને આપે છે. પાંચમામાં વળી ચારે સમાવેશ પામે છે. ગમે તે કાળે પણ એ પાંચમુ પ્રાપ્ત થયા વિના આ પર્યટનનો કિનારો આવવાનો નથી. બાકીના ચાર એ પાંચમુ મેળવવાના સહાયક છે. પાંચમા અભ્યાસ સિવાયનો — તેની પ્રાપ્તિ સિવાયનો — બીજો કોઈ નિર્વાણમાર્ગ મને સૂઝતો નથી, અને બધાય મહાત્માઓને પણ એમ જ સૂઝયું હશે — સૂઝયું છે. (૨૩)

૧૪. ગમ પડ્યા વિના આગમ અનર્થકારક થઈ પડે છે. સત્સંગ વિના ધ્યાન તે તરંગરૂપ થઈ પડે છે. સંત વિના અંતની વાતમાં અંત પમાતો નથી. લોકસંજ્ઞાથી લોકાગ્રે જવાતું નથી. લોકત્યાગ વિના વૈરાગ્ય યથાયોગ્ય પામવો દુર્લભ છે. (૨૩)

૧૫. નીચેનાં વાક્યો પ્રત્યેક મુમુક્ષુઓને મેં અસંખ્ય સત્પુરુષોની સંમતિથી મંગળરૂપ, મોક્ષના સર્વોત્તમ કારણરૂપ માન્યાં છે:

(૧) માયિક સુખની સર્વ પ્રકારની વાંછા ગમે ત્યારે પણ છોડયા વિના છૂટકો થવો નથી, તો જ્યારથી એ વાક્ય

શ્રવણ કર્યું ત્યારથી જ તે ક્રમનો અભ્યાસ કરવો યોગ્ય જ છે એમ સમજવું

(૨) કોઈ પણ પ્રકારે સદ્દગુરુનો શોધ કરવો, શોધ કરીને તેના પ્રત્યે તન, મન, વચન અને આત્માથી અર્પણબુદ્ધિ કરવી, તેની જ આજ્ઞાનું સર્વ પ્રકારે નિઃશંકતાથી આરાધન કરવું અને તો જ સર્વ માયિક વાસનાનો અભાવ થશે એમ સમજવું

(૩) અનાદિકાળના પરિભ્રમણમાં અનંત વાર શાસ્ત્રશ્રવણ, અનંત વાર વિદ્યાભ્યાસ, અનંત વાર જિનદીક્ષા, અનંત વાર આચાર્યપણું પ્રાપ્ત થયું છે, માત્ર 'સત્' મળ્યા નથી, 'સત્' સુણ્યું નથી અને સત્ શ્રદ્ધ્યું નથી અને એ મળ્યે, એ સુણ્યે અને શ્રદ્ધ્યે જ છૂટવાની વાર્તાનો આત્માથી ભણકાર થશે

(૪) મોક્ષનો માર્ગ બહાર નથી પણ આત્મામાં છે

(૫) બે અક્ષરમાં માર્ગ રહ્યો છે, અને અનાદિકાળથી એટલું બધું કર્યા છતાં શા માટે પ્રાપ્ત થયો નથી તે વિચારો (૨૩)

૧૬ અનંત કાળથી પોતાને પોતા વિષેની જ ભ્રાંતિ રહી ગઈ છે આ એક અવાચ્ય, અદ્ભુત વિચારણાનું સ્થળ છે

નિરંતર ઉદાસીનતાનો ક્રમ સેવવો, સત્પુરુષની ભક્તિ પ્રત્યે લીન થવું; સત્પુરુષોનાં ચરિત્રોનું સ્મરણ કરવું, સત્પુરુષોનાં લક્ષણોનું ચિંતન કરવું, સત્પુરુષોની મુખાકૃતિનું હૃદયથી અવલોકન કરવું, તેના મન, વચન, કાયાની પ્રત્યેક ચેષ્ટાનાં

અદ્દ્ભુત રહસ્યો ફરી ફરી નિદિધ્યાસન કરવાં; તેઓએ સંમત કરેલું સર્વ સંમત કરવું.

આ જ્ઞાનીઓએ હૃદયમાં રાખેલું, નિર્વાણને અર્થે માન્ય રાખવા યોગ્ય, ફરી ફરી ચિંતવવા યોગ્ય પરમ રહસ્ય છે. અને એ જ સર્વ શાસ્ત્રનો, સર્વ સંતના હૃદયનો, ઈશ્વરના ઘરનો મર્મ પામવાનો મહામાર્ગ છે. અધિક શું લખવું ? આજે, ગમે તો તેથી મોડે, અથવા વહેલે એ જ સૂઝ્યે, એ જ પ્રાપ્ત થયે છૂટકો છે. સર્વ પ્રદેશે મને તો એ જ સંમત. (૨૩)

૧૭. સર્વ પ્રકારની ક્રિયાનો, જપનો તપનો અને તે સિવાયના પ્રકારનો લક્ષ એવો રાખજો કે આત્માને છોડાવવા માટે સર્વ છે; બંધનને માટે નથી. જેથી બંધન થાય એ બધાં ત્યાગવા યોગ્ય છે. (૨૨-૨૪)

૧૮. ઉપાધિના યોગને લીધે શાસ્ત્રવાચન ન થઈ શકતું હોય, તો હમણાં તે રહેવા દેવું. પરંતુ ઉપાધિથી થોડો પણ નિત્ય પ્રતિ અવકાશ લઈ, ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર થાય એવી નિવૃત્તિમાં બેસવાનું બહુ અવશ્ય છે. અને ઉપાધિમાં પણ નિવૃત્તિનો લક્ષ રાખવાનું સ્મરણ રાખજો. જેટલો વખત આયુષ્યનો, તેટલો જ વખત જીવ ઉપાધિનો રાખે, તો મનુષ્યત્વનું સફળ થવું ક્યારે સંભવે ? મનુષ્યત્વના સફળપણા માટે જીવવું એ જ કલ્યાણકારક છે એવો નિશ્ચય કરવો જોઈએ અને સફળપણા માટે જે જે સાધનોની પ્રાપ્તિ કરવી યોગ્ય છે, તે પ્રાપ્ત કરવા નિત્ય પ્રતિ નિવૃત્તિ મેળવવી જોઈએ. નિવૃત્તિના અભ્યાસ વિના જીવની પ્રવૃત્તિ ન ટળે એ પ્રત્યક્ષ સમજાય તેવી વાત છે. (૨૨-૨૪)

૧૯. તમને બધાને હમણાં જે કંઈ જૈનનાં પુસ્તકો વાંચવાનો પરિચય રહેતો હોય, તેમાંથી જગતનું વિશેષ વર્ણન કર્યું હોય તેવો ભાગ વાંચવાનો લક્ષ ઓછો કરજો: અને 'જીવે શું નથી કર્યું', હવે શું કરવું" એ ભાગ વાંચવાનો વિશેષ લક્ષ રાખજો. અભેદદશા આવ્યા વિના જે પ્રાણી આ જગતની રચના જોવા ઇચ્છે છે, તે બંધાય છે. એવી દશા આવવા માટે એ પ્રાણીએ તે રચનાના કારણ પ્રત્યે પ્રીતિ કરવી સર્વ પ્રકારે કરીને એ રચનાના ઉપભોગની ઇચ્છા ત્યાગવી યોગ્ય છે.

લોકનું સ્વરૂપ સર્વ કાળ એક સ્થિતિનું નથી. ક્ષણે ક્ષણે તે રૂપાન્તર પામ્યા કરે છે. સર્વ કાળ જેની એક સ્થિતિ નથી એવું એ રૂપ 'સત્' નહિ હોવાથી, ગમે તે રૂપે વર્ણવી (શાસ્ત્રોમાં) તે કાળે ભ્રાંતિ ટાળી છે. અને એને લીધે સર્વત્ર એ સ્વરૂપ હોય જ એમ નથી. બાળ જીવ તો તે સ્વરૂપને શાશ્વત રૂપ માની લઈ ભ્રાંતિમાં પડે છે. પણ કોઈ જોગ જીવ એવી અનેકતાની કહેણીથી મૂંઝાઈ જઈ 'સત્' તરફ વળે છે (૨૨-૨૪)

૨૦. અનંતા નય છે. એકેક પદાર્થ અનંત ગુણથી અને અનંત ધર્મથી યુક્ત છે. માટે એ વાટે પદાર્થનો નિર્ણય કરવા માગીએ તો થાય નહિ. એની વાટ કોઈ બીજી હોવી જોઈએ. ઘણું કરીને આ વાટને જ્ઞાની પુરુષો જ જાણે છે અને તેઓ તે નયાદિક માર્ગ પ્રત્યે ઉદાસીન વર્તે છે; જેથી કોઈ નયનું એકાંત ખંડન થતું નથી અથવા કોઈ નયનું એકાંત મંડન થતું નથી. જેટલી જેની યોગ્યતા છે, તેટલી તે નયની સત્તા જ્ઞાની પુરુષોને સંમત હોય છે.

માર્ગ જેને નથી પ્રાપ્ત થયો એવા મનુષ્યો નયનો આગ્રહ કરે છે. કોઈ નય જ્યાં દુભાતો નથી એવા જ્ઞાનીના વચનોને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. જેણે જ્ઞાનીના માર્ગની ઇચ્છા કરી હોય, એવા પ્રાણીએ કોઈ નયમાં આગ્રહ કરવો નહિ અને કોઈ પ્રાણીને એ વાટે દૂભવવું નહિ. (૨૨-૨૪)

૨૧. વાદી, દર્શન, સંપ્રદાય એ બધાં કોઈ રીતે પ્રાપ્તિમાં કારણરૂપ થાય છે. પણ સમ્યક્જ્ઞાની વિનાના બીજા જીવોને તો બંધન પણ થાય છે. માર્ગની જેને ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે, તેણે એ બધાનું 'સાધારણજ્ઞાન' વાંચવું વિચારવું, બાકી મધ્યસ્થ રહેવું યોગ્ય છે. 'સાધારણ-જ્ઞાન'નો અર્થ આ ઠેકાણે એવો કરવો કે, બધાં શાસ્ત્રમાં વર્ણવતાં અધિક જુદાઈ ન પડી હોય તેવું જ્ઞાન (૨૨-૨૪)

૨૨. કોઈ પણ પ્રકારે પરમાર્થ સંબંધે મનથી કરેલા સંકલ્પ પ્રમાણે ઇચ્છા કરવી નહિ. અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારના દિવ્ય તેજયુક્ત પદાર્થો ઇત્યાદિ દેખવા વગેરેની ઇચ્છા, મનોકલ્પિત ધ્યાનાદિ, એ સર્વ સંકલ્પની જેમ બને તેમ નિવૃત્તિ કરવી. કોઈ પણ પ્રકારે પોતે કંઈ મનમાં સંકલ્પ્યું હોય કે, 'આવી દશામાં આવીએ અથવા આવા પ્રકારનું ધ્યાન કરીએ તો સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય', તો તે સંકલ્પેલું પ્રાયે ખોટું છે. (૨૫)

૨૩. સંસાર સંબંધી કારણના પદાર્થોની પ્રાપ્તિ સુલભ-પણે નિરંતર પ્રાપ્ત થયા કરે અને બંધન ન થાય એવા કોઈ પુરુષ હોય તો તે તીર્થંકર કે તીર્થંકર જેવા જાણીએ છીએ. પણ પ્રાયે એવી સુલભપ્રાપ્તિના જોગથી જીવને અલ્પ કાળમાં સંસાર પ્રત્યેથી અત્યંત એવો વૈરાગ્ય થતો નથી, અને સ્પષ્ટ

આત્મજ્ઞાન ઉદય થતું નથી એમ જાણી, જે કંઈ તે સુલભ-પ્રાપ્તિને હાનિ કરનાર જોગ બને છે તે ઉપકારક જાણી, સુખે રહેવા યોગ્ય છે

૨૪ શારીરિક વેદનાને દેહનો ધર્મ જાણી, અને બાંધેલા એવા કર્મોનું ફળ જાણી, સમ્યક્ પ્રકારે અહિયાસવા યોગ્ય છે વ્યાધિરહિત શરીર હોય તેવા સમયમાં જીવે જો તેનાથી પોતાનું જુદાપણું જાણી, તેનું અનિત્યાદિ સ્વરૂપ જાણી, તે પ્રત્યેથી મોહમમત્વાદિ ત્યાગ્યા હોય, તો તે મોટું શ્રેય છે જોકે દેહનું તેવું મમત્વ ત્યાગવું કે ઓછું કરવું એ મહા દુષ્કર વાત છે તથાપિ જેનો તેમ કરવા નિશ્ચય છે, તે વહેલે મોડે ફળીભૂત થાય છે

જ્યાં સુધી દેહાદિકથી કરી જીવને આત્મકલ્યાણનું સાધન કરવું રહ્યું છે, ત્યાં સુધી તે દેહને વિષે અપરિણામિક એવી મમતા ભજવી યોગ્ય છે એટલે કે આ દેહના કોઈ ઉપચાર કરવા પડે, તો તે ઉપચાર દેહના મમત્વાર્થે કરવાની ઇચ્છાએ નહિ, પણ એ દેહે કરી જ્ઞાની પુરુષના માર્ગનું આરાધન થઈ શકે છે તે લાભને અર્થે અને તેવી જ બુદ્ધિથી એ વ્યાધિના ઉપચારે પ્રવર્તવામાં બાધ નથી

સર્વ પ્રકારે જ્ઞાનીના શરણમાં બુદ્ધિ રાખી, નિર્ભયપણાને, નિઃખેદપણાને ભજવાની શિક્ષા શ્રીતીર્થંકર જેવાએ કરી છે કોઈ પણ કારણે આ સંસારમાં કલેશિત થવું યોગ્ય નથી અવિચાર અને અજ્ઞાન એ સર્વ કલેશનું, મોહનું અને માઠી ગતિનું કારણ છે અજ્ઞાન દશા વર્તતી હોય ત્યારે તેવા દેહને દુઃખ થવાના પ્રસંગોમાં અથવા તેવા બીજા કારણોમાં જીવ દેહની શાતાને ભજવાની ઇચ્છા કરે

છે. સાચી જ્ઞાનદશા હોય તો તેને દેહને દુઃખપ્રાપ્તિનાં કારણો વિષે વિષમતા થતી નથી. (૨૬)

૨૫. મુમુક્ષુ જીવને આ કાળને વિષે સંસારની પ્રતિકૂળ દશાઓ પ્રાપ્ત થવી તે તેને સંસારથી તરવા બરાબર છે. અનંત કાળથી અભ્યાસેલો એવો આ સંસાર સ્પષ્ટ વિચારવાનો વખત પ્રતિકૂળ પ્રસંગે વિશેષે હોય છે. (૨૬)

૨૬. વ્યાવહારિક પ્રસંગોનું નિત્ય ચિત્રવિચિત્રપણું છે. માત્ર કલ્પનાએ તેમાં સુખ અને કલ્પનાએ દુઃખ એવી તેની સ્થિતિ છે. જ્ઞાની પુરુષે તે બેય કલ્પના કરવાની ના કહી છે. વિચારવાનને શોક ઘટે નહિ. (૨૬)

૨૭. કવિતા કવિતાર્થે આરાધવા યોગ્ય નથી — સંસારાર્થે આરાધવા યોગ્ય નથી. ભગવદ્‌ભજનાર્થે, આત્મકલ્યાણાર્થે જો તેનું પ્રયોજન થાય, તો જીવને તે ગુણની ક્ષયોપશમતાનું ફળ છે. જે વિદ્યાથી ઉપશમગુણ પ્રગટ્યો નહિ, વિવેક આવ્યો નહિ, કે સમાધિ થઈ નહિ, તે વિદ્યાને વિષે રૂડા જીવે આગ્રહ કરવો યોગ્ય નથી. (૨૭)

૨૮. મૂળ વાત તો એ છે કે, જીવને વૈરાગ્ય આવતાં છતાં પણ જે તેનુ અત્યંત શિથિલપણુ – ઢીલાપણુ – છે, તે ટાળતા તેને અસંત વસમુ લાગે છે અને ગમે તે પ્રકારે પણ એ જ પ્રથમ ટાળવા યોગ્ય છે. (૨૭)

૨૯. બંધવૃત્તિઓને ઉપશમાવવાનો તથા નિવૃત્તાવવાનો જીવને અભ્યાસ — સતત અભ્યાસ — કર્તવ્ય છે. કારણ કે વિના વિચારે, વિના પ્રયાસે તે વૃત્તિઓનુ ઉપશમનુ અથવા નિવૃત્તનું કેવા પ્રકારથી થાય? કારણ વિના કોઈ કાર્ય સંભવતું નથી, તો આ જીવે કોઈ ઉપાય કર્યો ન હોય

એટલે તેનો અભાવ ન થાય એ સ્પષ્ટ સંભવરૂપ છે. ઘણી વાર પૂર્વ કાળે વૃત્તિઓના ઉપશમનનું તથા નિવર્તનનુ જીવે અભિમાન કર્યું છે પણ તેવું કંઈ સાધન કર્યું નથી અને હજુ સુધી તે પ્રકારમાં જીવ કંઈ ઠેકાણું કરતો નથી. (૨૭)

૩૦. માયા એટલે જગત – લોક – નું જેમાં વધારે વર્ણન કર્યું છે એવાં પુસ્તકો વાંચવા કરતાં જેમાં સત્પુરુષનાં ચરિત્રો અથવા વૈરાગ્યકથા વિશેષ કરીને રહી છે, તેવાં પુસ્તકોનો ભાવ રાખજો. મતમતાંતરનો ત્યાગ કરવો. અને જેથી મતમતાંતરની વૃદ્ધિ થાય તેવું વાંચન લેવું નહિ. (૨૭)

૩૧. મુમુક્ષુ જીવને એટલે વિચારવાન જીવને આ સંસાર વિષે અજ્ઞાન સિવાય બીજો કોઈ ભય હોય નહિ. એક અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ ઇચ્છવી એરૂપ જે ઇચ્છા તે સિવાય વિચારવાન જીવને બીજી ઇચ્છા હોય નહિ. અને પૂર્વકર્મના બળે તેવો કોઈ ઉદય હોય, તો પણ વિચારવાનના ચિત્તમાં સંસાર કારાગૃહ છે, ભયાકુળ છે. મહાત્મા શ્રીતીર્થંકરે પ્રાપ્ત પરિષહ સહન કરવાની ફરી ફરી ભલામણ આપી છે. કોઈ ઉદયયોગનું બળવાનપણું હોય અને સત્સંગ થયા છતા જીવને અજ્ઞાનનાં કારણો ટાળવામાં હિંમત ન ચાલી શકતી હોય, મૂંઝવણ આવી જતી હોય, તો પણ ધીરજ રાખવી, સત્સંગ સત્પુરુષનો યોગ વિશેષ કરી આરાધવો. પણ તે ધીરજ એવા અર્થમાં કહી નથી કે સત્સંગ સત્પુરુષના યોગે પ્રમાદહેતુએ વિલંબ કરવો તે ધીરજ છે. જીવ દિશામૂઢ રહેવા ઇચ્છે ત્યાં ઉપાય પ્રવર્તી શકે નહિ. (૨૭)

૩૨. સમસ્ત સંસારના મુખ્ય કારણો પ્રેમબંધન તથા દ્વેષબંધન સર્વ જ્ઞાનીએ સ્વીકાર્યાં છે. તેની મૂંઝવણે જીવને નિજવિચાર કરવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત થતો નથી અથવા થાય એવા યોગે તે બંધનના કારણથી આત્મવીર્ય પ્રવર્તી શકતું નથી અને તે સૌ પ્રમાદનો હેતુ છે. અને તેવા પ્રમાદે લેશમાત્ર સમયકાળ પણ નિર્ભય રહેવું કે અજાગૃત રહેવું તે આ જીવનું અતિશય નિર્બળપણું છે, અવિવેકતા છે, ભ્રાંતિ છે, અને ટાળતા અસંત કઠણ એવો મોહ છે. (૨૮)

૩૩. સર્વ ક્લેશથી અને સર્વ દુઃખથી મુક્ત થવાનો ઉપાય એક આત્મજ્ઞાન છે. વિચાર વિના આત્મજ્ઞાન થાય નહીં અને અસત્સંગ તથા અસત્પ્રસંગથી જીવનું વિચારબળ પ્રવર્તતુ નથી આરંભ પરિગ્રહનું અલ્પત્વ કરવાથી અસત્સંગનુ બળ ઘટે છે. અસત્સંગનું બળ ઘટવાથી આત્મવિચાર થવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મવિચાર થવાથી આત્મજ્ઞાન થાય છે અન્ય પરિણામમાં જેટલી તાદાત્મ્યવૃત્તિ છે, તેટલો જીવથી મોક્ષ દૂર છે વિચારની નિર્મળતાએ કરી જો આ જીવ અન્ય પરિચયથી પાછો વળે, તો સહજમાં હમણા જ તેને આત્મજોગ પ્રગટે. (૨૮)

૩૪. આત્મભ્રાંતિ સમ રોગ નહીં, સદ્ગુરુ વૈદ્ય સુજાણ,
ગુરુઆજ્ઞા સમ પથ્ય નહીં, ઔષધ વિચાર ધ્યાન. (૨૯)

૩૫. સંગના યોગે આ જીવ સહજ સ્થિતિ ભૂલ્યો છે. સંગની નિવૃત્તિએ સહજસ્વરૂપનુ અપરોક્ષ ભાન પ્રગટે છે. સર્વભાવથી અસંગપણું થવુ તે સર્વથી દુષ્કરમાં દુષ્કર સાધન છે. સર્વ જિનાગમમા કહેલાં વચનો એક માત્ર અસંગપણામાં જ સમાય છે. કેમકે તે થવાને અર્થે જ તે સર્વ વચનો

કહ્યાં છે તે અસંગપણુ નિરાશ્રયપણે સિદ્ધ થવુ અત્યંત દુષ્કર છે એમ વિચારી, શ્રીતીર્થંકરે સત્સંગને તેનો આધાર કહ્યો છે (૨૯)

૩૬ ઘણુ કરીને વર્તમાનમાં કાં તો શુષ્કક્રિયાપ્રધાનપણામાં જીવે મોક્ષમાર્ગ કલ્પ્યો છે અથવા બાહ્ય ક્રિયા અને શુદ્ધ વ્યવહારક્રિયા ઉત્થાપવામા મોક્ષમાર્ગ કલ્પ્યો છે અથવા સ્વમતિકલ્પનાએ અધ્યાત્મગ્રંથો વાચી, કથનમાત્ર અધ્યાત્મ પામી મોક્ષમાર્ગ કલ્પ્યો છે એમ કલ્પાયાથી જીવને સત્સમાગમાદિ હેતુમા તે તે માન્યતાનો આગ્રહ આડો આવી, પરમાર્થ પામવામા સ્થભભૂત થાય છે

જે જીવો શુષ્કક્રિયાપ્રધાનપણામા મોક્ષ કલ્પે છે, (તેમણે) જ્ઞાન દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એમ મોક્ષમાર્ગ ચાર પ્રકારે કહ્યો છતા પ્રથમના બે પદ તો . . વિસાર્યા જેવુ હોય છે અને ચારિત્ર શબ્દનો અર્થ વેશ તથા માત્ર બાહ્ય વિરતિમા સમજ્યા જેવુ હોય છે વળી ક્વચિત્ જ્ઞાન દર્શન પદ કહેવા પડે, તો ત્યા લૌકિક કથન જેવા ભાવોના કથનને જ્ઞાન અને તેની પ્રતીતિ અથવા તે કહેનારની પ્રતીતિને વિષે દર્શન શબ્દનો અર્થ સમજવા જેવુ રહે છે

[જેઓ શુદ્ધ વ્યવહારક્રિયાને ઉત્થાપવામા મોક્ષમાર્ગ સમજે છે તેમને વિષે]

વ્યવહાર બે પ્રકારના છે એક પરમાર્થહેતુ મૂળ વ્યવહાર, અને બીજો વ્યવહારરૂપે વ્યવહાર જે માત્ર વ્યવહારહેતુ વ્યવહાર છે, તેના દુરાગ્રહને ચાગ્રમાં નિષેધ્યો છે જે વ્યવહારનું ફળ (નરકાદિ) ચાર ગતિ થાય, તે વ્યવહારને

વ્યવહારહેતુ વ્યવહાર કહી શકાય અથવા જે વ્યવહારથી આત્માની વિભાવદશા જવા યોગ્ય ન થાય, તે વ્યવહારને અસદાગ્રહહેતુ વ્યવહાર કહેવાય. એનો શાસ્ત્રકારે નિષેધ કર્યો છે તે પણ એકાંતે નહિ. કેવળ દુરાગ્રહથી અથવા તેમાં જ મોક્ષમાર્ગ માનનારને એ નિષેધથી સાચા વ્યવહાર ઉપર લાવવા કર્યો છે અને પરમાર્થહેતુ મૂળ વ્યવહાર — શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા, આસ્થા અથવા સદ્ગુરુ, સત્શાસ્ત્ર અને મન વચનાદિ સુમતિ તથા ગુપ્તિ [આદિ]નો નિષેધ કર્યો નથી અને તેનો નિષેધ કરવા યોગ્ય હોય તો શાસ્ત્રો ઉપદેશીને બાકી શું સમજવા જેવું રહેતું હતું?

[માત્ર પુસ્તકો વાચી પોતાને જ્ઞાની માનનારાઓ વિષે]

શમસંવેગાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થયે અથવા વૈરાગ્યવિશેષ, નિષ્પક્ષપાતતા થયે, કષાયાદિ પાતળા પડયે અથવા કંઈ પણ પ્રજ્ઞાવિશેષથી સમજવાની યોગ્યતા થયે જે સદ્ગુરુગમે સમજવા યોગ્ય અધ્યાત્મગ્રંથો છે — ત્યાં સુધી ઘણું કરી શસ્ત્ર જેવા છે — તે પોતાની કલ્પનાએ જેમ તેમ વાચી લઈ, નિર્ધારી લઈ, તેવો અંતર્ભેદ થયા વિના અથવા દશા ફર્યા વિના, વિભાવ ગયા વિના પોતાને વિષે જ્ઞાન કલ્પે છે અને ક્રિયારહિત તથા શુદ્ધ વ્યવહારરહિત થઈ વર્તે છે એવો ત્રીજો પ્રકાર શુષ્ક અધ્યાત્મીનો છે (૨૯)

૩૭ બાર ઉપાંગનો સાર તમને કહીએ છીએ કે વૃત્તિઓને ક્ષય કરવી. આ વૃત્તિઓ બે પ્રકારની કહી. એક બાહ્ય અને બીજી આંતર. બાહ્ય વૃત્તિ એટલે આત્માથી બહાર વર્તવું તે. આત્માની અંદર પરિણમવું —

તેમાં સમાવું—તે અંતવૃત્તિ પદાર્થનું તુચ્છપણું ભાસ્યમાન થયું હોય તો અન્તરવૃત્તિ રહે (૨૬)

૩૮ કર્મનો દોષ કાઢવો નહિ આત્માને નિંદવો. અનાદિ કાળના કર્મો બે ઘડીમાં નાશ પામે છે ધર્મ કરવાની વાત આવે ત્યારે [મનુષ્ય] પૂર્વકર્મના દોષની વાત આગળ કરે છે પુરુષાર્થ કરવો શ્રેષ્ઠ છે કર્મ ટાળ્યા વગર ટળવાના નથી. તેટલા માટે જ જ્ઞાનીઓએ શાસ્ત્રો વર્ણવ્યાં છે કર્મ ગણી ગણીને નાશ કરતા નથી જ્ઞાની પુરુષ તો સામટો ગોટો વાળી નાશ કરે છે વિચારવાને બધાં આલંબનો મૂકી દઈ, આત્માના પુરુષાર્થનો જય થાય તેવું આલંબન લેવું કર્મબંધનનું આલંબન લેવું નહિ (૨૯)

૩૯ ક્રોધ માન, માયા, લોભ મારે પાતળા પાડવા છે એવો જ્યારે લક્ષ થશે, જ્યારે તેનો થોડો થોડો પણ લક્ષ વર્તાશે, ત્યારે પછી સહજ થશે આત્માને આવરણ કરનાર દરેક દૂષણ જાણવામા આવે ત્યારે તેને ખસેડવાનો અભ્યાસ કરવો ક્રોધાદિ થોડે થોડે પાતળા પડ્યા પછી સહજરૂપ થશે પછી નિયમમાં લેવા માટે જેમ બને તેમ અભ્યાસ રાખવો અને વિચારમા વખત ગાળવો (૨૭)

૪૦ જીવ પોતે જાગે તો બધાં વિપરીત કારણો મટી જાય જેમ કોઈ પુરુષ ઘરમાં નિદ્રાવશ થવાથી તેના ઘરમા કૂતરા બિલાડા વગેરે પેસી જવાથી નુકસાન કરે છે, અને પછી તે પુરુષ જાગ્યા પછી નુકસાન કરનારા એવાં જે કૂતરા આદિ પ્રાણીઓ તેનો દોષ કાઢે, પણ પોતાનો દોષ કાઢતો નથી કે હું ઊંઘી ગયો તો આમ થયું, તેમ જીવ

પોતાના દોષો જોતો નથી પોતે જાગૃત રહેતો હોય, તો બધાં વિપરીત કારણો મટી જાય માટે પોતે જાગૃત રહેવું

જીવ એમ કહે છે કે, મારા તૃષ્ણા, અહંકાર, લોભ આદિ દોષો જતા નથી અર્થાત્ જીવ પોતાનો દોષ કાઢતો નથી, અને દોષોનો વાંક કાઢે છે જેમ, સૂર્યનો તાપ બહુ પડે છે અને તેથી બહાર નીકળાતું નથી માટે સૂર્યનો દોષ છે, પણ છત્રી અને પગરખા સૂર્યના તાપથી રક્ષણાર્થે બતાવ્યા છે તેનો ઉપયોગ કરતો નથી તેમ જ્ઞાની પુરુષોએ લૌકિક ભાવ મૂકી દઈ જે વિચારથી પોતાના દોષો ઘટાડેલા (નાશ કરેલા) તે વિચારો અને તે ઉપાયો જ્ઞાનીઓ ઉપકાર અર્થે કહે છે તે શ્રવણ કરી આત્મામાં પરિણામ પામે તેમ કરવું

કયા પ્રકારે દોષ ઘટે ? જીવ લૌકિકભાવ કર્યા કરે છે, ને દોષો કેમ ઘટતા નથી એમ કહ્યા કરે છે। મુમુક્ષુઓએ જાગૃત થઈ વૈરાગ્ય વધારવો જોઈએ સત્પુરુષનું એક વચન સાંભળી પોતાને વિષે દોષો હોવા માટે બહુ જ ખેદ રાખશે અને દોષ ઘટાડશે ત્યારે જ ગુણ પ્રગટશે . બાકી સત્પુરુષ તો જેમ એક વટેમાર્ગુ બીજા વટેમાર્ગુને રસ્તો બતાવી ચાલ્યો જાય છે, તેમ બતાવી ચાલ્યા જાય છે (૨૯)

૪૧ માણસો વરસાદ આવે ત્યારે પાણી ટાંકામાં ભરી રાખે છે પણ મુમુક્ષુ જીવો આટલો આટલો ઉપદેશ સાંભળીને જરાય ગ્રહણ કરતા નથી, તે એક આશ્ચર્ય છે તેને ઉપકાર કેવી રીતે થાય ? (૨૯)

૪૨ અંતઃકરણની શુદ્ધિ વિના બોધ અસર પામતો નથી માટે પ્રથમ અંતઃકરણમાં કોમળતા લાવવી (૨૯)

૪૩. હવે યોગ્ય થવા માટે હિંસા કરવી નહીં, સત્ય બોલવું, અદત્ત લેવું નહીં, બ્રહ્મચર્ય પાળવું પરિગ્રહની મર્યાદા કરવી, રાત્રિભોજન કરવું નહિ — એ આદિ સદાચરણ શુદ્ધ અંતઃકરણે કરવાનું જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે તે પણ જો આત્માને અર્થે લક્ષ રાખી કરવામાં આવતા હોય તો ઉપકારી છે (૨૯)

૪૪ મિથ્યાત્વ, પ્રમાદ, અવ્રત, અશુભ યોગ [પ્રવૃત્તિ] એ અનુક્રમે જાય તો સત્પુરુષનાં વચન આત્મામાં પરિણામ પામે તેથી બધા દોષો અનુક્રમે નાશ પામે આત્મજ્ઞાન વિચારથી થાય છે. (૨૯)

૪૫ ઉપદેશ સાંભળવાની ખાતર સાંભળવાના કામીએ કર્મરૂપ ગોદડું ઓઢયું છે, તેથી ઉપદેશરૂપ લાકડી લાગતી નથી તરવાના કામી હોય તેણે ધોતિયારૂપ કર્મ ઓઢયા છે તેથી ઉપદેશરૂપ લાકડી વહેલી લાગે (૨૯)

૪૬ ખારી જમીન હોય ને તેમાં વરસાદ પડે તો શું કામ આવે? તેમ, જ્યાં સુધી આત્મામાં ઉપદેશ પરિણમે નહિ તેવી સ્થિતિ હોય, ત્યાં સુધી તે શું કામનો? (૨૯)

૪૭ પુરુષાર્થ કરે તો કર્મથી મુક્ત થાય અનંત કાળનાં કર્મો હોય અને જો યથાર્થ પુરુષાર્થ કરે, તો કર્મ એમ ન કહે કે હું નહિ જાઉં. બે ઘડીમાં અનંતાં કર્મો નાશ પામે છે (૨૯)

૪૮ પોતે ત્યાગ કરી શકે નહિ, અને બહાના કાઢે કે મારે અંતરાયો ઘણા છે ધર્મનો પ્રસંગ આવે ત્યારે 'ઉદય'

[પ્રારબ્ધ] છે એમ કહે ઉદય ઉદય કહ્યા કરે, પણ કાંઈ કૂવામા પડતો નથી ગાડામા બેઠો હોય અને ધાંચ આવે તો સાચવી સભાળીને ચાલે તે વખતે ઉદય ભૂલી જાય અર્થાત્ પોતાની શિથિલતા હોય તેને બદલે ઉદયનો દોષ કાઢે છે (૨૯)

૪૯ અકાર્ય કરતાં પ્રથમ જેટલો ત્રાસ રહે છે, તેટલો બીજી ફેરે કરતા રહેતો નથી માટે પ્રથમથી જ અકાર્ય કરતા અટકવુ (૨૯)

૫૦ સમજ્યા વિના રસ્તો ભારે વિકટ છે હીરો કાઢવા માટે ખાણ ખોદવી તે મહેનત છે, પણ હીરો લેવો તેમા મહેનત નથી તે જ પ્રમાણે આત્મા સંબધી સમજણ આવવી દુર્લભ છે, નહિ તો આત્મા કઈ દૂર નથી (૨૯)

૫૧ એક વાર જમ્યા તે પચ્યા વગર બીજુ ખાવુ નહિ તેની પેઠે તપ વગેરે કરવા તે કાઈ મહાભારત વાત નથી માટે તપ કરનારે અહકાર કરવો નહિ તપ એ નાનામા નાનો ભાગ છે ભૂખે મરવુ કે ઉપવાસ કરવા તેનું નામ તપ નથી માહીથી શુદ્ધ અંતકરણ થાય ત્યારે તપ કહેવાય (૨૮)

અદરથી છૂટે ત્યારે બહારથી છૂટે, અદરથી છૂટ્યા વગર બહારથી છૂટે નહિ એમ્મુ બહારથી છોડે તેમા કામ થાય નહિ (૨૯)

વ્રતનિયમ કરવાનાં છે તેની સાથે કજિયાકકાસ, છોકરાં-છૈયા, અને ઘરમા માગપણુ કરવુ નહિ ઊંચી દિશાએ જવા માટે વ્રતનિયમ કરવા .ભૂખે મરવુ કે ઉપવાસ કરવા તેનું નામ તપ નથી માંહીથી શુદ્ધ અતકરણ થાય ત્યારે તપ

કહેવાય અને તેથી મોક્ષગતિ થાય...કાયાની સામાયિક કરવા કરતાં આત્માની સામાયિક એક વાર કરો. (૨૯)

એક ને એક વ્રત હોય, પણ મિથ્યાદષ્ટિની અપેક્ષાએ બંધ છે; અને સમ્યક્દષ્ટિની અપેક્ષાએ નિર્જરા છે...આંધળો વણે ને વાછડો ચાવે એની પેઠે અજ્ઞાનીની ક્રિયા નિષ્ફળ જાય છે. (૨૯)

પર. જ્ઞાન એટલે આત્માને યથાતથ્ય જાણવો તે.
દર્શન એટલે આત્માની યથાતથ્ય પ્રતીતિ તે.
ચરિત્ર એટલે આત્મા સ્થિર થાય તે. (૨૯)

પ૩. જ્યાં સુધી દેહાત્મબુદ્ધિ ટળે નહિ, ત્યાં સુધી સમ્યક્ત્વ થાય નહિ જીવને સાચ ક્યારેય આવ્યું નથી. આવ્યું હોત તો મોક્ષ થાત. ભલે સાધુપણું, શ્રાવકપણું અથવા તો ગમે તે લ્યો, પણ સાચ વગર સાધન તે વૃથા છે. દેહાત્મબુદ્ધિ મટે ત્યારે સાચ આવ્યું સમજાય. (૨૯)

પ૪. આ સંસારમાં મનુષ્યપ્રાણીને જે ખેદના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે, તે અકથ્ય પ્રસંગોમાંનો [મૃત્યુ એ] એક મોટો ખેદકારક પ્રસંગ છે. તે પ્રસંગમાં યથાર્થ વિચારવાન પુરુષોને તે ખેદકારક પ્રસંગનો મૂર્છાભાવે ખેદ કરવો તે માત્ર કર્મબંધનો હેતુ ભાસે છે. મૂર્છાભાવે ખેદ કર્યાથી પણ જે સંબંધીનો વિયોગ થયો છે, તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (વિચારવાન પુરુષો તે પ્રસંગે) સર્વ સંગનું અશરણપણું, અબંધનપણું, અનિત્યપણું અને તુચ્છપણું તેમજ અન્યત્વપણું દેખીને ભાવિતાત્મતાથી વૈરાગ્યને શુદ્ધ અને નિશ્ચળ કરે છે. (૨૯)

૫૫. આ જીવને દેહસંબંધ હોઈને મૃત્યુ ન હોત, તો આ સંસાર સિવાય બીજે તેની વૃત્તિ જોડાવાનો અભિપ્રાય થાત નહિ. મુખ્ય કરીને મૃત્યુને ભયે પરમાર્થરૂપ બીજે સ્થાનકે વૃત્તિ પ્રેરી છે. તે પણ કોઈક વિરલા જીવને પ્રેરિત થઈ છે. ઘણા જીવોને તો ક્ષણિક વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થઈ, વિશેષ કાર્યકારી થયા વિના નાશ પામે છે. મૃત્યુનું અવશ્ય આવવું દેખીને, તથા તેનું અનિયમિતપણે આવવું દેખીને, તે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે સ્વજનાદિ સૌથી અરક્ષણપણું દેખીને (વિચારવાનને) પરમાર્થ વિચારમાં અપ્રમત્તપણું જ હિતકારી લાગ્યું. (૨૯)

૫૬. આયુષ્ય અલ્પ અને અનિયત પ્રવૃત્તિ, અસીમ બળવાન અસત્સંગ, પૂર્વનું ઘણું કરીને અનારાધકપણું, બલવીર્યની હીનતા, એવાં કારણોથી રહિત કોઈક જીવ હશે. એવા આ કાળને વિષે પૂર્વે કયારે પણ નહિ જાણેલો, નહિ પ્રતીત કરેલો, નહિ આરાધેલો તથા નહિ સ્વભાવસિદ્ધ થયેલો એવો 'માર્ગ' પ્રાપ્ત કરવા દુષ્કર હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. તથાપિ જેણે તે પ્રાપ્ત કરવા સિવાય બીજો કોઈ લક્ષ રાખ્યો જ નથી, તે આ કાળને વિષે પણ અવશ્ય તે માર્ગ પામે છે. (૩૦)

૫૭. 'જ્ઞાનનું' ફળ વિરતિ છે.' વીતરાગનું આ વચન સર્વ મુમુક્ષુઓએ નિત્ય સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે. જે વાંચવાથી, સમજવાથી આત્મા વિભાવનો ત્યાગી ન થયો, તે વાંચવું, વિચારવું અને તે સમજવું અજ્ઞાન છે. (૩૦)

૫૮. ખેદ નહિ કરતાં શૂરવીરપણું ગ્રહીને જ્ઞાનીને માર્ગે ચાલતાં મોક્ષપાટણ સુલભ જ છે. વિષયકષાયાદિ

વિશેષ વિકાર કરી જાય, તે વખતે વિચારવાનને પોતાનું નિર્વીર્યપણું જોઈને ઘણો ખેદ થાય છે. તેમ એકલો ખેદ કરીને અટકી રહેતા નથી. ફરી ફરીને તિરસ્કારની વૃત્તિથી જોઈ, ફરી મહંતપુરુષના ચરિત્ર અને વાક્યનું અવલંબન ગ્રહણ કરી, આત્માને શૌર્ય ઉપજાવી, તે વિષયાદિ સામે અતિ હઠ કરીને તેને હઠાવે છે ત્યાં સુધી નીચે મને બેસતા નથી (૩૧)

પદ એવો સિદ્ધાંત છે કે, કૃતિ વિના જીવને પાપ લાગતું નથી તે કૃતિની જ્યાં સુધી વિરતિ કરી નથી, ત્યાં સુધી અવિરતિપણાનું પાપ લાગે છે. સમસ્ત એવા ચૌદ રાજલોકમાંથી તેને પાપક્રિયા ચાલી આવે છે. કોઈ જીવ કંઈ પદાર્થ યોજી મરણ પામે અને તે પદાર્થની યોજના એવા પ્રકારથી હોય કે તે યોજેલો પદાર્થ જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી તેનાથી પાપક્રિયા થયા કરે, તો ત્યાં સુધી તે જીવને અવિરતિપણાની પાપક્રિયા ચાલી આવે છે. હાલના પર્યાયને સમયે તેના અજાણપણાનો લાભ તેને મળી શકતો નથી. તે જીવે સમજવું જોઈતું હતું કે, આ પદાર્થથી થતો પ્રયોગ જ્યાં સુધી કાયમ રહેશે, ત્યાં સુધી તેની પાપક્રિયા ચાલુ રહેશે. તે યોજેલા પદાર્થથી થતી ક્રિયાથી મુક્ત થવું હોય, તો મોહભાવને મૂકવો. મૂકવાથી એટલે અવિરતિપણું કરવાથી પાપક્રિયા બંધ થાય છે. તે વિરતિપણું યોજેલા પદાર્થના જ ભાવને વિષે આદરવામાં આવે, તો તે પાપક્રિયા જ્યારથી વિરતિપણું આદરે ત્યારથી આવતી બંધ થાય છે. અહીં જે પાપક્રિયા લાગે છે તે

ચારિત્રમોહનીયના કારણથી આવે છે. તે મોહભાવના ક્ષય થવાથી આવતી બંધ થાય છે. (૩૨)

૬૦. સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવનાર ક્રોધ, માન, માયા લોભની ચોકડીરૂપ કષાય છે. . . . તે અનંત સંસાર રખડાવનાર છે. તે કષાય ક્ષય થવાનો ક્રમ સામાન્ય રીતે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ પ્રમાણે છે. અને તેનો ઉદય થવાનો ક્રમ સામાન્ય રીતે માન, લોભ, માયા, ક્રોધ એ પ્રમાણે છે. . . . મિથ્યાત્વમોહ રૂપી એક રાજાને બરાબર જાળવણીથી સૈન્યના મધ્ય ભાગમાં રાખી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર તેની રક્ષા કરે છે. અને જે વખતે જેની જરૂર પડે છે, તે વખતે તે વગર બોલાવ્યા મિથ્યાત્વમોહની સેવા બજાવવા મંડી પડે છે. . . . આ ચાર યોદ્ધાઓ મધ્યેથી ક્રોધનો સ્વભાવ બીજા ત્રણ કરતાં કાંઈક ભોળો માલૂમ પડે છે. કારણકે, તેનુ સ્વરૂપ સર્વ કરતાં વહેલુ જણાઈ શકે છે. (૩૨)

૬૧. વાટે ચાલતા કાળિયુ કાંટામાં ભરાયુ અને રસ્તાની મુસાફરી હજી છે, તો બની શકે તો કાંટા દૂર કરવા; પરંતુ કાંટા કાઢવાનુ ન બની શકે તો તેટલા સારુ ત્યાં રોકાઈ રાત ન રહેવુ, પણ કાળિયુ મૂકી દઈ ચાલી નીકળવુ. તેવી જ રીતે જિનમાર્ગનુ સ્વરૂપ તથા તેનુ રહસ્ય શું છે તે સમજ્યા વિના અથવા તેનો વિચાર કર્યા વિના અલ્પ અલ્પ શંકાઓ માટે બેસી રહી આગળ ન વધવુ તે ઉચિત નથી. જિનમાર્ગ ખરી રીતે જોતા તો જીવને કર્મક્ષય કરવાનો ઉપાય છે. . . . જીવ પોતાનુ સ્વરૂપ જાણી શકતો નથી; તો પછી પરનુ સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છે તો તે તેનાથી શી રીતે જાણી – સમજી – શકાય?

અને જ્યાં સુધી ન સમજવામાં આવે, ત્યાં સુધી ત્યાં રહી, ગૂંચાઈ ડહોળાયા કરે છે. શ્રેયકારી એવું જે નિજસ્વરૂપનું જ્ઞાન તે જ્યાં સુધી પ્રગટ નથી કર્યું, ત્યાં સુધી પરદ્રવ્યનું ગમે તેટલું જ્ઞાન મેળવે તોપણ તે કશા કામનું નથી. માટે ઉત્તમ રસ્તો એ છે કે, બીજી બધી વાતો મૂકી દઈ, પોતાના આત્માને ઓળખવા પ્રયત્ન કરવો.

જેમ જેમ નિજસ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે, તેમ તેમ દ્રવ્યનું જે અચિંત્ય સામર્થ્ય તે તેના અનુભવમાં આવતું જાય છે. તેને લઈને ઉપર બતાવેલી એવી જે શંકાઓ (જેવી કે થોડા આકાશમાં અનંત જીવનું સમાવું અથવા અનંત પુદ્ગલ પરમાણુનું સમાવું) તેનું કરવાપણું રહેતું નથી. (૩૨)

૬૨ શ્રવણ એ પવનની લહેર માફક છે. તે આવે છે અને ચાલ્યું જાય છે. મનન કરવાથી છાપ બેસે છે અને નિદિધ્યાસન કરવાથી ગ્રહણ થાય છે. વધારે શ્રવણ કરવાથી મનનશક્તિ મંદ થતી જોવામાં આવે છે. (૩૩)

૬૩ આત્મા સમય સમય ઉપયોગી છતાં, 'અવકાશની ખામી' અથવા 'કામના બોજાને લઈને તેને આત્મા સંબંધી વિચાર કરવાનો વખત મળી શકતો નથી', એમ કહેવું એ પ્રાકૃતજન્ય 'લૌકિક' વચન છે. જો ખાવાનો પીવાનો ઊંઘવા ઇત્યાદિનો વખત મળ્યો ને કામ કર્યું તે પણ આત્માના ઉપયોગ વિના નથી થયું, તો પછી જે સુખની આવશ્યકતા છે ને જે મનુષ્યજન્મનું કર્તવ્ય છે, તેમાં વખત ન મળ્યો એ વચન જ્ઞાની કોઈ કાળે સાચું માની શકે નહિ.

એનો અર્થ એટલો જ છે કે, બીજાં ઇંદ્રિયાદિક સુખનાં કામો જરૂરનાં લાગ્યાં છે અને તે વિના દુઃખી થવાના ડરની કલ્પના છે. આત્મિક સુખના વિચારનું કામ કર્યા વિના અનંતો કાળ દુઃખ ભોગવવું પડશે, અને અનંત સંસાર-ભ્રમણ કરવો પડશે એ વાત જરૂરની નથી લાગતી। મતલબ આ ચૈતન્યે કૃત્રિમ માન્યું છે. સાચું માન્યું નથી. . . . તમો જીવોમાં ઉલ્લાસમાન વીર્ય કે પુરુષાર્થ નથી. વીર્ય મંદ પડ્યું ત્યાં ઉપાય નથી. (૩૩)

૬૪. જ્યાં સુધી મૃષા અને પરસ્ત્રીત્યાગ કરવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ છે. ત્યાં સુધી આત્મામાં છળકપટ હોવાથી ધર્મ પરિણમતો નથી. ધર્મ પામવાની આ પ્રથમ ભૂમિકા છે. જ્યાં સુધી મૃષા-ત્યાગ અને પરસ્ત્રીત્યાગ એ ગુણો ન હોય, ત્યાં સુધી વક્તા તથા શ્રોતા હોઈ શકે નહિ.

૬૫. જોકે હમણાં જ તમો મર્યાદે [illegible] પણ ભાજનના પ્રમાણમાં વસ્તુ મુકાય છે. [illegible] [કાચા] વાસણમાં ભારે વસ્તુ મૂકવાથી [illegible] તેમ થાય. (૩૩)

૨૭

પ્રશ્નો *

૧ આ કાળમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકાય?

[ક્ષાયક સમકિત, એટલે કે મોક્ષના કારણરૂપ ચિત્તની નિર્મળ અવસ્થા આ કાળમાં નથી સંભવતી અને તેથી કરીને આ કાળે કોઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ, એવી માન્યતા જૈન પરંપરામાં ચાલી આવી છે. તે વિષે નીચેની ચર્ચા છે]

હાલ જેને જિનસૂત્રોને નામે ઓળખવામા આવે છે, તેમાં 'ક્ષાયક સમકિત [આ કાળમા કોઈને પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ] નથી' એવુ સ્પષ્ટ લખેલું નથી. [પરંતુ] પરંપરાગત

* આ વિભાગ વિવિધ પ્રશ્નકારોએ પૂછેલા પ્રશ્નોના જવાબોનો છે. મૂળ પ્રશ્નો કેટલીક વાર મૂળ શબ્દોમા જ મૂકેલા છે, અથવા ટૂંકાવીને મૂકેલા છે. જ્યા જવાબ ઉપરથી જ પ્રશ્નનુ સ્વરૂપ સમજાય તેવુ છે, ત્યા તે મૂકયા નથી

તથા બીજા કેટલાક ગ્રંથોમાં એ વાત ચાલી આવે છે એમ વાંચેલુ છે અને સાભળેલુ છે તે વાક્ય મિથ્યા છે કે મૃષા છે એમ અમારો અભિપ્રાય નથી. તેમ તે વાક્ય જે પ્રકારે લખ્યુ છે તે એકાંત અભિપ્રાયે જ લખ્યુ છે એમ અમને લાગતુ નથી કદાપિ એમ ધારો કે તે વાક્ય એકાંત એમ જ હોય, તો પણ કોઈ પણ પ્રકારે વ્યાકુળપણુ કરવુ યોગ્ય નથી કારણકે, તે બધી વ્યાખ્યા જો સત્પુરુષના આશયથી જાણી નથી, તો પછી સફળ નથી. એને બદલે કદાપિ ધારો કે જિનાગમમા લખ્યુ હોય કે, ચોથા કાળની પેઠે પાંચમા કાળમા પણ ઘણા જીવો મોક્ષે જવાના છે, તો તે વાતનુ શ્રવણ કંઈ તમને કલ્યાણકર્તા થાય નહિ અથવા મોક્ષપ્રાપ્તિનુ કારણ હોય નહિ કારણકે, તે મોક્ષપ્રાપ્તિ જે દશાને કહી છે, તે જ દશાની પ્રાપ્તિ જ ઉપયોગી છે, કલ્યાણકર્તા છે શ્રવણ તો માત્ર વાત છે તેમજ તેથી પ્રતિકૂળ વાત પણ માત્ર વાત છે તે બેય લખી હોય અથવા તો એક જ લખી હોય અથવા નગરવ્યવસ્થાએ લખ્યુ હોય તો પણ તે બંધ કે મોક્ષનુ કારણ નથી માનવાનુ ફળ નથી, પણ દશાનુ ફળ છે બંધદશા તે બંધ છે, મોક્ષદશા તે મોક્ષ છે જ્યારે એ પ્રકારે છે, ત્યારે હવે આપણો આત્મા કઈ દશામા વર્તે છે અને તે ક્ષાયક સમકિતી જીવની દશાનો વિચાર કરવાને યોગ્ય છે કે કેમ તે જ વિચારવુ જીવને શ્રેયસ્કર છે પણ અનંત કાળ થયા જીવે તેનુ વિચાર્યું નથી અને નિષ્કારણપણે સિદ્ધપદ સુધીના ઉપદેશ જીવ અનંત વાર કરી ચૂક્યો છે. કદાપિ આગમને વિષે એમ કહેવાયેલો અર્થ ન્યો હોત નહિ, તોપણ ઉપર

ભવાંતરનું જ્ઞાન ઘટે છે — હોય છે. 'આત્મા નિત્ય છે', 'અનુભવરૂપે છે,' 'વસ્તુ છે,' એ પ્રકારે અત્યંતપણે દૃઢ થવા અર્થે શાસ્ત્રને વિષે તે પ્રસંગો કહેવામાં આવે છે. ભવાંતરનું જો સ્પષ્ટ જ્ઞાન કોઈને થતું ન હોય તો આત્માનું જ્ઞાન પણ કોઈને થતું નથી એમ કહેવા તુલ્ય છે. (૨૫)

૩. તીર્થંકર અને સુવર્ણવૃષ્ટિ

પ્રત્યેક ઠેકાણે તીર્થંકર ભિક્ષાર્થે જતાં સુવર્ણવૃષ્ટિ ઇત્યાદિ થાય એમ શાસ્ત્રના કહેવાનો અર્થ સમજવા યોગ્ય નથી. લોકભાષાનાં એ વાક્ય સમજવા યોગ્ય છે. રૂડા પુરુષનું આગમન કોઈને ત્યાં થાય, તો તે જેમ એમ કહે છે કે, 'આજે અમૃતના મેહ વૂઠ્યા ' તો તે કહેવુ સાપેક્ષ છે, યથાર્થ છે, તથાપિ શબ્દના ભાવાર્થે યથાર્થ છે. શબ્દથી પરભાર્યાં અર્થે યથાર્થ નથી.

[વળી] આત્મસ્વરૂપે પૂર્ણ એવા પુરુષના પ્રભાવજોગે તે બનવુ અસંત સંભવિત છે, એમ ઘટે છે, એમ કહેવાનો હેતુ છે. સર્વત્ર એમ બન્યું છે એમ કહેવાનો અર્થ નથી. સર્વ મહત્પ્રભાવજોગ પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ જ્યાં છે ત્યાં આધીન છે એ નિશ્ચયાત્મક વાત છે. તે આત્મસ્વરૂપથી મહત્ એવું કંઈ નથી. એવો આ સૃષ્ટિને વિષે કોઈ પ્રભાવજોગ ઉત્પન્ન થયો નથી, છે નહિ, અને થવાનો નથી કે જે પ્રભાવજોગ પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપને પણ પ્રાપ્ત ન હોય. તથાપિ તે પ્રભાવજોગને વિષે વર્તવામાં આત્મસ્વરૂપને કંઈ કર્તવ્ય નથી. અને જો તેને પ્રભાવજોગને વિષે કંઈ કર્તવ્ય ભાસે છે, તો તે પુરુષ આત્મસ્વરૂપના અસંત અજ્ઞાનને વિષે

ક્ષય થાય છે, અને અનુક્રમે સર્વ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ, જીવ કૃતકૃત્ય થાય છે એ વાત પ્રગટ સત્ય છે પણ તેથી ઉપાર્જિત પ્રારબ્ધ પણ ભોગવવુ પડતુ નથી એમ સિદ્ધાંત થઈ શકતો નથી જેનાગમના વધુ કે એવા વીતરાગને પણ ઉપાર્જિત પ્રારબ્ધરૂપ એવા ચાર કર્મ વેદવા પડે છે, તો તેથી ઓછી ભૂમિકામા સ્થિત એવા જીવોને પ્રારબ્ધ ભોગવવુ પડે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. કેમકે ઉપાર્જિત પ્રારબ્ધ અવેદ્યુ નાશ પામે તો પછી સર્વ માર્ગ મિથ્યા જ ઠરે. જ્ઞાનીના સતસંગે અજ્ઞાનીના પ્રસંગની રુચિ આળસે, અને સત્યાસત્યવિવેક થાય, અનંતાનુબંધી ક્રોધાદિ ખપે, અનુક્રમે સર્વ રાગદ્વેષ જાય, એ બનવા યોગ્ય છે. . તથાપિ જે દુ ખ અવશ્ય ભોગવ્યે નાશ પામે એવુ ઉપાર્જિત છે, તે તો ભોગવવુ જ પડે એમા કાઈ સંશય નથી (૨૨-૩૪)

૫. શાસ્ત્રના વિધિનિષેધો

ઘણુ કરીને જિનાગમમા 'સર્વવિરતિ' એવા સાધુને પત્રસમાચારાદિ લખવાની આજ્ઞા નથી આ પ્રમાણે સાધારણપણે શાસ્ત્રઉદ્દેશ છે તથાપિ જિનની જે જે આજ્ઞા છે તે તે આજ્ઞા, સર્વ પ્રાણી અર્થાત્ આત્માના કલ્યાણને અર્થે જેની કઈ ઇચ્છા છે તે સર્વને તે કલ્યાણનુ જેમ ઉત્પન્ન થવુ થાય અને જેમ વર્ધમાનપણુ થાય, તથા તે કલ્યાણ જેમ રક્ષાય તેમ કરી છે તથાપિ પાચ મહાવ્રતમાં ચાર મહાવ્રતમા [એટલે કે મૈથુનસંગ બાદ કરીને] ભગવાને પાછી બીજી આજ્ઞા કરી છે કે, જે આજ્ઞા પ્રત્યક્ષ તો મહાવ્રતને બાધકારી લાગે, પણ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોતા તો રક્ષણકારી

તથાપિ તે લોકપચ્ચખાણ પોતાની ઇચ્છાએ તોડવા ધારે નહિ ગુણ પ્રગટવાના સાધનમાં જ્યાં રોધ થતો હોય ત્યારે તે પચ્ચખાણ જ્ઞાની પુરુષની વાણીથી કે મુમુક્ષુ જીવના પ્રસંગથી સહજ આકારફેર થવા દઈ, રસ્તા પર લાવવા કારણકે, વગર કારણે લોકોમાં અદેશો થવા દેવાની વાર્તા યોગ્ય નથી [કોઈ જ્ઞાની પ્રત્યે] ક્યારેક તેવો પત્રાદિવ્યવહાર તમને હિતકારીરૂપ છે માટે કરવો યોગ્ય લાગતો હોય, તો તે પત્ર કોઈ સત્સંગીને વંચાવીને મોકલવો, કે જેથી જ્ઞાનચર્ચા સિવાય એમાં કાંઈ બીજી વાર્તા નથી એવું તેમનું સાક્ષીપણું તે તમારા આત્માને બીજા પ્રકારનો પત્રવ્યવહાર કરતા અટકાવવાને સંભવિત થાય (૨૭)

૬ જીવ અને કર્મનો સબંધ

શ્રીજિને જીવ અને કર્મનો ક્ષીરનીરની પેઠે સંબંધ કહ્યો છે તેનો હેતુ એ છે કે ક્ષીર અને નીર એકત્ર થયા સ્પષ્ટ દેખાય છે છતા પરમાર્થે તે જુદા છે તેમજ જીવ અને કર્મનો સબંધ છે પણ જ્ઞાનદશા આવ્યા વિના જીવકાયાનું જે સ્પષ્ટ જુદાપણું છે, તે જીવને ભાસ્યામાં આવતું નથી હવે ત્યાં એમ પ્રશ્ન કર્યું છે કે જો જ્ઞાને કરીને જીવ ને કાયા જુદા જાણ્યા છે, તો પછી વેદનાનું વેદવું અને માનવું શાથી થાય છે? તે પછી ન થવું જોઈએ તેનું સમાધાન આ પ્રકારે છે સૂર્યથી તપેલા એવા પથ્થર તે સૂર્યના અસ્ત થયા પછી પણ અમુક વખત સુધી તપ્યા રહે છે અને પછી સ્વરૂપને ભજે છે, તેમ પૂર્વના સસ્કારથી ઉપાર્જિત કરેલા એવા વેદનાદિ તાપ તેનો આ જીવને

સંબંધ છે જ્ઞાનયોગનો કોઈ હેતુ થયો તો પછી અજ્ઞાન નાશ પામે છે અને તેથી ઉત્પન્ન થનાર એવું ભાવિ કર્મ નાશ પામે છે. પણ તે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલું એવું વેદનીય કર્મ તે અજ્ઞાનના સૂર્યની પેઠે અસ્ત થયા પછી પથ્થરરૂપ એવા આ જીવના સંબંધમાં છે, જે આયુષ્ય-કર્મના નાશથી નાશ પામે છે. ભેદ એટલો છે કે, જ્ઞાની પુરુષને કાયાને વિષે આત્મબુદ્ધિ થતી નથી અને આત્માને વિષે કાયાબુદ્ધિ થતી નથી બેય સ્પષ્ટ ભિન્ન તેના જ્ઞાનમાં વર્તે છે આત્મજ્ઞાન હોવાથી પૂર્વોપાર્જિત [પ્રારબ્ધ] વેદનીય કર્મ નાશ જ પામે એવો નિયમ નથી. તે તેની સ્થિતિએ નાશ પામે વળી તે કર્મ જ્ઞાનને આવરણ કરનાર નથી અવ્યાબાધપણાને આવરણરૂપ છે. અથવા ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ અવ્યાબાધપણું પ્રગટતું નથી. પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન સાથે તેને વિરોધ નથી જોકે, તે કર્મમાં જ્ઞાનીને આત્મબુદ્ધિ નહિ હોવાથી અવ્યાબાધગુણને પણ માત્ર સંબંધ આવરણ છે — સાક્ષાત્ આવરણ નથી (૨૭)

૭. સિદ્ધની ભક્તિ

પ્રશ્ન 'પરમાત્મસ્વરૂપ સર્વ ઠેકાણે સરખું છે, સિદ્ધ અને સંસારી જીવ સરખા છે, ત્યારે સિદ્ધની સ્તુતિ કરતાં કંઈ બાધ છે કે કેમ?'

ઉત્તર સિદ્ધ અને સંસારી જીવો એ સમસત્તાવાન સ્વરૂપે છે તથાપિ ભેદ એટલો છે કે, સિદ્ધને વિષે તે સત્તા સત્તાપણે છે જેમ દીવાને વિષે અગ્નિ પ્રગટ છે અને ચકમકને વિષે અગ્નિ સત્તાપણે છે, તે પ્રકારે. વ્યક્તિપણે

(પ્રગટતાં) અને શક્તિપણે (સત્તામાં) ભેદ છે, પણ વસ્તુની જાતિપણે ભેદ નથી. તે પ્રકારે સિદ્ધના જીવને વિષે જે ચેતનસત્તા છે, તે જ સૌ સંસારી જીવને વિષે છે. ભેદ માત્ર પ્રગટઅપ્રગટપણાનો છે. જેને તે ચેતનસત્તા પ્રગટી નથી, એવા સંસારી જીવને તે સત્તા પ્રગટવાનો હેતુ — પ્રગટ સત્તા જેને વિષે છે એવા સિદ્ધ ભગવંતનું સ્વરૂપ — તે વિચારવા યોગ્ય છે, ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે, સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે. કેમકે તેથી આત્માને નિજરૂપનો વિચાર, ધ્યાન, સ્તુતિ કરવાનો પ્રકાર થાય છે, કે જે કર્તવ્ય છે. (૨૭)

૮. કેવળજ્ઞાન અને સર્વજ્ઞતા

[પ્રશ્નઃ કેવળજ્ઞાન પામેલો મુક્ત સર્વજ્ઞ હોય કે નહિ?]

ઉત્તર: કેવળજ્ઞાનના સ્વરૂપનો વિચાર દુર્ગમ્ય છે. ભૂતભવિષ્યનું કંઈ પણ જ્ઞાન કોઈને ન થાય એવી માન્યતા કરવી ઘટતી નથી. ભૂતભવિષ્યનું યથાર્થ જ્ઞાન થવા યોગ્ય છે. પણ તે કોઈક વિરલા પુરુષોને અને તે પણ વિશુદ્ધ ચારિત્રતારતમ્યે. ભૂતભવિષ્ય જાણવું એનું નામ કેવળજ્ઞાન છે એવી વ્યાખ્યા મુખ્યપણે શાસ્ત્રકારે પણ કહી નથી. જ્ઞાનનું અત્યંત શુદ્ધ થવે તેને કેવળજ્ઞાન જ્ઞાનીપુરુષોએ કહ્યું છે; અને તે જ્ઞાનમાં મુખ્ય તો આત્મસ્થિતિ અને આત્મસમાધિ કહ્યાં છે. [તેને વિષે] જગતનું જ્ઞાન થવું એ આદિ કહ્યું છે, તે અપૂર્વ વિષયનું ગ્રહણ સામાન્ય જીવોથી થવું અશક્ય જાણીને કહ્યું છે. કેમકે જગતના જ્ઞાન પર વિચાર કરતાં કરતાં આત્મસામર્થ્ય સમજાય. જગતનું

જ્ઞાન થવું તેનું નામ કેવળજ્ઞાન [એમ] મુખ્યાર્થપણે ગણવા યોગ્ય નથી. જગતના જીવોને વિશેષ લક્ષ થવા અર્થે વારંવાર જગતનું જ્ઞાન સાથે લીધું છે આત્મા જ્યારે અત્યંત શુદ્ધ જ્ઞાનસ્થિતિ ભજે તેનું નામ કેવળજ્ઞાન મુખ્યપણે છે. સર્વ પ્રકારના રાગદ્વેષનો અભાવ થયે, અત્યંત શુદ્ધ જ્ઞાનસ્થિતિ પ્રગટવા યોગ્ય છે તે સંદેહ યોગ્ય નથી જેમ બને તેમ જગતના જ્ઞાન પ્રત્યેનો વિચાર છોડી, સ્વરૂપજ્ઞાન થાય તેમ કેવળજ્ઞાનનો વિચાર થવા અર્થે પુરુષાર્થ કર્તવ્ય છે (૨૯)

૯. જ્ઞાન અને વિભાવો

ઘણે સ્થળે વિચારવાન પુરુષોએ એમ કહ્યું છે કે, જ્ઞાન થયે કામક્રોધ તૃષ્ણાદિ ભાવ નિર્મૂળ થાય તે સત્ય છે. તથાપિ તે વચનોનો એવો પરમાર્થ નથી કે, જ્ઞાન થયા પ્રથમ તે મોળા ન પડે કે ઓછા ન થાય મૂળ સહિત છેદ તો જ્ઞાને કરીને થાય પણ કષાયાદિનું મોળાપણું કે ઓછાપણું ન થાય ત્યાં સુધી જ્ઞાન ઘણું કરીને ઉત્પન્ન જ ન થાય (૨૯)

૧૦. સંન્યાસ અને વંશવૃદ્ધિ

[પ્રશ્ન જૈન માર્ગમાં ગૃહસંસારનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ છે પરંતુ મનુષ્યદેહ એ મોક્ષનું સાધન છે તો સંન્યાસનો ઉપદેશ આપવાથી મોક્ષના સાધનરૂપ મનુષ્યદેહની વૃદ્ધિ જ થતી અટકે તેનું શું?]

ઉત્તર જૈન અને બીજા બધા માર્ગમાં ઘણું કરીને મનુષ્યદેહનું વિશેષ માહાત્મ્ય કહ્યું છે તે સત્ય છે પણ જો

તેથી મોક્ષસાધન કર્યું તો જ તેનુ એ માહાત્મ્ય છે નહિ તો પશુના દેહ જેટલીયે વાસ્તવિક દષ્ટિથી તેની કિંમત દેખાતી નથી

મનુષ્યદેહ તો માત્ર દષ્ટિથી અથવા અપેક્ષાપણે મોક્ષસાધનરૂપ છે અને યથાર્થ ત્યાગવૈરાગ્ય તો મૂળપણે મોક્ષસાધનરૂપ છે અને તેવા કારણો પ્રાપ્ત કરવાથી મનુષ્યદેહનુ મોક્ષસાધનપણુ હતુ હતુ તે કારણો પ્રાપ્ત થયે તે દેહથી ભોગાદિમા પડવાનુ કહેવુ એ મનુષ્યદેહને મોક્ષ-સાધનરૂપ કરવા બરાબર કહેવાય કે સંસારસાધનરૂપ કરવા બરાબર કહેવાય? વળી જિનોક્તમાર્ગનો એવો એકાંત સિદ્ધાંત નથી કે, ગમે તે વયમા ગમે તેવે માણસે ત્યાગ કરવો તથારૂપ સત્સંગ સદ્‌ગુરુનો યોગ થયે, તે આશ્રયે, કોઈ પૂર્વના સંસ્કારવાળો એટલે વિશેષ વૈરાગ્યવાન પુરુષ ગૃહસ્થાશ્રમ પામ્યા પહેલાં ત્યાગ કરે, તો તેણે યોગ્ય કર્યું છે અપૂર્વ એવા સાધનો પ્રાપ્ત થયે ભોગાદિ ભોગવવા જેવુ કરવુ અને પોતાથી સંતતિ થશે તે મનુષ્યદેહ પામશે તે મોક્ષસાધનરૂપ થશે એવી મનોરથમાત્ર કલ્પનામા પડવુ, તે મનુષ્યપણાનુ ઉત્તમપણુ ટાળીને પશુવત્ કરવા જેવુ થાય — ખરેખરો મોક્ષમાર્ગ નાશ કરી માત્ર મનુષ્યની વૃદ્ધિ કરવાની કલ્પના કર્યા જેવુ [થાય]

મનુષ્યાદિ વંશની વૃદ્ધિ કરવી એ વિચાર મુખ્યપણે લૌકિક દષ્ટિનો છે પણ તે દેહ પામીને અવશ્ય મોક્ષસાધન કરવુ એ વિચાર અલૌકિક દષ્ટિનો છે અલૌકિક દષ્ટિમાં મનુષ્યાદિ વંશની વૃદ્ધિ કરવી એમ કહ્યું નથી, તેથી મનુષ્યાદિનો નાશ કરવો એમ તેમા આશય રહે છે એમ

સમજવું ન જોઈએ. લૌકિક દૃષ્ટિમાં તો યુદ્ધાદિ ઘણા પ્રસંગમાં હજારો મનુષ્યો નાશ પામવાનો વખત આવે છે અને તેમાં ઘણા વંશરહિત થાય છે. પણ અલૌકિક દૃષ્ટિથી નિર્વૈરતા, અવિરોધ, મનુષ્યાદિ પ્રાણીની રક્ષા અને તેમના વંશનું રહેવું એ સહજ બને છે.

જો એમ ઠરાવવામાં (આવે) કે [પુત્રાદિ ઉત્પન્ન કર્યા બાદ] ક્રમે કરીને જ સર્વસંગપરિત્યાગ કરવો, તો તે યથાસ્થિત વિચાર કહેવાય નહિ. કેમકે, પૂર્વે કલ્યાણનું આરાધન કર્યું છે એવા કેટલાક ઉત્તમ જીવો નાની વયથી જ ઉત્કૃષ્ટ ત્યાગ પામ્યા છે. તેવા પરમ ઉદાસીન પુરુષને ત્યાગનો નાશ કરાવી, કામભોગમાં દોરવા બરાબર [નો] ઉપદેશ કહેવાય. [વળી] તે પણ સ્વતંત્ર વાત નથી. તથારૂપ આયુષ્ય ન હોય તો ત્યાગનો અવકાશ [પણ] ન આવે. વળી જો અપુત્રપણે ત્યાગ ન કરાય, તો કેટલાકને વૃદ્ધાવસ્થા સુધીમાં પણ પુત્ર થતા નથી તે માટે શું સમજવું?

વળી કોઈ ઉત્તમ સંસ્કારવાન પુરુષોના ગૃહસ્થાશ્રમ પહેલાંના ત્યાગથી વંશવૃદ્ધિ અટકવાનો પ્રશ્ન લઈએ, તો તેવા ઉત્તમ પુરુષના ઉપદેશથી અનેક જીવો જે મનુષ્યાદિ પ્રાણીનો નાશ કરતાં ડરતા નથી, તેઓ ઉપદેશ પામી મનુષ્યાદિનો નાશ કરતા કેમ ન અટકે, તથા શુભ વૃત્તિ પામવાથી ફરી મનુષ્યપણું કેમ ન પામે? અને એ રીતે મનુષ્યનું રક્ષણ તથા વૃદ્ધિ પણ સંભવે.

જ્યાં સુધી બને ત્યાં સુધી જ્ઞાની પુરુષનાં વચનોને લૌકિક આશયમાં ન ઉતારવાં; અથવા અલૌકિક દૃષ્ટિએ વિચારવા યોગ્ય છે. અને લૌકિક પ્રશ્નોત્તરમાં પણ વિશેષ

ઉપકાર વિના પડનું ન ઘટે. તેવા પ્રસંગોથી કેટલીક વાર પરમાર્થદૃષ્ટિ ક્ષોભ પમાડ્યા જેવુ પરિણામ આવે છે. (૨૯)

૧૧. પદાર્થોની અભક્ષ્યતાનું કારણ

વડના ટેટા કે પીપરના પીપાનુ રક્ષણ કરે તેની વંશવૃદ્ધિને અર્થે કરવાના હેતુથી અભક્ષ કહ્યાં છે એમ સમજવુ યોગ્ય નથી. તેમા કોમળપણું હોય છે ત્યારે અનંત કાયનો [જીવનો] સંભવ છે તથા તેને બદલે બીજી ઘણી ચીજોથી નિષ્પાપપણે રહી શકાય છે છતા તે જ અંગીકાર કરવાની ઇચ્છા રાખવી તે વૃત્તિનુ ઘણુ તુચ્છપણુ થાય છે તેથી અભક્ષ કહ્યા છે પાણીના ટીપામા અસંખ્યાત જીવ છે એ વાત ખરી છે. પણ ઉપર દર્શાવ્યા તેવા કારણો તેમાં રહ્યાં નથી તેથી તે અભક્ષ કહ્યું નથી જોકે તેવુ પાણી વાપરવાની પણ આજ્ઞા છે એમ કહ્યુ નથી પણ અમુક પાપ થાય એવો ઉપદેશ છે (૨૯)

૧૨. ઔષધોપચાર અને કર્મનો નિયમ

કેટલાક રોગાદિ પર ઔષધાદિ અસર કરે છે કેમકે તે રોગાદિના હેતુનો કર્મબંધ કંઈ પણ તેવા પ્રકારનો હોય છે. ઔષધાદિ નિમિત્તથી તે પુદ્ગલવિસ્તારમા પસરી જઈને અથવા ખરી જઈને વેદનીયના ઉદયનુ નિમિત્તપણુ છોડે છે. તેવી રીતે નિવૃત્ત થવા યોગ્ય તે રોગાદિ સબધી કર્મબંધ ન હોય, તો તો તેના પર ઔષધાદિની અસર થતી નથી કે સમ્યક્ ઔષધાદિ પ્રાપ્ત થતા નથી

અમુક કર્મબંધ કેવા પ્રકારનો છે તે તથારૂપ જ્ઞાનદૃષ્ટિ વિના જાણવુ કઠણ છે. એટલે ઔષધાદિ વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ

એકાંતે નિષેધી ન શકાય. ગૃહસ્થ વ્યવહારમાં એવી એકાંતિક દૃષ્ટિ કરતાં ઘણા વિરોધ ઉત્પન્ન થાય, અનુક્રંપામાર્ગ છોડી દેવા જેવું થાય [તથા આમા જીવને] આર્તધ્યાનના હેતુ થવા જેવું થાય. નિર્ગ્રંથ [સાધુ] ને એવી આજ્ઞા છે કે, જ્યાં સુધી આર્તધ્યાન ન ઊપજવા યોગ્ય દૃષ્ટિ રહે ત્યાં સુધી ઓષધાદિનું ગ્રહણ ન કરવું. અને તેવું વિશેષ કારણ દેખાય તો નિરવદ્ય [નિર્દોષ] ઔષધાદિ ગ્રહણ કરતાં આજ્ઞાનો અતિક્રમ નથી.

તે ઔષધાદિ કંઈ પણ પાપક્રિયાથી થયાં હોય તો પણ તેથી પોતાના ઔષધિપણાનો ગુણ દેખાડ્યા વિના ન રહે. અને તેમાં થયેલી પાપક્રિયા પણ પોતાનો ગુણ દેખાડ્યા વિના ન રહે.

જે વેદનીય પર ઔષધ અસર કરે છે, તે ઔષધ વેદનીય [કર્મ] નો બંધ વસ્તુતાએ નિવૃત્ત કરી શકે છે એમ કહ્યું નથી. કેમકે તે ઔષધ કર્મરૂપ વેદનીયનો નાશ કરે તો અશુભ કર્મ નિષ્ફળ થાય પણ ત્યાં એમ સમજવું યોગ્ય છે કે, તે અશુભ કર્મવેદનીય એવા પ્રકારની છે કે, તેને પરિણામાંતર પામવામાં ઔષધાદિ નિમિત્તકારણરૂપ થઈ શકે. મંદ કે મધ્યમ, શુભ અથવા અશુભ બંધનેય કોઈ એક સ્વજાતીય કર્મ મળવાથી ઉત્કૃષ્ટ બંધ પણ થઈ શકે છે. કેટલાએક શુભ બંધને કોઈ એક અશુભ કર્મવિશેષના પરાભવથી અશુભ પરિણામીપણું થાય છે, તેમજ તેવા અશુભ બંધને કોઈ એક શુભ કર્મના યોગથી શુભ પરિણામીપણું થાય છે.

૧૩ પૂર્વકર્મની નિવૃત્તિ

પૂર્વકર્મ બે પ્રકારનાં છે. એક પ્રકારનાં એવાં છે કે જે પ્રકારે કાળાદિ તેની સ્થિતિ છે તે જ પ્રકારે તે ભોગવી શકાય બીજે પ્રકાર એવો છે કે જ્ઞાનથી, વિચારથી કેટલાક કર્મ નિવૃત્ત થાય જ્ઞાન થતા છતાં પણ જે પ્રકારનાં કર્મ અવશ્ય ભોગવવા યોગ્ય છે, તે પ્રથમ પ્રકારના કર્મ. કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતા છતા દેહનુ રહેવું થાય છે, તે કેવળજ્ઞાનીની ઇચ્છાથી નથી પણ પ્રારબ્ધથી છે. જ્ઞાની પુરુષ પણ તે કર્મ ભોગવ્યા વિના નિવૃત્ત કરી શકે નહિ ભોગવવા યોગ્ય કર્મને જ્ઞાની પુરુષ સિદ્ધિ આદિ પ્રયત્ને કરી નિવૃત્ત કરવાની ઇચ્છા કરે નહિ કર્મને યથાયોગ્યપણે ભોગવવા વિષે જ્ઞાની પુરુષને સંકોચ હોતો નથી જીવનુ કરેલુ જો વગર ભોગવ્યે અફળ જતું હોય તો પછી બંધમોક્ષની વ્યવસ્થા ક્યાંથી હોઈ શકે? અમુક શિથિલ કર્મની ક્વચિત્ નિવૃત્તિ થાય છે. પણ તે કંઈ ઉપાર્જિત કરનારે વેદ્યા વિના નિવૃત્ત થાય છે એમ નહિ આકારફેરથી તે કર્મનુ વેદવું થાય છે (૩૦)

૧૪. અનાદિ કર્મ અને મુક્તિ

[પ્રશ્ન ઃ શ્રી જિને જીવને અનંત કર્મનો વ્યવસાયી કહ્યો છે, અને અનાદિ કાળથી અનત કર્મનો બધ કરતો આવ્યો છે એમ કહ્યુ છે તો તેવા અનંત કર્મ નિવૃત્ત કરવાનુ સાધન ગમે તેવુ બળવાન હોય, તોપણ અનંત કાળને પ્રયોજને પણ તે પાર કેવી રીતે પડી શકે?]

ઉત્તર જો કે કેવળ એમ હોય, તો તમને લાગ્યુ તેમ સંભવે છે, તથાપિ જિને પ્રવાહથી જીવને અનંત કર્મનો

કર્તા કહ્યો છે; અનંત કાળથી કર્મનો કર્તા તે ચાલ્યો આવે છે એમ કહ્યું છે; પણ સમયે સમયે અનંત કાળ ભોગવવાં પડે એવાં કર્મ તે આગામી કાળ માટે ઉપાર્જન કરે છે એમ કહ્યું નથી. ... અગ્નિના એક તણખાને વિષે આખો લોક સળગાવી શકાય એટલો 'ઐશ્વર્ય' ગુણ છે; તથાપિ તેને જેવો યોગ થાય છે, તેવો તેનો ગુણ ફળવાન થાય છે. તેમ, અજ્ઞાનપરિણામને વિષે અનાદિ કાળથી જીવનું રખડવું થયું છે; તેમ હજુ અનંત કાળ પણ ચૌદ રાજલોકમાં પ્રદેશે પ્રદેશે અનંત જન્મ, મરણ તે પરિણામથી હજુ સંભવે, તથાપિ, જેમ તણખાનો અગ્નિ યોગવશ છે, તેમ અજ્ઞાનના કર્મપરિણામની પણ અમુક પ્રકૃતિ છે. ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ એક જીવને મોહનીય કર્મનું બંધન થાય, તો સિત્તેર કોડા કોડી સાગરોપમ [વર્ષ]નું થાય, એમ જિને કહ્યું છે: તેનો હેતુ સ્પષ્ટ છે કે, જો અનંત કાળનું બંધન થતું હોય, તો પછી જીવનો મોક્ષ ન થાય. એ બંધ હજુ નિવૃત્ત ન થયો હોય ... ત્યા વખતે બીજી તેની સ્થિતિનો સંભવ હોય. પણ એવાં મોહનીય કર્મ... એક વખતે ઘણાં બાંધે એમ ન બને ... કારણકે જીવને એટલો અવકાશ નથી. ... અર્થાત્ જીવને અજ્ઞાનભાવથી કર્મસંબંધ ચાલ્યો આવે છે, તથાપિ તેને કર્મોની સ્થિતિ ગમે તેટલી વિટંબનારૂપ છતાં, અનંત દુઃખ અને ભવનો હેતુ છતાં પણ જેમાં જીવ તેથી નિવૃત્ત થાય એટલો અમુક પ્રકાર બાધ કરવા ભાવ અવકાશ છે, આ પ્રકાર જિને ઘણો ગહનપણે કહ્યો છે: તે વિચારવા યોગ્ય છે: — જેમાં જીવને મોક્ષનો અવકાશ કહી કર્મબંધ કહ્યો છે. (૨૭)

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

ખંડ ૨ જો

'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર'— એક સમાલોચના

[પંડિત સુખલાલજી]

વવાણિયા, મોરબી અને રાજકોટ વગેરેમાં જ્યાં શ્રીમદ્‌નું આવવા – જવા અને રહેવાનું વિશેષ થતું, એ સ્થાનો મારા જન્મસ્થાન અને રહેઠાણથી કાંઈ વિશેષ દૂર ન ગણાય. તેમ છતાં, એ સ્થાનોની વાત બાજુએ મૂકું અને છેલ્લે છેલ્લે વિ. સં. ૧૯૫૬માં તેઓ વઢવાણ કેમ્પમાં રહેલા તે સ્થાન તો મારા રહેઠાણથી માત્ર એક કલાકને રસ્તે જ છે. એટલું જ નહિ પણ મારા કુટુંબીઓની દુકાન અને મારા ભાઈ, પિતા વગેરેનું રહેવાનું વઢવાણ કેમ્પમાં હોવાથી, મારે વાસ્તે એ સ્થાન સુગમ જ નહિ પણ વાસસ્થાન જેવું હતું. તે વખતે મારી ઉમર પણ લગભગ ઓગણીસ વર્ષની હોઈ અપકવ ન જ ગણાય. નેત્ર ગયા પછીનાં ત્યાર સુધીનાં ત્રણ વર્ષમાં સાંપ્રદાયિક ધર્મશાસ્ત્રના થોડાક પણ તીવ્ર રસપૂર્વક અભ્યાસથી તે વખતે મારામા જિજ્ઞાસા તો ઉત્કટ જાગેલી

એમ મને યાદ છે. મારો તે વખતનો બધો સમય શાસ્ત્ર-શ્રવણ અને મગજ મળી તે શાસ્ત્ર પી જવામાં જ જતો. આમ હોવા છતાં હું તે વખતે એક પણ વાર શ્રીમદ્‌ને કેમ પ્રત્યક્ષ મળી ન શક્યો એનો વિચાર પહેલાં પણ મને ઘણી વાર આવ્યો છે અને આજે પણ આવે છે. એનો ખુલાસો મને એક જ રીતે થાય છે અને તે એ કે, ધાર્મિક વાડાવૃત્તિ સત્યશોધ અને નવીન પ્રસ્થાનમાં ભારે બાધક નીવડે છે.

કુટુંબ, સમાજ અને તે વખતના મારા કુલધર્મગુરુઓના સાંકડા માનસને લીધે જ મારામાં એવા યોગ્ય પુરુષને મળવાની કલ્પના જ તે વખતે જન્મવા ન પામી કે સાહસવૃત્તિ જ ન પ્રગટી. જેમની વચ્ચે મારો બધો વખત પસાર થતો તે સ્થાનકવાસી સાધુઓ અને આર્યાઓ તેમજ કોઈ કોઈ વાર તેમના ઉપાસકોના મોઢેથી તે વખતે શ્રીમદ વિષે તુચ્છ અભિપ્રાય જ સાંભળતો. તેથી મન ઉપર તે વખતે એટલો સંસ્કાર વગર વિચાર્યે પડેલો કે, રાજચંદ્ર નામનો કોઈ ગૃહસ્થ છે, જે બુદ્ધિશાળી તો છે પણ મહાવીરની પેઠે પોતાને તીર્થંકર મનાવી પોતાના ભક્તોને ચરણોમાં નમાવે છે અને બીજા કોઈને ધર્મગુરુ કે સાધુ માનવા ના પાડે છે, ઇત્યાદિ. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, જો તે વખતે મારું મન જાગૃત હોત, તો તે આ મૂઢ સંસ્કારોની પરીક્ષા ખાતર પણ કુતૂહલ-દૃષ્ટિથી એક વાર શ્રીમદ પાસે જવા મને પ્રેરત. અસ્તુ, ગમે તેમ હો, પણ અહીં મુખ્ય વક્તવ્ય એ છે કે, લગભગ બધી સગવડ છતાં હું શ્રીમદ્‌ને પ્રત્યક્ષ મળી ન શક્યો એટલે તેમના પ્રત્યક્ષ પરિચયથી તેમને વિષે કાંઈ પણ કહેવાનો મારો અધિકાર નથી.

તે વખતે પ્રત્યક્ષ પરિચય સિવાય પણ શ્રીમદને વિષે કાંઈક યથાર્થ જાણકારી મેળવવી એ મારે અઘરું હતું. અને કદાચ ઘણા વાચકને હજી પણ એ અઘરું જ છે. બે તદ્દન સામસામેના છેડાઓ ત્યારે વર્તતા અને હજી પણ વર્તે છે. જેઓ તેમના વિરોધી છે, તેમનો વાચ્યા, વિચાર્યા અને પરીક્ષણ કર્યા સિવાય સામ્પ્રદાયિક એવો એકાંત વિચાર બંધાયેલો છે કે, શ્રીમદ પોતે જ ધર્મગુરુ બની ધર્મમત પ્રવર્તાવવા ચાહતા, સાધુ કે મુનિઓને ન માનતા, ક્રિયાનો ઉચ્છેદ કરતાં, અને નવું જૈન ફિરકાનો અંત આણવા ઇચ્છતા, ઇત્યાદિ. જેઓ તેમના એકાન્તિક ઉપાસક છે, તેમાંના મોટા ભાગને શ્રીમદના લખાણોનો વિશેષ પરિચય હોવા છતાં અને કેટલાકને શ્રીમદના સાક્ષાત્ પરિચયનો લાભ મળેલો હોવા છતાં, તેમનો પણ શ્રીમદ વિષે અંધભક્તિજનિત એકાન્તિક અભિપ્રાય એવો દૃઢ થયેલો મેં જોયો છે કે, શ્રીમદ એટલે સર્વજ્ઞ અને "શ્રીમદ્રાજચંદ્ર" વાચ્યું એટલે સઘળું આવી ગયું. આ બન્ને છેડાઓના નામપૂર્વક દાખલા હું જાણીને જ નથી ટાંકતો. આ છેક જ સંકુચિત પરિસ્થિતિ ઓછાવત્તા પ્રમાણમા હજુ સુધી ચાલી આવે છે. છતાં, છેલ્લાં લગભગ વીસ વર્ષમા આ વિષે પણ એક નવો યુગ પ્રવર્ત્યો છે.

જ્યારથી પૂ. ગાંધીજીએ હિન્દુસ્તાનમાં વસવાટ વાસ્તે પગ મૂક્યો, ત્યારથી એક યા બીજે પ્રસંગે તેમને મોઢેથી શ્રીમદ વિષે કાંઈ ને કાંઈ ઉદ્ગારો નીકળવા જ લાગ્યા અને જડ જેવા જિજ્ઞાસુને પણ . એમ સવાલ થવા લાગ્યો કે, જેને વિષે સત્યપ્રિય ગાંધીજી

કોઈક કહે છે, તે વ્યક્તિ સાધારણ તો નહિ જ હોય. આ રીતે ગાંધીજીના કથનજનિત આંદોલનથી ઘણાઓને વિષે એક જિજ્ઞાસાની લહેર જન્મી. બીજી બાજુ 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર' છપાયેલું હતું જ અને તેની બીજી આવૃત્તિ પણ ગાંધીજીની ટૂંક પ્રસ્તાવના સાથે પ્રસિદ્ધ થઈ, અને એનો વાચનપ્રસાર વધવા લાગ્યો. શ્રીમદના ઐકાન્તિક વિરોધી કે ઐકાન્તિક ભક્ત નહિ એવા જૈન કે જૈનેતર તટસ્થ અભ્યાસી અને વિદ્વાનો દ્વારા પણ શ્રીમદ વિષે યથાર્થતાની દિશામાં પ્રકાશ નાખે એવાં ભાષણો થયાં. પરિણામે એક નાનકડા તટસ્થ વર્ગમાં શ્રીમદ વિષે યથાર્થ જાણવાની પ્રબળ જિજ્ઞાસા જન્મી. અને તે વર્ગ પોતે જ 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર' પુસ્તક વાંચી એ જિજ્ઞાસા શમાવવા લાગ્યો છે. આ વર્ગમાં માત્ર કુળજૈનો જ નથી આવતા, એમાં ખાસો જૈનેતર ભાગ છે. અને તેમાં પણ મોટે ભાગે આધુનિક શિક્ષાપ્રાપ્ત છે.

મારી પોતાની બાબતમાં એમ થયું કે, જ્યારે શરૂઆતમાં હું એક સાંપ્રદાયિક જૈન પાઠશાળામાં રહી કાશીમાં ભણતો, ત્યારે એક વાર રાજમાન ભીમજી હરજીવન 'સુશીલ' શ્રીમદના લખાણો (કદાચ 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર' જ) લઈ મને સંભળાવવા મારી કોટડીમાં આવ્યા. દરમ્યાન ત્યાં તે વખતે વિરાજતા અને અત્યારે પણ જીવિત — એ દુર્વાસા નહિ, ખરી રીતે સુવાસા જ — મુનિ અચાનક ત્યાં પધાર્યાં અને થોડીક બાઈ સુશીલની ખબર લઈ, મને એ વાચનની નિરર્થકતાનો ઉપદેશ આપ્યો. ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૯૨૧ના પ્રારંભ કાળમાં જ્યારે હું અમદાવાદ પુરાતત્ત્વમંદિરમાં

આવ્યો, ત્યારે શ્રીમદની જયંતી પ્રસંગે કાંઈક બોલવાનું કહેવામા આવતા મેં એક દિવસ ઉપવાસપૂર્વક 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર' પુસ્તક આદરપૂર્વક જોઈ લીધુ પણ એ અવલોકન માત્ર એકાદ દિવસનુ હતુ એટલે ઊડતું જ કહી શકાય. છતા એટલા વાચનને પરિણામે મારા મનમા જાણ્યેઅજાણ્યે પડેલા પ્રથમના બધા જ વિપરીત સંસ્કારો ક્ષણમાત્રમા વિલય પામી ગયા. અને સર્વદર્શનનો એક વ્યાપક સિદ્ધાંત છે કે, ગમે તેટલા કાળનુ પાપ કે અજ્ઞાનઅંધકાર શુદ્ધિના તેમજ જ્ઞાનના એક જ કિરણથી ક્ષણમાત્રમા ઓસરી જાય છે, તે અનુભવ્યો ત્યાર પછી ઈ સ ૧૯૩૨ સુધીમા બે ચાર વાર આવી જયંતી પ્રસંગે બોલવાનો અવસર આવ્યો, પણ મને એ પુસ્તક વાચવા અને વિશેષ વિચારવાનો સમય જ ન મળ્યો, અગર મેં ન મેળવ્યો. આ વખતે ભાઈ ગોપાલદાસનુ પ્રસ્તુત જયંતી પ્રસંગે કાંઈક લખી મોકલવા સ્નિગ્ધ આમંત્રણ આવ્યુ બીજા પણ કારણો કાંઈક હતાં જ, તેમાં જિજ્ઞાસા એ મુખ્ય. તેથી પ્રેરાઈ આ વખતે મેં 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર' કાંઈક નિરાંતે પણ સવિશેષ આદર અને તટસ્થભાવે લગભગ આખું સાભળ્યુ. અને સાથે જ ટૂંકી નોધો કરતો ગયો એ વિષે બહુ લાંબુ લખવાની શક્યતા છતા જોઈતો અવકાશ નથી, તોય પ્રસ્તુત નિબંધમાં એટલુ તો નહિ ટૂંકાવુ કે મારુ મુખ્ય વક્તવ્ય રહી જાય અગર અસ્પષ્ટ રહે આ કે તે કોઈ પણ એક પક્ષ તરફ ન ઢળતાં, 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર'માંનાં લખાણોને જ તટસ્થભાવે વિચારી, એમના વિષે બંધાયેલ અભિપ્રાય અમુક મુદ્દાઓ નીચે લખવા ધારુ છુ.

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

આધ્યાત્મિકતા

આધ્યાત્મિકતા શ્રીમદમાં બીજરૂપે જન્મસિદ્ધ હતી. આધ્યાત્મિકતા એટલે મુખ્યપણે આત્મચિંતન અને આત્મગામી પ્રવૃત્તિ. એમાં સ્વનિરીક્ષણ અને તેને લીધે દોષ-નિવારણની તેમજ ગુણ પોષવાની વૃત્તિનો જ સમાવેશ થાય છે. આધ્યાત્મિકવૃત્તિમાં દોષદર્શન હોય તો મુખ્યપણે અને પ્રથમ પોતાનું જ હોય છે અને બીજા તરફ પ્રધાનપણે ગુણદૃષ્ટિ જ હોય છે. આખું 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર' પુસ્તક વાંચી જઈએ તો આપણા ઉપર પહેલી જ છાપ તેમની આધ્યાત્મિકતાની જ પડે છે. 'પુષ્પમાળાથી' માંડી અંતિમ સંદેશ સુધીનું કોઈ પણ લખાણ લો અને તપાસો તો એક જ વસ્તુ જણાશે કે, તેમણે ધર્મકથા અને આત્મકથા સિવાય બીજી કથા કરી નથી. જ્યારે તેઓ જુવાનીમાં પ્રવેશ કરે છે, ગૃહસ્થાશ્રમ માંડે છે અને અર્થોપાર્જનના ક્ષેત્રમાં ઊતરે છે, ત્યારે પણ તેમના જીવનમાંથી આપણે આધ્યાત્મિકવૃત્તિ જોઈ શકીએ છીએ. કામ અને અર્થના સંસ્કારે તેમને પોતા તરફ પરાણે જ ખેંચ્યા અને સહજવૃત્તિ તો તેમની ધર્મ પ્રત્યે જ હતી એ ભાન આપણને તેમનાં લખાણો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. હવે એ જોઈએ કે આ ધર્મબીજ કઈ રીતે તેમનામાં વિકસે છે.

બાવીસમા વર્ષને અંતે તેમણે જે નિખાલસ ટૂંકું આત્મસ્મૃતિનું ચિત્રણ કર્યું છે, તે ઉપરથી અને 'પુષ્પમાળા' તેમજ તે પછીની 'કાળ ન મૂકે કોઈને' અને 'ધર્મ વિષે' એ બે કવિતાઓમાં આવતા કેટલાક સાંપ્રદાયિક શબ્દો ઉપરથી એમ ચોખ્ખું લાગે છે કે, તેમનો આધ્યાત્મિક સંસ્કાર

પરંપરાગત વૈષ્ણવ ભાવનાને આશરે પોષાયો હતો; અને નાની જ ઉંમરમાં એ સંસ્કારે જે ભમણા વેગે વિકાસ સાધ્યો, તે સ્થાનકવાસી જૈન પરંપરાના આશ્રયને લીધે. એ પરંપરાએ એમનામાં દયા અને અહિંસાની વૃત્તિ પોષવામાં સવિશેષ ફાળો આપ્યો લાગે છે. જો કે તેમને બાળ અને કુમાર જીવનમાં માત્ર સ્થાનકવાસી જૈન પરંપરાનો જ પરિચય હતો, તો પણ ઉંમર વધવા સાથે જેમ જેમ તેમનું ભ્રમણ અને પરિચયનું ક્ષેત્ર વધતું ગયું, તેમ તેમ તેમને અનુક્રમે મૂર્તિપૂજક શ્વેતાંબર અને પછી દિગંબર એ બે જૈન પરંપરાનો પણ પરિચય થયો. અને તે પરિચય વધારે પોષાયો. વૈષ્ણવ સંસ્કારમાં જન્મી ઊછરેલી અને સ્થાનકવાસી પરંપરાથી સવિશેષ આશ્રય પામેલી તેમની આધ્યાત્મિકતા આપણે જૈન પરિભાષામાં વાંચીએ છીએ. તત્ત્વરૂપે આધ્યાત્મિકતા એક જ હોય છે. પછી તે ગમે તે જાતિ કે ગમે તે પંથમાં જન્મેલ પુરુષમાં વર્તતી હોય. ફક્ત એને વ્યક્ત કરનાર વાણી જુદી જુદી હોય છે. આધ્યાત્મિક મુસલમાન, ક્રિશ્ચિયન કે હિન્દુ જો સાચો જ આધ્યાત્મિક હોય, તો તેની ભાષા અને શૈલી ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં તેમાં આધ્યાત્મિકતા ભિન્ન હોતી નથી. શ્રીમદ્‌ની આધ્યાત્મિકતાને મુખ્ય પોષણ જૈન પરંપરામાંથી મળ્યું છે અને એ અનેક રીતે જૈન પરિભાષા દ્વારા જ તેમના પત્રોમાં વ્યક્ત થઈ છે, એટલી વસ્તુ તેમનો વ્યાવહારિક ધર્મ સમજવા ખાતર ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે.

અહીં એક પ્રશ્ન થાય છે અને તે એ કે, અમદાવાદ, મુંબઈ જેવાં જાહેર હિલચાલના સ્થળોમાં રહ્યા પછી તેમજ

તે વખતે ચોમેર ચાલતી સુધારાની પ્રવૃત્તિથી પરિચિત થયા પછી અને એક અથવા બીજી રીતે કાંઈક દેશચર્ચાની નજીક હોવા છતાં તેમના જેવા ચકોરને સામાજિક કોઈ પણ સુધારા વિષે કે દેશપ્રવૃત્તિ વિષે વિચાર આવ્યો હશે કે નહિ? અને આવ્યો હોય તો એમણે એ વિષે કેવો નિર્ણય બાંધ્યો હશે? જો કાંઈ પણ વિચાર્યું હોય કે નિર્ણય બાંધ્યો હોય તો તેમનાં લખાણોમા એ વિષે ક્યાંય સ્પષ્ટ નિર્દેશ કેમ નથી જણાતો? ટંકારામાં જન્મેલ બ્રાહ્મણ મૂળશંકરને ધર્મભાવના સાથે જ સમાજસુધારા અને રાષ્ટ્રકલ્યાણની ભાવના સ્ફુરે, જ્યારે એ જ ટંકારાની પાસેના વવાણિયામાં જન્મેલ તીક્ષ્ણપ્રજ્ઞ વૈશ્ય રાજચંદ્રને જાણે એ ભાવના સ્પર્શ જ નથી કરતી અને માત્ર અંતર્મુખી આધ્યાત્મિકતા જ એમને વ્યાપે છે, એનું શું કારણ? સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય કે બીજી કોઈ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ સાથે સાચી આધ્યાત્મિકતાને લેશ પણ વિરોધ હોતો જ નથી એ વસ્તુ જો ગાંધીજીએ જીવનથી બતાવી, તો તેમના જ શ્રદ્ધેય અને ધર્મસ્નેહી પ્રતિભાશાળી રાજચંદ્રને એ વસ્તુ કા ન સૂઝી એ એક ગંભીર પ્રશ્ન છે. એનો ઉત્તર કાંઈક તો એમના જ 'મારું હાડ ગરીબ હતું' એ શબ્દોમાં તરવરતી પ્રકૃતિમાંથી મળી જાય છે અને કાંઈક એમના વાંચન-ચિંતનના સાહિત્યની યાદી ઉપરથી અને કાંઈક એમના અતિ મર્યાદિત પરિચય અને ભ્રમણક્ષેત્રમાંથી મળી જાય છે.

એમના સ્વભાવમાં આત્મલક્ષી નિવૃત્તિનું તત્ત્વ મુખ્ય જણાય છે. તેથી એમણે બીજા પ્રશ્નોને કદાચ જાણીને જ સ્પર્શ્યા નથી. એમણે જે સાહિત્ય, જે શાસ્ત્રો વાંચ્યાં છે,

અને જે દૃષ્ટિએ વિચાર્યા છે, તે જોતાં પણ એમનામાં પ્રવૃત્તિના સંસ્કારો પોષાવાનો સંભવ જ નથી શરૂઆતથી છેક સુધી તેમનુ ભ્રમણ અને પરિચયક્ષેત્ર માત્ર વ્યાપારી પૂરતું રહ્યું છે વ્યાપારીઓમા પણ મુખ્યપણે જૈન જેને જૈન સમાજના સાધુ કે ગૃહસ્થ વ્યાપારીવર્ગનો પરિચય હશે, તેને એ કહેવાની તો ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે કે, મૂર્તિપૂજક જૈન પરંપરામાંથી પ્રવૃત્તિનું — કર્મયોગનું — બળ મેળવવું કે સવિશેષ કેળવવું ભાગ્યે જ શક્ય છે તેથી શ્રીમદ્‌ના નિવૃત્તિગામી સ્વભાવને વ્યાપક પ્રવૃત્તિમા વાળે એવો કોઈ પ્રબળ વેગ તેમની આસપાસની પરિસ્થિતિમાંથી પ્રગટે એવો ભાગ્યે જ સંભવ હતો

તત્ત્વજ્ઞાન

શ્રીમદ્‌નું પોતાનું જ કહી શકાય એવું કાંઈ પણ તત્ત્વજ્ઞાન તેમનાં લખાણોમા નથી તેમના જીવનમા ભારતીય ઋષિઓએ ચિંતવેલું જ તત્ત્વજ્ઞાન સક્રમે છે તેમાંય તેમના પ્રાથમિક જીવનમા જે થોડાઘણા વૈદિક કે વૈષ્ણવ તત્ત્વજ્ઞાનના સંસ્કારો હતા, તે ક્રમે ક્રમે સમૂળગા ખરી ગઈ, તેનું સ્થાન જૈન તત્ત્વજ્ઞાન લે છે, અને તે એમના વિચાર તેમજ જીવનમા એટલું બધું ઓતપ્રોત થઈ જાય છે કે, તેમની વાણી અને વ્યવહાર જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના દર્પણ બની જાય છે જીવ, અજીવ, મોક્ષ, તેના ઉપાયો, સંસાર, તેનું કારણ કર્મ, કર્મના વિવિધ સ્વરૂપો, આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ–ગુણસ્થાન, નય, (એટલે કે, વિચારણાનાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ) અનેકાંત, (સ્યાદ્વાદ એટલેકે વસ્તુને સમગ્રપણે સ્પર્શનાર દૃષ્ટિ,) જગતનું એક દર સ્વરૂપ, ઈશ્વર, તેનું જગતકર્તૃત્વ, જીવનું એકત્વ કે અનેકત્વ, તેનું

વ્યાપકત્વ કે દેહપરિમિતત્વ, ઇત્યાદિ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં આવતા અનેક મુદ્દાઓને તે અનેક વાર ચર્ચે છે. જો કે તેમનું સમગ્ર લખાણ જ માત્ર આવી ચર્ચાઓથી વ્યાપ્ત છે એમાં આપણે અથથી ઇતિ સુધી જૈન દૃષ્ટિ જ જોઈએ છીએ. તેમણે એ બધા મુદ્દા પરત્વે ઊંડી અને વેધક ચર્ચા કરી છે; પણ તે માત્ર જૈન દૃષ્ટિને અવલંબીને અને જૈન દૃષ્ટિનું પોષણ થાય એ રીતે જ: કોઈ એક જૈન ધર્મગુરુ કરે તેમ ફેર એટલો અવશ્ય છે કે, ક્રમે ક્રમે તેમના ચિંતન અને વાચનના પ્રમાણમાં એ ચર્ચાઓ કોઈ એક જૈન વાડાગત શાસ્ત્રમાં પરિમિત ન રહેતા, સમગ્ર જૈન શાસ્ત્રને સ્પર્શી ચાલે છે એમના અંતરાત્મામાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો સંસ્કાર એટલે સુધી પોષાયેલો છે કે, તેઓ પ્રસંગ આવતા સરખામણીમાં વૈદિક આદિ તત્ત્વજ્ઞાનોને પોતાની સમજ મુજબ નિખાલસપણે 'અધૂરાં' દર્શાવે છે.

એમના લખાણો ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, એમણે વેદાનુગામી કેટલાક દર્શનો સંબંધી પુસ્તકો વાંચેલાં છે. તેમ છતા અત્યાર લગી મારા ઉપર એવી છાપ પડી છે કે, વૈદિક કે બૌદ્ધ દર્શનોના મૂળ પુસ્તકો વાંચવાની તેમને સુગમતા સાંપડી નથી પ્રમાણમા જેટલું મૌલિક અને ઉત્તરવર્તી જૈન સાહિત્ય તેમણે વાચ્યું અને વિચાર્યું છે, તેથી બહુ જ ઓછું બીજાં બધા દર્શનોનું મળી એમણે વાચ્યું વિચાર્યું છે. સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નહિ પણ મુખ્યપણે જૈન પરંપરામાં ચાલી આવતી માન્યતા પ્રમાણે જૈન દર્શન અને બીજાં ભારતીય દર્શનોનો સંબંધ એમણે વિચાર્યો છે. તેથી જ તેઓ એક સ્થળે જૈનેતર દર્શનોને હિંસા અને રાગદ્વેષના

પોષક કરે છે. જો તેમને બીજાં દર્શનોના મૂળ સાહિત્યને ગંભીરપણે વાચવા અને વિચારવાની શાંત તક મળી હોત, તો તેઓ પૂર્વમીમાંસા સિવાયનાં જૈનેતર દર્શનો વિષે આવું વિધાન કરતાં જરૂર ખંચકાત. તેમની નિષ્પક્ષ અને તીવ્ર પ્રજ્ઞા સાંખ્ય-યોગદર્શનમાં, શાંકર વેદાન્તમાં, બૌદ્ધ વિચારસરણીમાં જૈન પરંપરા જેટલો જ રાગદ્વેષ અને હિંસાવિરોધી ભાવ સ્પષ્ટ જોઈ શકત. વધારે તો શું પણ તેમની સરલ પ્રકૃતિ અને પટુ બુદ્ધિ ન્યાયવૈશેષિક સૂત્રનાં ભાષ્યોમાં પણ વીતરાગભાવની — નિવર્તક ધર્મ — ની જ પુષ્ટિનો ક્રમ શબ્દશઃ જોઈ શકત. અને એમ થયું હોત, તો તેઓની મધ્યસ્થતા, જૈન પરંપરાના અન્ય દર્શનો વિષેના પ્રચલિત વિધાનની બાબતમાં આવી ભૂલ થતાં રોકત.

એક બાજુ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના કર્મ, ગુણસ્થાન અને નવ તત્ત્વ આદિ વિષયોનો મૌલિક અભ્યાસ કરવાની અને તેનું જ ચિંતન પ્રતિપાદન કરવાની એમને તક સાંપડી; અને બીજી બાજુએ જૈનેતર દર્શનોના મૂળ પુસ્તકો સ્વયં સાંગોપાંગ જોવાની અગર તો જોઈએ તેટલી છૂટથી વિચારવાની તક ન મળી નહિ તો તેમની ગુણગ્રાહક દૃષ્ટિ, સમન્વયશક્તિ એ બધાં દર્શનોના તુલનાત્મક ચિંતનમાંથી તેમને હાથે એક નવું જ પ્રસ્થાન શરૂ કરાવત. એમ ન થયું હોત તો પણ તેમને વેદાંતના માયાવાદ કે સાંખ્ય-યોગના અસંગ અને પ્રકૃતિવાદમાં જે ઊણપ દેખાઈ છે, તે ઊણપ તે રીતે તો ન જ દેખાત અને ન જ દર્શાવાત.

શાસ્ત્રજ્ઞાન અને સાહિત્યાવલોકન

શ્રીમદનો સ્વભાવ જ ચિંતન અને મનનશીલ હતો. એમનું એ ચિંતન પણ આત્મલક્ષી જ હતું. તેથી બાહ્યલક્ષી સાહિત્ય, જેવું કે વાર્તા, નવલકથા, નાટક, કાવ્ય, પ્રવાસવર્ણન આદિ તરફ તેમની રસવૃત્તિ સ્વભાવિક રીતે જ રહેલી લાગતી નથી. એમણે એવું સાહિત્ય વાંચવામાં મનોયોગ આપ્યો હોય કે સમય ગાળ્યો હોય એમ તેમનાં લખાણો જોતાં લાગતું નથી. છતાં તેમના હાથમાં છૂટુંછવાયું એવું કાંઈ સાહિત્ય પડી ગયું હશે, તો પણ એનો ઉપયોગ એમણે તો પોતાની તત્ત્વચિંતક દૃષ્ટિએ જ કરેલો હોવો જોઈએ. એમની જિજ્ઞાસા અને નવું નવું જાણી તે પરત્વે વિચાર કરવાની સહજવૃત્તિ બેહદ હતી. એ વૃત્તિ અન્ય સાહિત્ય તરફ ન વળતા માત્ર શાસ્ત્ર તરફ જ વળેલી લાગે છે.

વિદુરનીતિ, વૈરાગ્યશતક, ભાગવત, પ્રવીણસાગર, પંચીકરણ, દાસબોધ, શિક્ષાપત્રી, પ્રબોધશતક, મોહમુદ્‌ગર, મણિરત્નમાળા, વિચારસાગર, યોગવાસિષ્ઠ, ગીતા, બુદ્ધચરિત, આદિ તેમણે લખાણોમાં નિર્દેશેલાં અને બીજાં કેટલાંક નામપૂર્વક નહિ નિર્દેશેલ છતાં તેમનાં લખાણોના ભાવ ઉપરથી સ્પષ્ટ સૂચિત થતાં જૈનેતર શાસ્ત્રીય પુસ્તકો તેમણે એકાગ્રતા અને તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી વાંચ્યાં છે ખરાં; પણ એકંદર તેમણે જૈન શાસ્ત્રો જ મોટા પ્રમાણમાં વાંચ્યાં છે. તેમાંના ઝીણા ઝીણા તાત્ત્વિક અને આચાર વિષયક મુદ્દાઓ ઉપર તેમણે અનેક વાર ગંભીર વિચારણા કરી છે, એ વિષે એકથી વધારે વાર લખ્યું છે, અને એમણે એ વિષે જ હાલનાં ને ચાલતાં ઉપદેશ આપ્યો છે. આ દૃષ્ટિએ એમનાં

લખાણો વાંચતાં એવું વિધાન કઠિન થાય છે કે, જો કે બીજાઓમાં હોય છે તેવી તેમનામાં સંકુચિત ખંડનમંડનવૃત્તિ, કદાગ્રહ કે વિજયલાલસા ન હતાં, છતાં તેમણે વાંચેલું જૈનેતર સમગ્ર શ્રુત જૈન શ્રુત અને જૈન ભાવનાના પરિપોષણમાં જ તેમને પરિણમ્યું હતું.

ભારતીય દર્શનોમાં વેદાંત (ઉત્તરમીમાંસા) અને તે પણ શાંકર મતાનુસારી, તેમજ સાંખ્ય એ બે દર્શનનાં મૂળ તત્ત્વોનો તેમને પરિચય કાંઈક ઠીક હતો એમ લાગે છે. એ સિવાયનાં અન્ય વૈદિક દર્શનો કે બૌદ્ધ દર્શન વિષે તેમને જે કાંઈ માહિતી મળી, તે તે દર્શનના મૂળ ગ્રન્થ ઉપરથી નહિ, પણ આચાર્ય હરિભદ્રના ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, ધર્મસંગ્રહણી આદિ તથા આચાર્ય સિદ્ધસેનના મૂળ સન્મતિ આદિ જેવા જૈન ગ્રંથો દ્વારા જ મળી હોય એમ લાગે છે.

તેમના જૈન શાસ્ત્રજ્ઞાનની શરૂઆત પણ સ્થાનકવાસી પરંપરામાંથી જ થાય છે. એ પરંપરાનું સાહિત્ય બાકીની બે પરંપરા કરતાં — ખાસ કરી મૂર્તિપૂજક શ્વેતાંબર પરંપરા કરતાં — બહુ જ ઓછું અને મર્યાદિત છે. થોકડા નામનાં તાત્ત્વિક વિષયોનાં ગુજરાતીભાષાબદ્ધ પ્રકરણો, મૂળ પ્રાકૃત કેટલાંક આગમો અને તેના ટબાઓ એ જ એ પરંપરાનું મુખ્ય સાહિત્ય છે. શ્રીમદે બહુ જ થોડા વખતમાં એ શાસ્ત્રો બધાં નહિ તો એમાંના મુખ્ય મુખ્ય જોઈ, તેનું હાર્દ સ્પર્શી લીધું. પણ એટલાથી તેમની ચક્રવર્તી થવા જેટલી મહત્ત્વાકાંક્ષા કાંઈ શમે અગર ભૂખ ભાગે એમ ન હતું. તેઓ જેમ જેમ જન્મભૂમિ બહાર જતા ગયા અને ગગનચુંબી જૈન મંદિરનાં શિખરો જોવા સાથે મોટા મોટા પુસ્તક ભંડારો

વિષે માંભળતા ગયા, તેમ તેમ તેમની વૃત્તિ શાસ્ત્રશોધન તરફ વળી. અમદાવાદ પહોંચ્યા ત્યાં એમને ખૂબ જ નવ નવ શાસ્ત્રો જોવા જાણવાં મળ્યાં. પછી તો એમ લાગે છે કે, તેમની વિવેચક શક્તિ અને ગંભીર ધાર્મિક સ્વભાવને લીધે ચોતરફથી આકર્ષણ વધ્યું અને અનેક દિશાઓમાંથી તેમને સંસ્કૃત પ્રાકૃત પુસ્તકો મળવા લાગ્યાં. આ રીતે શ્વેતાંબરીય સાહિત્યનો પરિચય બહિરંગ અને અંતરંગ બન્ને રીતે વધ્યે જ જતો હતો, તેટલામાં મુંબઈ જેવા સ્થળેથી તેમને દિગંબરીય શાસ્ત્રો જાણવા મળ્યાં. તેઓ જે વખતે જે વાંચતા, તે વખતે તેના ઉપર કાંઇક નોંધપોથીમાં લખતા, અને તેમ નહિ તો છેવટે કોઈ જિજ્ઞાસુ કે સ્નેહીને લખવાના પત્રમાં તેનો નિર્દેશ કરતા. એમની નોંધપોથી સમગ્ર જ છે એમ ન કહી શકાય. વળી બધી જ નોંધપોથી કે બધા નિર્દેશક પત્રો પ્રાપ્ત થયા છે એમ પણ ન કહી શકાય. છતાં જે કાંઈ સાધન ઉપલબ્ધ છે, તે ઉપરથી એટલું ચોક્કસપણે કહી શકાય એમ છે કે, ત્રણે જૈન પરંપરાના તાત્ત્વિક, પ્રધાન પ્રધાન ગ્રંથો એમણે વેધક દૃષ્ટિથી સ્પર્શ્યા છે. કેટલાક મૂળ સૂત્રો, જેવા કે ઉત્તરાધ્યયન, સૂત્રકૃતાંગ, દશવૈકાલિક, પ્રશ્નવ્યાકરણ, ઇત્યાદિ તો એ શબ્દ, ભાવ અને તાત્પર્યમાં પી ગયા હતા એમ લાગે છે. કેટલાક તર્કપ્રધાન ગ્રંથો પણ એમણે વાંચ્યા છે. વૈરાગ્યપ્રધાન અને કર્મવિષયક સાહિત્ય તો એમની નસેનસમાં વ્યાપેલું હોય એમ લાગે છે.

ગુજરાતી, હિન્દી, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એ ચાર ભાષામાં લખાયેલ શાસ્ત્રો એમણે વાંચેલા લાગે છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે, ગુજરાતી સિવાય એમણે બીજાઓની પેઠે સંસ્કૃત પ્રાકૃત

આદિ ભાષાઓનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કર્યો નથી છતા તે તે ભાષાના વિશારદ પંડિતો શાસ્ત્રના ભાવોને સ્પર્શે તેટલી જ યથાર્થતાથી અને ઘણે સ્થળે તો તેથી પણ આગળ વધીને તેમણે એ ભાષાનાં શાસ્ત્રોના ભાવોને તાવ્યા છે; એટલું જ નહિ પણ તે ભાવોને તેમણે ગદ્ય કે પદ્યમાં વ્યક્ત કર્યા છે. ઘણી વાર તો તે ભાવોના માર્મિક વિવેચનો કર્યાં છે એ વસ્તુ તેમની અર્થસ્પર્શી પ્રજ્ઞા સૂચવે છે.

તે વખતે જૈન પરંપરામા મુદ્રણયુગ નામનો જ હતો. દિગંબરીય શાસ્ત્રોએ તો કદાચ છાપખાનાનો દરવાજો જોયો જ ન હતો. એ યુગમા ધ્યાન, ચિંતન, વ્યાપાર, આદિની બીજી બધી પ્રવૃત્તિ વચ્ચે વ્યાપક રીતે ત્રણે ફિરકાનું આટલુ શાસ્ત્ર, ભાષા આદિની અધૂરી સગવડે એના યથાર્થ ભાવમાં વાંચવુ અને તે ઉપર આકર્ષક રીતે લખવુ, એ શ્રીમદની અસાધારણ વિશેષતા છે. એમનો કોઈ ગુરુ ન હતો હોત તો એમના કૃતજ્ઞ હાથ ઉલ્લેખ કરતા ન ભૂલત. છતાં એ એવા જિજ્ઞાસુ હતા કે, નાના મોટા ગમે તે પાસેથી પોતાને જોઈતું મેળવી લેતા

એ યુગમા ગુજરાતમા ખાસ કરી મૂર્તિપૂજક અને સ્થાનકવાસી જૈન પરંપરામા દિગંબરીય સાહિત્યનો પરિચય કરાવનાર, તે તરફ રસવૃત્તિ અને આદરબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરાવનાર જો કોઈ પ્રથમ વ્યક્તિ હોય, તો તે શ્રીમદ જ છે. જો કે મુબઈ જેવા સ્થળોમા, જ્યા તેમને દિગંબર મિત્રો વિશેષ મળવાનો સંભવ હતો, ત્યા તેમણે શ્વેતામ્બર સાહિત્યનો દિગંબર પરંપરાને પરિચય થાય અને એ તરફ તેઓની રસવૃત્તિ કેળવાય એવો કાંઈ પ્રયત્ન અવશ્ય કરેલો હોવો જોઈએ;

પણ સરખામણીમાં શ્વેતાંબર પરંપરાએ દિગંબર પરંપરાના સાહિત્યને તે વખતથી આજ સુધીમાં જેટલું અપનાવ્યું છે, કદાચ તેને શતાંશે પણ દિગંબર પરંપરાએ શ્વેતાંબરીય સાહિત્ય અપનાવ્યું નથી. તેમ છતાં એકબીજાનાં શાસ્ત્રોનાં સાદર વાંચન ચિંતન દ્વારા ત્રણે ફિરકામાં એકતા ઉત્પન્ન કરવાનું અને બીજાની સમૃદ્ધિ દ્વારા પોતાની અપૂર્ણતા દૂર કરવાનું કામ આરંભવાનુ શ્રેય તો શ્રીમદને જ છે,—જે આગળ જતાં પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળરૂપે અલ્પાંશે મૂર્તરૂપ ધારણ કરે છે.

પ્રાજ્ઞ મનુષ્ય ગમે તે પરિસ્થિતિમાંથી લાભ જ ઉઠાવી લે છે એ ન્યાયે, શ્રીમદને પ્રથમ સ્થાનકવાસી પરંપરા પ્રાપ્ત થઈ એ તેમના એક ખાસ લાભમાં જ પરિણમી; અને તે એ કે, સ્થાનકવાસી પરંપરામાં પ્રચલિત એવો મૂળ આગમનો અભ્યાસ એમને તદ્દન સુલભ થયો, જેમ કદાચ શ્વેતાંબર પરંપરામાં ગૃહસ્થ માટે પ્રથમથી બનતું ઓછું સંભવિત છે. અને તેની અસર એમના જીવનમાં અમીટ બની ગઈ. પાછળથી શ્વેતાંબર પરંપરાંના પ્રચલિત સંસ્કૃત-પ્રધાન અને તર્કપ્રધાન ગ્રંથોના અવલોકને તેમની આગમ-રુચિ અને આગમપ્રજ્ઞાને સવિશેષ પ્રકાશી. દિગંબરીય સાહિત્યના પરિચયે તેમની સહજ વૈરાગ્ય અને એકાંતવાસની વૃત્તિને કાંઈક વિશેષપણે ઉત્તેજી. જેમ જેમ તેમનો શાસ્ત્રજ્ઞાન સંબંધી પરિચય અને વિકાસ વધતો ગયો, તેમ તેમ તેમનામા પ્રથમથી યોગ્ય પરિચય અને માહિતીને અભાવે બંધાયેલા જે ઐકાંતિક સંસ્કારો હતા, જેમકે ‘પુષ્પપાંખડી જ્યાં દુભાય, જિનવરની ત્યાં નહિ આજ્ઞાય,’

આવ્યુ નથી મારો પોતાનો અગત અભ્યાસ પણ એ જ મત ઉપર સ્થિર થયો છે કે, શ્વેતાંમ્બરીય શાસ્ત્રોની આચાર-વિચારપરંપરા એટલી બધી વ્યાપક અને અધિકારભેદે અનેકાગી છે કે, તેમા બાકીની બન્ને પરંપરાઓ પૂર્ણપણે એમના સ્થાને ગોઠવાઈ જાય છે.

કવિત્વ

શ્રીમદ માત્ર ગદ્યના જ લેખક નથી તેઓએ કવિતાઓ પણ રચી છે તેમને તે વખતે ઘણા જૈનો કવિ નામથી જ ઓળખાતા અને કેટલ કો તો તેમના અનુગામી ગણને કવિસંપ્રદાય તરીકે જ ઓળખાવતા

જો કે તેઓ કોઈ મહાન કવિ ન હતા, કે તેમણે કોઈ મહાન કાવ્ય નથી લખ્યુ, છતા તેમની કવિતાઓ જોતાં એમ લાગે છે કે, કવિત્વનું બીજ — વસ્તુસ્પર્શ અને પ્રતિભા તથા અભિવ્યક્તિસામર્થ્ય — તેમનામાં હતુ તેમની કવિતા અન્ય ગદ્ય લખાણોની પેઠે આધ્યાત્મિક વિષયસ્પર્શી જ છે. તેમના પ્રિય છંદો દલપત, શામળભટ્ટ, આદિના અભ્યસ્ત છંદોમાના જ છે તેમની કવિતાશાલા પ્રવાહબદ્ધ છે. સહજભાવે સરસતાથી પ્રતિપાદ્ય વિષયને ઝોળામાં લઈ, એ પ્રવાહ ક્યાક જોસભેર તો ક્યાંક ચિંતનસુલભ ગંભીર ગતિએ વહી જાય છે સોળ વર્ષ પહેલાની ઉમરમાં રચાયેલ કવિતાઓ સ્વાભાવિક રીતે જ શબ્દપ્રધાન અને શાબ્દિક અલંકારથી આકર્ષે એવી છે. તે પછીની કવિતાઓ વસ્તુ અને ભાવમાં ઉત્તરોત્તર ગંભીર બનતા, તેમાં શાબ્દિક અનુપ્રાસ આપોઆપ ગૌણ સ્થાન લે છે.

એમના પ્રાથમિક જીવનની કવિતાઓનો વિષય ભારત-પ્રકૃતિસુલભ વૈરાગ્ય, દયા, બ્રહ્મચર્ય, ઇત્યાદિ વસ્તુઓ છે. પછીની લગભગ બધી જ કવિતાઓ જૈન સંપ્રદાયની ભાવનાઓ અને તાત્ત્વિક મુદ્દાઓને સ્પર્શી રચાયેલી છે. જેમ આનંદઘન, દેવચંદ્ર અને યશોવિજયજીનાં કેટલાંક પદો ભાવની સૂક્ષ્મતા અને કલ્પનાની ઉચ્ચગામિતાને લીધે તત્કાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભાત પાડે એવાં છે, અને છતાંયે તે બધાં પદો જૈન સંપ્રદાયની જ વસ્તુને સ્પર્શી સાધારણ જૈનેતરને દુર્ગમ એવી જૈન પરિભાષા અને જૈન શૈલીમાં જ રચાયેલાં હોઈ, સાધારણ ગુજરાતી સાક્ષરોથી છેક જ અપરિચિત જેવાં રહ્યાં છે, તેમ શ્રીમદનાં કેટલાંક પદો વિષે પણ છે. પૂજ્ય ગાંધીજી દ્વારા આશ્રમભજનાવલીમાં ‘અપૂર્વ અવસર’ વાળું ભજન દાખલ ન થયું હોત, તો એ સાધારણ જનતાને કાને ક્યારેય પડ્યું હોત એ વિષે શંકા છે.

શ્રીમદનું ‘આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ પણ દોહરામાં છે. એનો વિષય તદ્દન દાર્શનિક, તર્કપ્રધાન અને જૈન સંપ્રદાય-સિદ્ધ હોવાથી, એનું મૂલ્યાંકન લોકપ્રિયતાની કસોટીથી શક્ય જ નથી. વિશિષ્ટ ગુજરાતી સાક્ષરોને પણ એમનાં પદોનો આસ્વાદ લેવો હોય, તો જેમ સાધારણ કાવ્યના રસાસ્વાદ માટે અમુક સંસ્કારોની તૈયારી આવશ્યક છે, તેમ જૈન પરિભાષા અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના સ્પષ્ટ સંસ્કારો મેળવવા આવશ્યક છે. વેદાંતનું મર્મસ્થાન સ્પર્શ્યા સિવાય સંસ્કૃત ભાષાના વિશિષ્ટ વિદ્વાનો પણ શ્રીહર્ષનાં પદ્યોના ચમત્કારો આસ્વાદી ન શકે. સાંખ્યપ્રક્રિયાના પરિચય સિવાય

કાલીદાસના કેટલાક પદ્યોની રચનાની અપૂર્વતા અનુભવી ન શકાય તે જ ન્યાય શ્રીમદના પદ્યો વિષે છે

જેમ જૈન જનતામાંથી પ્રમાણમાં મોટો ભાગ આનંદઘનજી આદિના પદ્યોની વસ્તુઓને સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન અને પરંપરાગત સંસ્કારને લીધે જલદી સ્પર્શી લે છે, તેમ શ્રીમદના પદ્યોમાંની વસ્તુઓને પણ જલદી સ્પર્શી લે છે કાવ્યના રસાસ્વાદ વાસ્તે જોઈતા બીજા સંસ્કારોની ઊણપ પ્રમાણમાં જૈન-જનતામાં વધાર હોઈ, તે કાવ્યના બાહ્ય શરીરનું વાસ્તવિક મૂલ્યાંકન કરવા અસમર્થ જોવામાં આવી છે તેથી કાં તો તે ભક્તિવશ ન હોય તેવા ગુણો પણ ઇષ્ટ કવિતાઓમાં આરોપી દે છે અને કાં તો હોય તે ગુણો પણ તે પારખી શકતી નથી શ્રીમદના પદ્યો વિષે પણ જૈન જનતામાં કાંઈક આવું જ જોવામાં આવ્યું છે

મેધા

શ્રીમદમાં પ્રજ્ઞાગુણ ખાસ હતો એ દર્શાવું તે પહેલાં મારે અહીં સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે, હું પ્રજ્ઞાગુણથી કઈ શક્તિઓ વિષે કહેવા ઇચ્છું છું સ્મૃતિ, બુદ્ધિ–મર્મજ્ઞતા, કલ્પના-સામર્થ્ય, તર્કપટુતા, સતઅસતવિવેક–વિચારણા અને તુલનાસામર્થ્ય, આટલી શક્તિઓ મુખ્યપણે અહીં પ્રજ્ઞા શબ્દથી વિવક્ષિત છે આ પ્રત્યેક શક્તિનો વિસ્તૃત અને અતિ સ્ફુટ પરિચય કરાવવા વાસ્તે તો અને તેમના તે તે લખાણોના અક્ષરશઃ અવતરણો ખુલાસા સાથે મારે છૂટથી ટાંકવાં જોઈએ. તેમ કરવા જવા તો એક પુસ્તક જ થાય તેથી ઊલટું, જો તેમના લખાણોના અંશો દર્શાવ્યા સિવાય આ કે તે શક્તિ શ્રીમદમાં હતી એમ કહું, તો શ્રોતાઓને માત્ર શ્રદ્ધાથી

મારુ કથન મનાવવા જેવુ થાય. તેથી, મધ્યમ માર્ગ સ્વીકારી આ વિષય ચર્ચવો યોગ્ય ધારુ છુ.

શ્રીમદની અસાધારણ સ્મૃતિનો પુરાવો તો તેમની અજબ અવધાનશક્તિ જ છે. તેમાંય પણ તેમની કેટલીક વિશેષતા છે. એક તો એ કે, બીજા કેટલાક અવધાનીઓની પેઠે એમના અવધાનની સંખ્યા કેવળ નંબરવૃદ્ધિ ખાતર યથાકથંચિત વધેલી ન હતી. બીજી અને ખાસ મહત્ત્વની વિશેષતા તો એ હતી કે, તેમની અવધાનશક્તિ બુદ્ધિવ્યભિચારને લીધે જરાય વંધ્ય બની ન હતી ઊલટું એમાંથી વિશિષ્ટ સર્જનબળ પ્રગટ્યું હતુ, જે અન્ય અવધાનીઓમા ભાગ્યે જ દેખાય છે. ખાસ વાત તો એ છે કે, એટલી અદ્ભુત અવધાનશક્તિ, કે જેના દાન હજારો અને લાખો લોકોને ક્ષણમાત્રમાં આજી અનુગામી બનાવી શકાય, અસાધારણ પ્રતિષ્ઠા અને અર્થલાભ સાધી શકાય, તે હોવા છતા તેમણે તેનો પ્રયોગ યોગવિભૂતિઓની પેઠે ત્યાજ્ય ગણી, તેનો ઉપયોગ અંતર્મુખ કાર્ય ભણી કર્યો, જેમ બીજા કોઈ સાધારણ માણસથી થવુ શક્ય નથી .

કોઈ પણ વસ્તુના ખરા હાર્દને સમજી લેવું, તરત સમજી લેવુ, એ મર્મજ્ઞતા કહેવાય છે સોળ વર્ષની ઉમર પહેલાં ક્યારેક રચાયેલી 'પુષ્પમાળા'મા તેઓ પ્રસંગોપાત્ત રાજાનો અર્થ સૂચવતા કહે છે કે, રાજાઓ પણ પ્રજાના માનીતા નોકર છે.* (પુષ્પમાળા'-૭૦). અહીં 'પ્રજા' અને 'નોકર' એ બન્ને શબ્દો મર્મસૂચક છે આજે એ જ ભાવ શિક્ષિત

ક્ષેત્રમાં વ્યાપતો જાય છે. સત્તરમે વર્ષે રચાયેલ 'મોક્ષમાળા'માં તેઓ માનવની વ્યાખ્યા કેવી મર્મગ્રાહી સૂચવે છે ? "માનવપણું સમજે તે જ માનવ કહેવાય" ('મોક્ષમાળા'–૪) અહીં 'સમજે' અને 'તે જ' એ બે શબ્દો મર્મગ્રાહી છે. અર્થાત્ આકૃતિ ધારણ કરનાર માત્ર મનુષ્ય નહિ. તેઓ એ જ 'મોક્ષમાળા'માં મનોજયનો માર્ગ દાખવતાં કહે છે કે, મન જે દુરિચ્છા કરે તેને ભૂલી જવી. ('મોક્ષમાળા'–૬૮) અર્થાત્ તેને વિષયખોરાકથી પોષવું નહિ. અહીં 'દુરિચ્છા' અને 'અને તેને ભૂલી જવી' એ બે શબ્દો વેધક છે. એ જ કુમળી વયની 'મોક્ષમાળા'કૃતિમાં ('મોક્ષમાળા'–૯૯) તેઓ સંગઠનબળથી લક્ષ્મી, કીર્તિ અને અધિકાર સાધતા 'આંગ્લભૌમિયો' નું ઉદાહરણ લઈ, અજ્ઞાનના ગંજમાં સપડાયેલ જૈન તત્ત્વને પ્રકાશવા 'મહાન સમાજ' ની સ્થાપનાનું સ્વપ્ન જુએ છે.

૨૩મે વર્ષે ધંધામગ્ન અને સંસ્કૃત ભાષા કે તર્કશાસ્ત્રના ખાસ અભ્યાસ વિનાના રાયચંદભાઈ જૈન શાસ્ત્રના કેવા મર્મ ખોલતા એનો દાખલો જોવા ઇચ્છનાર જૈનોએ 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર' અંક ૧૧૮ અને ૧૨૫ માં જે પચ્ચકખાણ* દુષ્પચ્ચકખાણ આદિ શબ્દોના અર્થ વર્ણવ્યા છે, જે રુચક પ્રદેશના નિરાવરણપણાનો ખુલાસો કર્યો છે, અને જે નિગોદગામી ચતુર્દશપૂર્વીની ચર્ચાનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, તે ધ્યાનથી વાંચી જવું.

૨૯મા વર્ષે ભારતવર્ષીય સંસ્કૃતિને પરિચિત એવો એક જટિલ પ્રશ્ન પ્રશ્નકારની તર્કજાળથી વધારે જટિલ બની

---

* જુઓ આ ગ્રંથ પાન ૬૦.

એમની સામે ઉપસ્થિત થાય છે પ્રશ્નનો સાર એ છે કે, આશ્રમક્રમે જીવન ગાળવું કે ગમે તે ઉમરે ત્યાગી થઈ શકાય? એની પાછળ મોહક તર્કજાળ એ છે કે, મનુષ્યદેહ તો મોક્ષ-માર્ગનું સાધન હોઈ ઉત્તમ છે, એમ જૈન ધર્મ સ્વીકારે છે, ત્યારે પછી એવા ઉત્તમ મનુષ્યદેહનું સર્જન અટકે એવા ત્યાગમાર્ગનો, ખાસ કરી સંતતિ ઉત્પન્ન કર્યા પહેલાં જ ત્યાગ સ્વીકારવાનો ઉપદેશ જૈન ધર્મ કરે, તો એ વદતોવ્યાઘાત નથી? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રીમદે જૈન શૈલીના મર્મને પૂરેપૂરો સ્પર્શીને આપ્યો છે જોકે, વસ્તુત એ શૈલી જૈન, બૌદ્ધ અને સંન્યાસમાર્ગી વેદાંત એ ત્રણેને એક જ સરખી માન્ય છે શ્રીમદનો જવાબ તો ખરી રીતે એમના જ શબ્દોમાં સમજદારે વાચવો ઘટે*

૨૭મે વર્ષે શ્રીમદને આફ્રિકાથી ગાંધીજી પત્ર લખી ૨૭ જ પ્રશ્નો પૂછે છે તેમાં તેમનો એક પ્રશ્ન તેમના શબ્દોમાં એ છે કે "મને સર્પ કરડવા આવે ત્યારે મારે તેને કરડવા દેવો કે મારી નાખવો? તેને બીજી રીતે દૂર કરવાની શક્તિ ન હોય એમ ધારીએ છીએ" (૪૪૭) આનો ઉત્તર શ્રીમદ તે વખતના તેમના મોહનલાલભાઈને આ પ્રમાણે આપે છે—"સર્પ તમારે કરડવા દેવો એવું કામ બતાવતાં વિચારમાં પડાય તેવું છે તથાપિ જો તમે દેહ અનિત્ય છે એમ જાણ્યું હોય તો પછી આ અસારભૂત દેહના રક્ષણાર્થે, જેને દેહમાં પ્રીતિ રહી છે એવા સર્પને તમારે મારવો કેમ જોગ્ય હોય? જેણે

* જુઓ આ ગ્રંથ પાન ૧૨૬

આત્મહિત ઇચ્છ્યું, તેણે તો રાા પોતાના દેહને જતો કરવો જ જોગ્ય છે કદાપિ આત્મહિત ઇચ્છતું ન હોય તેણે કેમ કરવું ? તો તેનો ઉત્તર એ જ અપાય ક, નેણે નરકાદિમાં પરિભ્રમણ કરવું અર્થાત્ સર્પને મારવો એવો ઉપદેશ ક્યાથી કરી શકીએ ? અનાર્ય વૃત્તિ હોય તો મારવાનો ઉપદેશ કરાય તે તો અમને તમને સ્વપ્ને પણ ન હોય એ જ ઇચ્છા યોગ્ય છ" (૪૪૭) આ ઉત્તર તેમના અહિંસાધર્મના મર્મજ્ઞાનનો અને સ્વજીવનમા ઊતરેલ અહિંસાનો ઉત્તમ દાખલો છે એમણે એટના ઉત્તરથી એક બાજુ અનેક લક્ષ્ય વીધ્યા છે અને અધિકારભેદે અહિંસા અને હિંસાની શકયાશકયતાનુ સ્પષ્ટ કથન કર્યું છે એમાં ' विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः " એ અર્થપૂર્ણ કાલીદાસની ઉક્તિ અહિંસાના સિદ્ધાંત પરત્વે ભાવ્યતા પામે છે અહીં એટલું સમજવું જોઈએ કે, શ્રીમદની અહિંસા પરત્વે સમજૂતી મુખ્યપણે વૈયક્તિક દૃષ્ટિએ છે સમાજ કે રાષ્ટ્ર દૃષ્ટિએ એનો વિચાર જે આગળ જતા ગાંધીજીએ વિકસાવ્યો તેનું મૂળ શ્રીમદના કથનમા બીજરૂપે હોવા છતા વસ્તુત તેમા વૈયક્તિક દૃષ્ટિ જ ભાસે છે

કલ્પનાશક્તિ અને આકર્ષક દૃષ્ટાંત કે કથા દ્વારા પોતાના વક્તવ્યને સ્થાપવા તેમજ સ્પષ્ટ કરવાનું સામર્થ્ય શ્રીમદમા નાની ઉંમરથી જ હતું સ્તુતિયોગ્ય ઉંમરની જ કૃતિ 'પુષ્પમાળા'મા જૂનું કરજ પતાવવા અને નવું કરજ ન કરવાની શિક્ષા આપતા તેઓ કરજ શબ્દનો ભાગચ્છેદ કરી, ગુજરાતી અને સંસ્કૃત વ્યુત્પત્તિ કલ્પી, તેમાથી જે ત્રણ અર્થ

ઉપજાવે છે, તે તેમના કોઈ તત્કાલીન વાચનનું ફળ હોય તોય તેમાં કલ્પનાબળનાં બીજો સ્પષ્ટ દેખાય છે. ૧. ક=નીચ+રજ=ધૂળ; જેમ કડૂત; ૨. કર=હાથ; જમનો હાથ+જ=નીપજેલી ચીજ; ૩. કર=વેરો; ગરાસી વેરો+જ=વસૂલ કરનાર—ઉઘરાવનાર ('પુષ્પમાળા'-૭૫)

૧૭મે વર્ષે મોક્ષમાળામાં તેઓ ભક્તિતત્ત્વ વિષે લખતાં તલવાર, ભાંગ અને દર્પણ એ ત્રણ દૃષ્ટાંતથી એનું સ્થાપન કરે છે. તલવારથી શૌર્ય અને ભાંગથી જેમ કેફ વધે છે, તેમ સદ્ભક્તિથી ગુણશ્રેણી ખીલે છે. જેમ દર્પણ દ્વારા સ્વમુખનું ભાન થાય છે, તેમ શુદ્ધ પરમાત્મના ગુણચિંતન વખતે આત્મસ્વરૂપનું ભાન પ્રગટે છે કેટલું દૃષ્ટાંતસૌષ્ઠવ? ('મોક્ષમાળા'-૯) એ જ પ્રસંગે વળી તેઓ કહે છે કે, જેમ મોરલીના નાદથી સૂતો નાગ જાગે છે, તેમ સદ્ગુણસમૃદ્ધિના શ્રવણથી આત્મા મોહનિદ્રામાંથી જાગે છે. ('મોક્ષમાળા'-૧૪)

તેઓએ 'મોક્ષમાળા'માં અર્થ સમજ્યા વિનાના શબ્દ-પાઠની નિરર્થકતા બતાવતાં જે એક કચ્છી વાણિયાઓની ઉપહાસક ('મોક્ષમાળા'-૨૬) કથા ટાંકી છે, તે અમુક અંશે પારિભાષિક હોઈ હું અહીં કહેતો નથી; પણ જે જૈનો હોય, તે તેને તદ્દન સરળતાથી સમજી શકે તેમ છે. બીજાઓ પણ સહેજે જૈન પાસેથી એ સમજી શકશે. એ કથા કેટલી વિનોદક અને અભણ જેવા વૈશ્ય સમાજની પ્રકૃતિને બંધ બેસે તેવી તેમજ બોધક છે?

શ્રીમદ જૈન સંપ્રદાયનાં નવ તત્ત્વોની 'મોક્ષમાળા'માં (૯૩) કુશળતાપૂર્વક સમજૂતી આપતાં પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે,

વિશ્લેષણપૂર્વક દર્શાવે છે, જેમ આગળ જતાં એ જ વસ્તુ આકર્ષક રીતે ભાવના દ્વારા 'અપૂર્વ અવસર' એ પદ્યમાં દર્શાવે છે. જૈન કે જૈનેતર કોઈ પણ ગુણસ્થાનના જિજ્ઞાસુ વાસ્તે આ સંવાદ કંટાળો આપ્યા સિવાય બોધક સાબિત થાય એવો છે.

ધર્મ, અર્થ, આદિ ચાર પુરુષાર્થોનાં નામ અને તેનો પ્રસિદ્ધ અર્થ સર્વવિદિત છે. પણ શ્રીમદ પોતાની આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિ પ્રમાણે કલ્પનાબળે ચારે પુરુષાર્થનો આધ્યાત્મિક ભાવમાં જ અર્થ ઉપજાવે છે (૭૬). એ કરતાં પણ વધારે મરમ અને પક્વ કલ્પનાબળ તો જુવાન ઉમરે પણ તેમના જીવનકાળના હિસાબે ત્રીસવર્ષને ઘડપણે કરેલ જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનું પૃથક્કરણ દર્શાવતાં આંટીવાળું અને આંટી વિનાનું એ સૂતરના દાખલામાં છે. દિગ્ભ્રમનો દાખલો જે સર્વત્ર બહુ જાણીતો છે, તેની સાથે ઘૂંચવાળા અને ઘૂંચ વિનાના સૂતરના દાખલાને ઉમેરી, તેમણે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વચ્ચેનુ વાસ્તવિક અંતર જે પ્રગટ કર્યું છે, [૭૦૪-(૩)] તે તેમની અંત સુધી દૃષ્ટાન્ત ઘટાવી અર્થ વિસ્તારવાની, વક્તવ્ય સ્થાપન કરવાની કલ્પનાચાતુરી સૂચવે છે.

તર્કપટુતા શ્રીમદમાં કેવી સૂક્ષ્મ અને નિર્દોષ હતી, એ એમનાં લખાણોમાંથી અનેક સ્થળે ચમત્કારિક રીતે જાણવા મળે છે. કેટલાક દાખલાઓ ટાંકું. સત્તરમા વર્ષના પ્રારંભમાં મૂછનો દોરોય ફૂટ્યો નહિ હોય, ત્યારે કોઈને ચરણે પડી ખાસ વિદ્યાપરિશીલન નહિ કરેલ કુમાર રાજચંદ્ર

'એ ગમાગાં'ના (૯૬-૯૭) એક પ્રસંગ ટાંકે છે. પ્રસંગ એવો છે કે, કેટલાક વિદ્વાને ... સાગાન્ય રીતે સ્તીક ... તેમની સમગ્રતા ... શંકા કરી, શ્રીમદને પ્રશ્ન કર્યો કે, ... ઉત્પાદ, વ્યય, અને ધ્રૌવ્યની ત્રિપદી તેમજ અસ્તિ નાસ્તિ આદિ નયો કાર્યગમન નથી. એક જ વસ્તુમાં ઉત્પત્તિ છે અને નથી, નાશ છે અને નથી, ધ્રુવત્વ છે અને નથી, એ બધું ... રીતે કેમ ઘટી શકે? અને એ પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા ઉત્પાદ નાશ અને ધ્રુવત્વ તેમજ નાસ્તિત્વ અને અસ્તિત્વ ધર્મો એક વસ્તુમાં ન ઘટે, તો અપાર દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. એ અપાર દોષો તેમની ... શકાય છે, તે જ ... તેમની સમર્થતાના સૂચક છે ... અપાર દોષનું ... આટલા બધા દોષો ઊભા થાય પછી પણ ... સુધી હું પોતે પણ એ શ્રીમદના સિદ્ધાંત ... પ્રથમથી જ વાચું છું ... દોષો ... પછી તેનું નિવારણ કરવા અને તેમના પોતાના શબ્દો ... તો ... 'મણિકુમાર'ની ત્રિપદી અને નયભંગી સ્થાપવા શ્રીમદે પોતાની તદ્દન અલ્પવયના પ્રસંગ હોવા છતાં પણ મક્કમ હૃદયે માત્ર તર્કબળથી બીડું ઝડપ્યું છે અને એમને એવી ખૂબીથી, એવી તર્કપટુતાથી જવાબ વાળ્યો છે, અને બધા જ વિરોધજન્ય દોષોને પરિહાર કર્યો છે કે, વાંચતા ગુણાનુરાગી હૃદય તેમની સહજતર્કપટુતા પ્રત્યે આદરવાન બને છે. કોઈ પણ તર્કરસિકે એ આખો સંવાદ એમના જ શબ્દોમાં વાંચવો ઘટે છે.

આગળ ચાલતા જગત્કર્તાની ચર્ચા વખતે તેઓએ જે વિનોદક જગાથી તે ઉમરે જગત્કર્તૃત્વપણાનું ખંડન કરી, તર્કબળે સ્વપક્ષ મૂકયો છે, ('મોક્ષમાળા'–૯૭) તે બને કોઈ તે વિષયના ગ્રંથના વાચનનું પરિણામ હોય, છતાં એ ખંડનમંડનમાં એમની સીધી તર્કપટુતા તરવરે છે

કોઈને પત્ર લખતા તેમણે જૈન પરંપરાના કેવળજ્ઞાન શબ્દ સંબંધી રૂઢ અર્થ વિષે જે વિરોધદર્શક શંકાઓ શાસ્ત્રપાઠ સાથે ટાંકી છે, (૫૯૮) તે સાચા તર્કપટુને સ્પર્શે એવી છે જે વિષેની શંકામાત્રથી જૈન સમાજરૂપ ઇન્દ્રનું આસન કંપી, પરિણામે શંકાકાર સામે વજ્રનિર્ઘોષના ટંકારો થાય છે, તે વિષે શ્રીમદ્ જેવો આગમનો અનન્યભક્ત નિર્ભયપણે શંકાઓ જિજ્ઞાસુને લખી મોકલે છે, તે તેમનું ૨૯મા વર્ષનું નિર્ભય અને પક્વ તર્કબળ સૂચવે છે.

ભારતવર્ષની અધોગતિ જૈનધર્મને આભારી છે એમ મહીપતરામ રૂપરામ બોલતા ને લખતા બાવીશેક વર્ષની ઉમરે શ્રીમદ તેમની પાસે પહોચ્યા તેમણે મહીપતરામને સવાલો પૂછવા માડ્યા સરળચિત્ત મહીપતરામે સીધા જ જવાબો આપ્યા આ જવાબના ક્રમમા શ્રીમદે તેમને એવા પકડ્યા કે, છેવટે સત્યપ્રિય મહીપતરામે શ્રીમદના તર્કબળને નમી સ્પષ્ટપણે સ્વીકારી લીધુ કે, આ મુદ્દા વિષે મેં કાંઈ વિચાર્યું નથી એ તો ઈસાઈ સ્કુલોમા જેમ સાભળ્યુ તેમ કહું છુ, પણ તમારી વાત સાચી છે (૮૦૮) શ્રીમદ અને મહીપતરામનો આ વાર્તાલાપ મજ્ઝિમનિકાયમાંના બુદ્ધ અને આશ્વલાયનના સંવાદની ઝાંખી કરાવે છે

મતઅમત્ વિવેક–વિચાગણાબળ અને તુલનાસામર્થ્ય શ્રીમદ્દમાં વિશિષ્ટ હતું. જૈન પરંપરામાં હમેશાં નહિ તો છેવટે મહિનાની અમુક તિથિઓએ લીલોતરી શાક આદિ ત્યાગવાનુ કહ્યુ છે. જૈનો વ્યાપારી પ્રકૃતિના હોઈ, તેમણે ધર્મ સચવાય અને ખાવામાંય અડચણ ન આવે એવો માર્ગ શોધી કાઢચો છે. તે પ્રમાણે તેઓ લીલોતરી સૂકવી સુકવણી ભરી રાખે છે અને પછી નિષિદ્ધ તિથિઓમાં સુકવણીનાં શાકો એટલા જ સ્વાદથી ખાઈ, લીલોતરીનો ત્યાગ ઊજવે છે આ બાબત શ્રીમદ્દના લક્ષમાં નાની જ ઉમરે આવી છે. તેમણે 'મોક્ષમાળા'માં (પ૩) એ પ્રથાની યથાર્થના અયથાર્થતા વિષે જે નિર્ણય આપ્યો છે, તે તેમનામાં ભાવી વિકસનાર વિવેકશક્તિનો પરિચાયક છે. આર્દ્રા બેસે ત્યારથી કેરી જૈન પરંપરામા ખાસ નિષિદ્ધ મનાય છે ત્યારે સવાલ થાય છે કે, શુ આર્દ્રા પછી કેરી ન જ ખાવી ? અગર તો તે વિકૃત થઈ જ જાય છે ? એનો જવાબ તેમણે આપ્યો છે તે કેટલો સાચો છે? તેઓએ કહ્યુ છે કે, આર્દ્રાનો નિષેધ ચૈત્રવૈશાખમા ઉત્પન્ન થનાર કેરીને આશ્રીને છે. નહિ કે આર્દ્રામાં અગર ત્યાર બાદ ઉત્પન્ન થનાર કેરીને આશ્રીને. (પર૧) આ તેમનો વિવેક કેટલો યથાર્થ છે તેની પરીક્ષા કરવા ઇચ્છનાર જૈનોએ આર્દ્રા પછી યુ.પી. બિહાર આદિમાં કેરી જોવા અને ખાવા જવુ ઘટે.

વેશના આછકડાપણા વિષે એમણે દર્શાવેલો વિચાર તેમની વ્યવહારકુશળતા સૂચવે છે તેઓ સુઘડતામાં માનવા છતાં આછકડાપણાથી યોગ્યતા ન વધવાનુ કહે છે. અને સાદાઈથી યોગ્યતા ન ઘટવાનું કહે છે. ખૂબી તો એમના

પગાર ન વધવા–ઘટવાના દાખનામાં છે આ રહ્યા તેમના શબ્દો પહેરવેશ આછકડો નહિ છતાં સુઘડ એવી સાદાઈ સારી છે અજડાઈથી પાયસોના પગારના કોઈ પાયસો એક ન ઠરે અને યોગ્ય સાદાઈથી પાયસોના ચારસો ન વાણુ કોઈ ન કરે (૭૦૬)

વગર વિચાર્યે ધર્મને નામે ધાંધલ કરી મૂકનારા, અત્યારે તો શ્વસુરગૃહની પેઠે પરદેશમાં વસતી સંતતિના જૈન પૂર્વજોએ ચારેક દશકા પહેલા વીરચંદ ગાંધીના ધર્મ-પરિષદ નિમિત્તે અમેરિકાપ્રવાસ વખતે જ્યારે ભારે ધાંધલ મચાવી, ત્યારે તે જ ધનમસ્ત વ્યાપારીઓની વચ્ચે વ્યાપારી તરીકે રહેવા છતાં શ્રીમદે પરદેશગમનના નિષેધ પરત્વે જે વિચાર દર્શાવ્યો છે, તે વિચાર પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય આત્મારામજીની પેઠે કેવો વિવેકપૂર્ણ અને નિર્ભય છે? એ જૈન સમાજની પ્રકૃતિનો દ્યોતક હોઈ તેમના જ શબ્દોમાં વાચવા જેવા છે તેઓ લખે છે 'ધર્મમાં લૌકિક મોટાઈ, માનમહત્ત્વની ઇચ્છા, એ ધર્મના દ્રોહરૂપ છે

'ધર્મના બહાને અનાર્ય દેશમાં જવાને કે સૂત્રાદિ મોકલવાનો નિષેધ કરનાર નગારુ વગાડી નિષેધ કરનાર, પોતાનો માન–મહત્ત્વ–મોટાઈનો સવાલ આવે ત્યાં એ જ ધર્મને ઠોકર મારી એ જ ધર્મ પર પગ મૂકી, એ જ નિષેધનો નિષેધ કરે એ ધર્મદ્રોહ જ છે ધર્મનું મહત્ત્વ તો બહાનારૂપ અને સ્વાર્થિક માનાદિનો સવાલ મુખ્ય — એ ધર્મદ્રોહ જ છે

'વીરચંદ ગાંધીને વિલાયતાદિ મોકલવા આદિમાં આમ થયું છે

હવે પહેલા વિભાગની કૃતિઓ લઈએ. 'પુષ્પમાળા' (૧) આ તેમની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાંથી સર્વપ્રથમ છે. તે કોઈ વિશિષ્ટ સંપ્રદાયને અનુલક્ષીને નહિ, પણ સર્વસાધારણ નૈતિકધર્મ અને કર્તવ્યની દૃષ્ટિએ લખાયેલી છે. માળામા ૧૦૮ મણકા હોય તેમ આ કૃતિ ૧૦૮ નૈતિક પુષ્પોથી ગૂંથાયેલી અને કોઈ પણ ધર્મ, પંથ કે જાતિના સ્ત્રી કે પુરુષને નિત્ય ગળે ધારણ કરવા જેવી, અર્થાત્ પાઠ્ય અને ચિંત્ય છે. આની વિશિષ્ટતા જો કે બીજી રીતે પણ છે; છતાં તેની ધ્યાનાકર્ષક વિશેષતા તો એ છે કે, તે સોળ વર્ષની ઉમર પહેલા લખાયેલી છે. એક વાર કાંઈ વાતચીત પ્રસંગે મહાત્માજીએ આ કૃતિ વિષે મને એક જ વાક્ય કહેલું, જે તેની વિશેષતા વાસ્તે પૂરતું છે; તે વાક્ય એ કે, "અરે એ 'પુષ્પમાળા' તો પુનર્જન્મની સાક્ષી છે"

મનુષ્ય અંતર્મુખ કે બહિર્મુખ ગમે તેવો હોય, તેને વૈયક્તિક જીવન અને સામુદાયિક જીવનની સ્વસ્થતા વાસ્તે સામાન્ય નીતિની જરૂર હોય જ છે એવા વ્યાવહારિક નીતિના શિક્ષણ વાસ્તે 'પુષ્પમાળા' રચ્યા પછી શ્રીમદને અંતર્મુખ અધિકારીઓ વાસ્તે કાંઈક વિશિષ્ટ લખવાની પ્રેરણા થઈ હોય એમ લાગે છે એમાથી એમણે આધ્યાત્મિક જિજ્ઞાસા સંતોષવા અને પોષવા ખાતર એક બીજી કૃતિ રચી એનુ નામ એમણે ઉદ્દેશ અને વિષયને અનુરૂપ એવુ 'મોક્ષમાળા'(૪) રાખ્યુ માળા એટલે ૧૦૮ મણકા પેઠે ૧૦૮ પાઠ સમજી જ લેવાના. એનો બીજો ભાગ 'પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા' એમણે લખવા ધારેલો જે લખાતાં રહી ગયો. છતાં સદ્ભાગ્યે એમા એમણે લખવા

ધારેલ વિષયોની યાદી કરેલી તે લભ્ય છે (૮૬૫) એ વિષયો ઉપર કોઈ વિશિષ્ટ પ્રજ્ઞાશાલીએ લખવા જેવુ છે, એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે

'મોક્ષમાળા'મા ચર્ચેલા ધર્મના મુદ્દા ખાસ કરી જૈન ધર્મને જ લક્ષી લીધેલા છે અને તે વખતે તેમના પ્રથમ પરિચિત સ્થાનકવાસી પરપરા અને શાસ્ત્રોની તેમા સ્પષ્ટ છાપ છે છતા એકદર રીતે એ સર્વસાધારણ જૈન સંપ્રદાય વાસ્તે અનુકૂળ થઈ પડે એ રીતે જ મધ્યસ્થપણે લખાયેલ છે 'મોક્ષમાળા'ની અનેક વિશેષતાઓ એના વાચનથી જ જાણવી યોગ્ય છે છતા અહીં તેની એક વિશેષતા નોધવી યોગ્ય છે સોળ વરસ અને ત્રણ મહિના જેટલી નાની ઉમરે, કોઇ સ્કૂલ કે કોલેજમા અગર તો સંસ્કૃત યા ધાર્મિક પાઠશાળામા નહિ ભણેલ છોકરા રાયચદની એ ત્રણ દિવસની રમત છે અને છતાય આજે પ્રૌઢ અભ્યાસીને એમા સુધારવા જેવુ ભાગ્યે જ દેખાશે

હવે પાછળથી ૨૮મે વર્ષે રચાયેલ 'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર'ને (૬૬૦) સગવડ ખાતર પ્રથમ લઈએ એમા ૧૪૨ દોહા છે એનુ વિવેચન એમણે પોતે જ કરેલુ લભ્ય છે ખરેખર આનુ શાસ્ત્ર નામ સાર્થક છે એમાં જૈન આચાર-વિચારપ્રક્રિયા મૂળ રૂપમા પૂર્ણ આવી જાય છે વિચાર પ્રેરક છે અવલોકન અને ચિંતન વિશાળ તેમ જ ગભીર છે જેને વસ્તુ જાણવી હોય અને સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રથોના જગલમા પડ્યા સિવાય સ્પર્શ કરવો હોય, તેને વાસ્તે આ શાસ્ત્ર નિત્ય પાઠ્ય છે સન્મતિ, ષડ્દર્શનસમુચ્ચય યોગબિન્દુ, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, સમયસાર, પ્રવચનસાર આદિ ગ્રથોનુ તે

તારણ છે અને છતાય તેમા તાત્કાલિક ગજ્ય, પથ્ય અને એકાન્તપ્રવૃત્તિનુ સ્વાનુભવસિદ્ધ વર્ણન અને સમાલોચન પણ છે સર્વસાધારણ માટે તો નહિ પણ જૈન મુમુક્ષુ માટે તે ગીતાની ગરજ સારે તેવુ છે જો આમા જૈન પરિભાષા ગૌણ કરી પાછળથી વ્યાપક ધર્મસિદ્ધાંતો ચર્ચ્યા હોત, તો એ ભાગ ગીતાના બીજા અધ્યાયનુ સ્થાન લેત આજે ગીતા જેવા સર્વમાન્ય થઈ શકે એવા પદ્ય પુસ્તકની માગણી જૈન લોકો તરફથી થાય છે શ્રીમદ સામે એ વાત પ્રગટ રૂપમા આવી હોત, તો તેઓ એ ખોટ ગુજરાતી ભાષા દ્વારા યોગ્ય રીતે દૂર કરત અનમત્ત આને સમજવામા અધિકાર આવશ્યક છે તર્કશાસ્ત્રની શુદ્ધ અને ક્રમિક દલીલો બુદ્ધિશોધન સિવાય ન સમજાય એક બાજુ, દુરાગ્રહથી ઘણા આને સ્પર્શતા કે જાણતા પણ નથી બીજી બાજુ, આને સર્વસ્વ માનનાર, સગ પાઠ કરનાર એને સમજવાની વાસ્તવિક રીતે તૈયારી કરતા નથી બન્ને એકાતો છે

આ શાસ્ત્રના સંસ્કૃત, હિન્દી અને અંગ્રેજીમા ભાષાતરો થયા છે, પણ એની ખરી ખૂબી મૂળ ગુજરાતીમા જ છે જૈન પરંપરાના સર્વમાન્ય ગુજરાતી પ્રામાણિક ધર્મગ્રંથ તરીકે આ શાસ્ત્ર સરકારી, રાષ્ટ્રીય કે અન્ય કોઈ પણ સસ્થાના પાઠ્યક્રમમા સ્થાન લેવાની યોગ્યતા ધરાવે છે

વિશિષ્ટ ભાષાંતરકૃતિમા દિગંબરાચાર્ય કુદકુંદકૃત પ્રાકૃત 'પંચાસ્તિકાય'નુ તેમણે ગુજરાતીમા કરેલુ અવિકલ ભાષાતર (૭૦૦) આવે છે વિવેચનકૃતિઓમા આધ્યાત્મિક શ્વેતામ્બર મુનિ આનંદઘનજી (૬૯૨), ચિદાનંદજી (૯)ના

કતિપય પદ્યો ઉપર તેમણે કરેલાં વિવેચનો મળે છે. પ્રસિદ્ધ દિગંબર તાર્કિક સમંતભદ્રના માત્ર એક જ પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત શ્લોકનું વિવેચન (૮૬૮) તેમણે કર્યું છે આ વિવેચનો પ્રમાણની દષ્ટિએ નહિ પણ ગુણની દષ્ટિએ એના મહત્ત્વના છે કે, કોઈ પણ વિવેચકને તે માર્ગદર્શક થવાની યોગ્યતા ધરાવે છે એ વિવેચનો પાંડિત્યમાંથી નહિ પણ સહજભાવે ઊગેલી આધ્યાત્મિકતામાંથી જન્મ્યા હોય એવો ભાસ થાય છે

'અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે'* એ ધ્રુવપદવાળું શ્રીમદ્દનું કાવ્ય (૪૫૬) આશ્રમભજનાવલીમાં સ્થાન પામેલું હોવાથી, માત્ર જૈન કે ગુજરાતી જનતામાં જ નહિ, પણ ગુજરાતી ભાષા થોડે ઘણે અંશે સમજનાર વર્ગમાં પણ જાણીતું થયું છે અને થતું જાય છે આ પદ્યનો વિષય જૈન પ્રક્રિયા પ્રમાણે ગુણશ્રેણી છે એમાં પ્રક્રિયાનું જ્ઞાન અને ભાવનાતાદાત્મ્ય સ્પષ્ટ છે તે એવા આત્મિક ઉલ્લાસમાંથી લખાયેલ છે કે, વાચનારને પણ તે શાંતિ આપે છે. જૈન પ્રક્રિયા હોવાથી ભાવની સર્વગમ્યતા આવવી શક્ય જ નથી. નરસિંહ મહેતા આદિના ભજનો લોકપ્રિય છે, કારણ તેની વેદાંતપરિભાષા પણ એટલી અગમ્ય નથી હોતી, જેટલી આ પદ્યમાં છે આનું વિવેચન સાધારણ અને સર્વદર્શનપરિભાષામાં તુલનાદષ્ટિથી થાય, તો તે વધારે ફેલાવ પામે નરસિંહ મહેતાના 'વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ' એ ભજનમાંનો વૈષ્ણવજન (બૌદ્ધ પરિભાષામાં બોધિસત્ત્વ)

* આ પુસ્તકમાં જુઓ પાન ૮૭.

સાધનાના ક્રમમા લોકસેવાના કાર્યની યોગ્યતા ધરાવે છે. જ્યારે 'અપૂર્વ અવસર' એ ભજનમાંની ભાવનાવાળો આર્હત્ સાધક એકાન આધ્યાત્મિક એકાતની ઊંડી ગુફામા સેવ્યસેવકનો ભાવ ભૂલી, સમાહિત થઈ જવાની તાલાવેલીવાળો દેખાય છે

'નીરખીને નવયૌવના'* ઇત્યાદિ બ્રહ્મચર્ય વિષયક દોહરા ('મોક્ષમાળા'-૩૪) કોઈ ઊંડા ઉદ્‌ગમમાથી ઉદ્‌ભવ્યા છે ખુદ ગાધીજી પણ એનો પાઠ ક્યારેક કરતા એમ સાભળ્યુ છે સત્તરમે વર્ષે રચાયેલુ 'બહુ પુણ્ય કેરા પુજથી' ઇત્યાદિ હરિગીત કાવ્ય ('મોક્ષમાળા'-૬૭) શબ્દ અને અર્થથી બહુ ગંભીર છે જાણે પાછલી ઉમરમા રચાયુ ન હોય? બ્રહ્મચર્યના દોહરા વિષે પણ એમ જ કહી શકાય

'હે! પ્રભુ, હે! પ્રભુ શુ કહુ?' એ કાવ્ય (૨૨૪) માત્ર આત્મનિરીક્ષણથી ઓતપ્રોત છે, 'જડભાવે જડ પરિણમે' એ કાવ્ય (૨૬૬) જૈન આત્મપ્રક્રિયાનુ પૂરેપૂરુ બોધક છે 'જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને' એ ધ્રુવપદવાળુ કાવ્ય (૨૨૭) જૈન પરિભાષામા જ્ઞાનની તાત્ત્વિકતાનુ નિરૂપણ કરે છે

આ બધાય છૂટાછવાયા કાવ્યોને વિશિષ્ટ કૃતિમા મૂકવાનુ કારણ એ છે કે, તે બધામા એક યા બીજી રીતે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન ભાવના બહુ સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત થયેલી છે અને તે બધા સુપક છે એક વાર જેણે જૈન

* આ ગ્રથમા જુઓ પાન ૫૦

પરિભાષાનો પડદો વીંધ્યો, તેને તો ગમે તેટલી વાર વાંચવા છતા તેમાથી નવીનતાનો જ અનુભવ થાય એમ છે

વિશિષ્ટ કૃતિના બીજા વિભાગમાં ગાંધીજીને ભિન્નભિન્ન સમયે લખેલા ત્રણ પત્રો* છે પહેલો પત્ર (૪૪૭) જેમ પ્રશ્નોમાં તેમ ઉત્તરમા પણ મોટો છે બીજી વિશેષતા એ છે કે, પ્રશ્નો તાત્ત્વિક અને વ્યાવહારિક બન્ને રૂપના તેમજ એરિસ્ટટની બુદ્ધિને છાજે તેવા વ્યવસ્થિત છે ઉત્તર પણ પ્રજ્ઞાથી અને અનુભવજ્ઞાનથી અપાયેલા છે • સમસ્ત પદે પદે છે સર્પ મારવા ન મારવાનો ન્યાય પ્રજ્ઞાપાટવ અને વસ્તુસ્થિતિ સૂચવે છે છતા આજે એ ઉત્તર અપર્યાપ્ત જ છે સામૂહિક દૃષ્ટિએ પણ આવી બાબતમા વિચાર કરવો જ પડે છે ગાંધીજીએ પાછળથી એ વિચાર કર્યો શ્રીમદ શુ કરત તે કહી ન શકાય પણ જૈનોએ અને બધાએ એ વિચાર કરવો જ જોઈએ બુદ્ધની બાબતમાં શ્રીમદે અભિપ્રાય આપ્યો છે, તે તેમના મૂળ પુસ્તકો પૂરા વાચ્યા હોત તો જુદી રીતે આપત

ગાંધીજીને લખેલા બીજા પત્રમા (૪૮૨) વિવેકજ્ઞાન તેની શક્યતા અને તેના સાધનોનુ સ્પષ્ટ ચિત્ર છે

ત્રીજા પત્રમા (૬૪૭) આર્ય વિચાર–આચાર; આર્ય–અનાર્ય ક્ષેત્ર, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વિવેક, વર્ણાશ્રમધર્મની અગત્યતા, નાત જાત આદિના ભેદ અને ખાનપાનના પારસ્પરિક વ્યવહાર આદિ વિષે ખુલાસો કર્યો છે આજે

* આ ગ્રંથમા જુઓ ખંડ ૩.

પણ ગાંધીજીના નિયમિત અને વ્યાપક જીવનક્રમમાં આજે શ્રીમદના એ પુનાગમાના સંસ્કાર હોય એમ લાગે છે

આ ત્રણે પત્રો દરેકે વાચવા લાયક છે એની વિશેષતા એ કારણથી છે કે, બીજા કોઈને લખે ને ફક્ત ગાંધીજીને જુદી જ જાતનુ લખવાનુ હોય છે — અધિકારીના પ્રશ્ન પ્રમાણે જવાબ ગાંધીજી સિવાયના કોઈ પ્રત્યેના પત્ર-વ્યવહારમા આપણે વ્યવહારુ ચર્ચા ભાગ્યે જ જોઈએ છીએ એમા લોક, પર્યાય, કેવળજ્ઞાન, સમ્યક્ત્વ, ઇત્યાદિની ચર્ચા હોય છે જ્યારે ગાંધીજી વ્યવહારુ પ્રશ્નો ધાર્મિક દૃષ્ટિએ કરે છે અને આજે આપણે જોઈએ છીએ કે, ગાંધીજીએ કેટલા વ્યવહારુ પ્રશ્નોનો નિકાલ ધર્મદૃષ્ટિએ કર્યો છે સામાન્ય જૈન વર્ગ અને અન્ય વર્ગ અનધિકારપ્રશ્નો જ કરે છે, એ હંમેશનો અનુભવ શ્રીમદના સ્મરણાઓના પ્રશ્નોમા પણ સાચો ઠરે છે ગાંધીજી અત્યાર લગી અપવાદ છે જ્ઞાતિભોજન, જ્ઞાતિ બહાર ભોજન ભક્ષ્યાભક્ષ્ય-વિચાર, એમા જ ક્યા સુધી છૂટ ઇત્યાદિ પ્રશ્નો ગાંધીજીની વ્રજીનદૃષ્ટિ તેમજ પરદેશમા આવી પડેલી પરિસ્થિતિને આભારી છે જૈનોના પ્રશ્નો મહાવીરના સમયમા થતા પ્રશ્નો જેવા જ લગભગ છે એમ દેખાય છે કે, જૈનોના માનસની પરિસ્થિતિ લગભગ એ જ ચાલી આવે છે

આંક ૫૩૮ વાળો પત્ર કોઈ જૈન જિજ્ઞાસુના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં છે, જે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીને રસ પોષે એવો છે એમાં નિયતસ્થાનથી જ તે તે ઇન્દ્રિયાનુભવ કેમ થાય છે અને ઇન્દ્રિયો અમુક જ પરિસ્થિતિમા કામ

કેમ કરે છે, તેનો ખુલાસો ખૂબ સ્પષ્ટતાથી આપ્યો છે જેવો કે સર્વાર્થસિદ્ધિ, રાજવાર્તિક આદિમાં છે.

અંક ૬૩૩ વાળો પત્ર જેમાં આશ્રમક્રમે વર્તવું કે ગમે ત્યારે ત્યાગ કરવો એ પ્રશ્ન છણ્યો છે અને જેનો કાંઈક નિર્દેશ મેં પ્રથમ કર્યો છે, તે પત્ર પણ એક ગંભીર વિચાર પૂરો પાડતો હોવાથી ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

વિશિષ્ટ કૃતિના ત્રીજા વિભાગમાં અંક ૭૦૭–૮ વાળું લખાણ પ્રથમ લઈએ. એ કદાચ સ્વચિંતનજન્ય નોંધ હોય. રોગ ઉપર દવા કરવી કે નહિ એ વિચાર જૈન સમાજમાં ખાસ કરી જિનકલ્પ ભાવનાને લીધે આવ્યો છે. એ બાબત શ્રીમદે આ નોંધમાં ખૂબ પ્રકાશ પાડ્યો છે, અને પૂર્ણ અનેકાંતદષ્ટિ ગૃહસ્થ–સાધુ બન્ને માટે ઘટાવી છે, જે વાસ્તવિક છે ઔષધ બનાવવામાં કે લેવામાં પાપદષ્ટિ હોય તો તેનું ફળ પણ ઔષધની અસરની પેઠે અનિવાર્ય છે, એ વસ્તુ માર્મિક રીતે ચર્ચી છે. ઔષધ દ્વારા રોગનું શમન કેમ થાય? કારણ કે રોગનું કારણ તો કર્મ છે, અને તે હોય ત્યાં સુધી બાહ્ય ઔષધ શું કરે? એ કર્મદષ્ટિના વિચારનો સરસ જવાબ આપ્યો છે.*

આ લખાણમાં એમણે ત્રણ અંશો સ્પર્શ્યા લાગે છે. ૧. રોગ કર્મજનિત છે તો તે કર્મ ચાલુ હોય ત્યાં લગી ઔષધોપચાર શા કામનો? એક એ પ્રશ્ન છે. ૨. રોગજનક કર્મ ઔષધનિવર્ત્ય જાતિનું છે કે અન્ય પ્રકારનું એ માલૂમ ન હોવા છતાં ઔષધની કડાકૂટમાં શા માટે ઊતરવું? ખાસ કરીને ધાર્મિક ગૃહસ્થ અને ત્યાગીઓએ. એ બીજો

* આ પુસ્તકમાં જુઓ પાન ૧૨૯

પ્રશ્ન. ૩. ઔષધ કરીએ તોય પુનઃ કર્મબંધ થવાનો જ, કારણ ઔષધ બનાવવામાં અને લેવામાં મેળાયેલ પાપવૃત્તિ નિષ્ફળ નથી જ તો પછી રોગ નિવારીને પણ નવો રોગનું બીજ નાખવા જેવું થયું એનો શો ખુલાસો, એ ત્રીજો પ્રશ્ન

આ ત્રણે પ્રશ્નો એમણે કર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ચર્ચ્યા છે. ઔષધ અને વેદનીય કર્મનિવૃત્તિ વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવતાં તથા કર્મબંધ અને વિપાકની વિચારણા કરતા એમણે જૈન કર્મશાસ્ત્રનું મૌલિક ચિંતન વ્યક્ત કર્યું છે.

'વ્યાખ્યાનમાર' (૭૫૩) આખો જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની રુચિવાળા બધાએ વાચવા જેવો છે. એ વાચતા એમ લાગે છે કે, એમણે સમ્યક્ત્વ પાકું અનુભવ્યું ન હોય તો એ વિષે આટલી સ્પષ્ટતાથી અને વારંવાર કહી ન શકે. તેઓ જ્યારે એ વિષે કહે છે, ત્યારે માત્ર સ્થૂલ સ્વરૂપ નથી કહેતા. એમના એ સારમા ઘણા પ્રસિદ્ધ દાખલાઓ આકર્ષક રીતે આવે છે. કેવળજ્ઞાનની ક્યારેક પ્રથમ નવી રીતે કરવા ધારેલ વ્યાખ્યા એમણે આમા સૂચવી હોય એમ લાગે છે, જે જૈનપરંપરામાં એક નવું પ્રસ્થાન અને નવીન વિચારણા ઉપસ્થિત કરે છે એમા વિરતિઅવિરતિ અને પાપક્રિયાની નિવૃત્તિ-અનિવૃત્તિના સંબંધમા માર્મિક વિચાર છે*

એમના ઉપર જે ક્રિયાલોપનો આક્ષેપ થતો, તેનો ખુલાસો એમણે પોતે જ આમા સ્પષ્ટ કર્યો છે, જે તેમની સત્યપ્રિયતા અને નિખાલસતા સૂચવે છે.

---

* જુઓ આ ગ્રંથ પાન ૧૧૨.

'ઉપદેશછાયા' (૬૪૩) ના મથાળા નીચેના સંગ્રહમાં શ્રીમદ્‌ના આત્મામાં હંમેશાં રમી રહેલાં વિવિધ વિષયોનાં ચિંતનોની છાયા છે, જે જૈન જિજ્ઞાસુ વાસ્તે ખાસ રુચિપોષક છે.

ઉપસંહાર

બંગાળી, મરાઠી, હિન્દી, અને ગુજરાતી આદિ પ્રાંતિક ભાષાઓ, જેમાં ગૃહસ્થ કે ત્યાગી જૈન વિદ્વાન અને વિચારક વર્ગની લેખનપ્રવૃત્તિ થાય છે અને વિશેષ સંભવે છે, તેમાંથી પ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્ય આત્મારામજીની હિન્દી કૃતિઓને બાદ કરતાં એકે ભાષામાં વીસમી શતાબ્દિમાં લખાયેલું એક પણ પુસ્તક મેં એવું નથી જોયું કે, જેને 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર'ના લખાણો સાથે ગંભીરતા, મધ્યસ્થતા અને મૌલિકતાની દૃષ્ટિએ અંશથી પણ સરખાવી શકાય. તેથી આધુનિક સમગ્ર જૈન સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વિશેષે કરી જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને ચારિત્ર વિષયક ગુજરાતી સાહિત્યની દૃષ્ટિએ શ્રીમદ્‌ના લખાણોનું ભારે મૂલ્ય છે. છેલ્લા ત્રણ ચાર દશકા થયા જૈન સમાજમાં નવીન પ્રજાને નવીન કેળવણી સાથે ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી જૈન શિક્ષણ આપી શકે એવાં પુસ્તકોની ચોમેરથી અનવરત માગણી થતી જોવામાં આવે છે. અનેક સંસ્થાઓએ પોતપોતાની શક્યતા પ્રમાણે આવી માગણીને પહોંચી વળવા કાંઈ ને કાંઈ પ્રયત્ન સેવ્યા છે, તેમજ નાનાં મોટાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે પણ જ્યારે નિષ્પક્ષભાવે એ બધા વિષે વિચાર કરું છું, ત્યારે મને સ્પષ્ટ લાગે છે કે, એ બધા પ્રયત્નો અને લગભગ એ બધું સાહિત્ય શ્રીમદ્‌ના લખાણો સામે બાલીશ અને કૃત્રિમ જેવું

છે. એમનાં લખાણોમાંથી જ સારોદ્ધાર અમુક ભાગો તારવી, અધિકારીની યોગ્યતા અને વય પ્રમાણે પાઠ્યક્રમ રચી કાઢવામાં આવે, કે જેમાં કોઈ પણ જાતના ખર્ચ, પરિશ્રમ આદિનો બોજ નથી, તો ધાર્મિક સાહિત્ય વિષેની જૈન સમાજની માગણીને આજે પણ એમનાં લખાણથી બીજાં કોઈ પણ પુસ્તકો કરતાં વધારે સારી રીતે સંતોષી શકાય એમ છે. એમાં કુમારથી માંડી પ્રૌઢ ઉંમર સુધીના અને પ્રાથમિક અભ્યાસીથી માંડી ઊંડા ચિંતક સુધીના જિજ્ઞાસુ માટેની સામગ્રી મોજૂદ છે. અલબત્ત એ સામગ્રીનો સદુપયોગ કરવા વાસ્તે અસંકુચિત અને ગુણગ્રાહક માનસચક્ષુ જોઈએ.

શ્રીમદની સમગ્ર ઉંમર કરતાં વધારે વખત અભ્યાસમાં ગાળનાર, શ્રીમદના ભ્રમણ અને પરિચય ક્ષેત્ર કરતાં વધારે વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં રખડનાર, અને વિવિધ વિષયના અનેક વિદ્યાગુરુઓને ચરણે સાદર બેસનાર મારા જેવો અલ્પ પણ ધારે તો એમનાં લખાણોમાં ખામીઓ પણ બતાવી શકે; પરંતુ જ્યારે એમની માત્ર આપબળે વિદ્યા મેળવવાની, શાસ્ત્રો વાંચવાની, તત્ત્વચિંતન કરવાની અને તે ઉપર સ્પષ્ટ તેમજ પ્રવાહબદ્ધ લખવાની અને તે પણ ધગાગણે રમતા કુમારની ઉંમરથી તેમજ વ્યાપાર ધંધા આદિની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે,—ત્યારે શ્રીમદ જેવી વ્યક્તિ ઉત્પન્ન કરવા વાસ્તે માત્ર જૈન સંસ્કૃતિ પ્રત્યે જ નહિ પણ ગુજરાતની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે માથું આપમેળે નમી જાય છે. જૈન સમાજ માટે તો એ વ્યક્તિ ચિરકાલ લગી આદરણીય સ્થાન સાચવી રાખશે એમાં શંકા જ નથી. તટસ્થ અને ચિંતક ભાવે

શ્રીમદનાં લખાણુ વાંચ્યા સિવાય એમને વિષે અભિપ્રાય બાંધવા કે વ્યક્ત કરવા એ વિચારકની દૃષ્ટિમાં ઉપહાસાસ્પદ થવા જેવું અને પોતાનું સ્થાન ગુમાવવા જેવું છે.

'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર'નું અંતિમ સંસ્કરણ જોઈ ગયા પછી તે સંસ્કરણની કેટલીક ખટકે એવી ખામીઓ તરફ તેમના અનુગામીઓનુ લક્ષ ખેંચવુ યોગ્ય ધારું છું. એ ખામીઓ હશે ત્યાં સુધી 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર'નુ મહત્ત્વ વિદ્વાનો-યોગ્ય રૂપમાં આંકી નહિ શકે. એ ખામીઓ પરિશિષ્ટ અને શુદ્ધિ વિષયક છે. પ્રથમ તો વિષયાનુક્રમ હોવો જોઈએ. કેટલાંક પરિશિષ્ટોમા પહેલુ તેમાં આવેલા ગ્રંથ અને ગ્રંથકારો વિષેનુ; બીજુ તેમા આવેલા અવતરણો વિષેનું, તેનાં મૂળ સ્થળો સાથે; ત્રીજુ તેમાં આવેલા બધાય વ્યાખ્યા કરેલ કે વ્યાખ્યા કર્યા વિનાના પરિભાષિક શબ્દોનુ; ચોથુ એમાં ચર્ચેલા વિષયો મૂળમાં જે જે ગ્રંથમાથી લેવામાં આવ્યા હોય, તે ગ્રંથોનાં સ્થળો અને જરૂર હોય ત્યા પાઠો દર્શાવનારું; એમ અનેક દૃષ્ટિથી મહત્ત્વના બીજા પણ પરિશિષ્ટ આપવાં જરૂરી છે. એમણે પોતાનાં લખાણોમાં વાપરેલ સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત શબ્દ કાયમ રાખીને પણ જ્યાં તેમા વિકૃતિ હોય ત્યાં સાથે કોષ્ટકમાં તે દરેક શબ્દનું શુદ્ધ રૂપ આપવાથી કાંઈ પુસ્તકનું મહત્ત્વ ઘટતું નથી.

આ પ્રસંગે શ્રીમદનાં સ્મારકરૂપે ચાલતી સંસ્થાઓ વિષે સૂચન કરવું પ્રાસંગિક છે. હું જાણું છું ત્યાં સુધી એમના સ્મરણરૂપે બે પ્રકારની સંસ્થાઓ છે. કેટલાક આશ્રમો અને પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ. આશ્રમોની બાબતમાં તો

એટલું જ સૂચવવું બસ થશે કે, વે તે આશ્રમના સંચાલકોએ અને ત્યાં રહેનારાઓએ, શ્રીમદે સૂચિત શાસ્ત્રાભ્યાસ, મનન અને આપમેળે નિર્ણય બાંધવાની વૃત્તિનો જ વિકાસ થાય એ રીતે વ્યવસ્થિત અભ્યાસ અને ચિંતનક્રમ ગોઠવવો જોઈએ. તેમની ચરણપાદુકા કે છબી આદિની સુવર્ણપૂજા કરતા તેમની સાદગી અને વીતરાગ ભાવનાને બંધ બેસે તેમ જ વિચારકોની દૃષ્ટિમાં પરિહાસ ન પામે એવી જ યોગ ભક્તિ પોષવી ઘટે.

પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળે આજ સુધીમા વ્યાપક દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્રીય ભાષામા અનુવાદિત અનેક પુસ્તકો બહાર પાડ્યા છે. એ પ્રયત્ન પ્રથમ દૃષ્ટિએ અત્યાર લગી સ્તુત્ય ગણાય. પણ અત્યારે ઊભી થયેલી સાહિત્ય વિષયક માગણી અને થયેલ વિકાસક્રમને લક્ષમા લેતા, હવે એ મંડળે સંપાદન મુદ્રણનુ દૃષ્ટિબિન્દુ બદલવુ જ જોઈએ. પુસ્તકોની પસંદગી, અનુવાદની પદ્ધતિ, તેની ભાષા, તથા પ્રસ્તાવના પરિશિષ્ટ આદિ કેવા અને કેટલા હોવા જોઈએ એનો નિર્ણય કરવા વાસ્તે એ મંડળે ઓછામા ઓછા બે ત્રણ વિદ્વાનોની સમિતિ બનાવી, તે દ્વારા જ અનુવાદક કે સંપાદક પસંદ કરવાનું, અને વસ્તુ તૈયાર થયા પછી તપાસાવવાનું કામ કરાવી, ત્યાર પછી જ પુસ્તક પ્રેસમા આપવાની ગોઠવણ કરવી ઘટે એ મંડળ તરફથી અત્યાર લગીમા પ્રગટ થયેલ સંખ્યાબંધ પુસ્તકો જ્યારે જોઉ છુ, ત્યારે મૂળપાઠ, અનુવાદ, ભાવકથન, સંશોધન આદિની ઢગલાબંધ અક્ષમ્ય ભૂલો જોઈ, વ્યાપારી જૈન સમાજને હાથે હણાતા સાહિત્યના તેજસ્વી આત્માનું દર્શ અનુભવુ છું

'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર'નો હિન્દી કે કોઈ પણ ભાષામાં અનુવાદ કરવાની રુચિવાળા પણ તેમના ઘણા ભક્તો છે. તેમનું પણ ધ્યાન ખેંચવું આવશ્યક છે. શ્રીમદની ભાષા ગુજરાતી છે પણ તે તેમની ખાસ ભાષા છે. ગુજરાતી ભાષામાં નવયુગમાં જૈન તત્ત્વચિંતન તેમણે જ પ્રથમ કરેલું અને લખેલું હોવાથી, તેમની ભાષાએ સ્વાવલંબી વિશિષ્ટ રૂપ ધારણ કર્યું છે. તેમાં ચર્ચાયેલા વિષયો સેંકડો ગ્રંથોમાંથી અને કાંઈક સ્વતંત્ર ભાવે ઊંડા ચિંતનનાંથી આવેલા છે. તેથી અનુવાદકની પસંદગીમાં મુખ્ય, ત્રણ બાબતો ધ્યાનમાં નહિ રખાય તો એ અનુવાદો નામના જ થશે. પહેલી એ કે, તણે શ્રીમદની ભાષાનો માતૃભાષા જેટલો જ તલસ્પર્શી પરિચય કરેલો હોવો જોઈએ. બીજી બાબત એ કે, એમાં ચર્ચેલા વિષયોનુ તેણે પક્વ અને સ્પષ્ટ પરિશીલન કરેલું હોવું. જોઈએ. અને ત્રીજી બાબત એ છે કે, જે ભાષામાં અનુવાદ કરવાનો હોય, તેમાં લખવાનો તેનો સિદ્ધહસ્ત હોવો જોઈએ. આટલા પૂરતી સગવડ કરી આપવામાં કે મેળવવામાં જે ખર્ચ યોગ્ય રીતે સંભવતો હોય, તે કરવામાં વૈશ્યવૃત્તિ જરાય ન સેવતાં, ટાણા વખતની ઉદારવૃત્તિનું અવલંબન કરવું જોઈએ.

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

ખડ ૩ જો

ગાંધીજી ઉપરના પત્રો

૧

નમ —શ્રીસત્પુરુષને નમસ્કાર

આત્માર્થી, ગુણગ્રાહી, સત્સંગયોગ્ય ભાઈ શ્રીમોહનલાલ પ્રત્યે, શ્રી ડરબન

શ્રી મુંબઈથી લિ જીવન્મુક્તદશાઇચ્છક રાયચંદના આત્મસ્મૃતિપૂર્વક યથાયોગ્ય પહોંચે અત્ર કુશળતા છે તમારુ લખેલુ એક પત્ર મને પહોંચ્યુ છે કેટલાક કારણોથી તેનો ઉત્તર લખવામા ઢીલ થઈ હતી પાછળથી તમે આ તરફ તરતમાં આવવાના છો એમ જાણવામા આવ્યાથી પત્ર લખ્યુ નહોતુ, પણ હાલ એમ જાણવામા આવ્યુ કે, હમણા લગભગ એક વર્ષ સુધી સ્થિતિ કરવાનુ ત્યા સબધીનુ કારણ છે, જેથી મેં આ પત્ર લખ્યુ છે

તમારા લખેલા પત્રમા જે આત્માદિ વિષય પરત્વે પ્રશ્નો છે, અને જે પ્રશ્નોના ઉત્તર જાણવાની તમારા ચિત્તમા વિશેષ આતુરતા છે, તે બન્ને પ્રત્યે મારુ અનુમોદન સહેજે સહેજે છે, પણ જેવામા તમારુ તે પત્ર મને

મળ્યું, તેનામાં તેના ઉત્તર લખી શકાય એવી મારા ચિત્તની સ્થિતિ નહોતી, અને ઘણું કરી તેમ થવાનું કારણ પણ તે પ્રસંગમાં બાહ્યોપાધિ પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય વિશેષ પરિણામ પામ્યો હતો તે હતું; અને તેમ હોવાથી તે પત્રના ઉત્તર લખવા જેવા કાર્યમાં પણ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે તેવું નહોતું. થોડો વખત જવા દઈ, કંઈ તેવા વૈરાગ્યમાંથી પણ અવકાશ લઈ, તમારા પત્રનો ઉત્તર લખીશ એમ વિચાર્યું હતું; પણ પાછળથી તેમ પણ બનવું અશક્ય થયું. તમારા પત્રની પહોંચ પણ મેં લખી નહોતી. અને આવા પ્રકારે ઉત્તર લખી મોકલવા પરત્વે ઢીલ થઈ તેથી મારા મનમાં પણ ખેદ થયો હતો, અને જેમાંનો અમુક ભાવ હજુ સુધી વર્તે છે.

જે પ્રસંગમાં વિશેષ કરીને ખેદ થયો, તે પ્રસંગમાં એમ સાંભળવામાં આવ્યું કે, તમે તરતમાં આ દેશમાં આવવાની ધારણા રાખો છો, તેથી કંઈક ચિત્તમાં એમ આવ્યું હતું કે, તમને ઉત્તર લખવાની ઢીલ થઈ છે, તે પણ તમારો સમાગમ થવાથી સામી લાભકારક થશે; કેમકે લેખ દ્વારા કેટલાક ઉત્તર સમજાવવા વિકટ હતા. અને પત્ર તરતમાં તમને નહીં મળી શકવાથી તમારા ચિત્તમાં જે આતુરપણું વર્ધમાન થયેલું, તે ઉત્તર તરત સમજી શકવાને સમાગમમાં એક સારું કારણ ગણવા યોગ્ય હતું. હવે પ્રારબ્ધોદયે જ્યારે સમાગમ થાય, ત્યારે કંઈ પણ તેવી જ્ઞાનવાર્તા થવાનો પ્રસંગ થાય એવી આકાંક્ષા રાખી, સંક્ષેપમાં તમારા પ્રશ્નોના ઉત્તર લખું છું.

જે પ્રશ્નોના ઉત્તર વિચારવાને નિરંતર તત્સંબંધી વિચાર-રૂપ અભ્યાસની આવશ્યકતા છે, તે ઉત્તર સંક્ષેપમાં લખવાનું

થયું છે તેથી કેટલાક સંદેહની નિવૃત્તિ વખતે થવી કઠણ પડશે, તો પણ મારા ચિત્તમાં એમ રહે છે કે, મારા વચન પ્રત્યે કંઈ પણ વિશેષ વિશ્વાસ છે તેથી તમને ધીરજ રહી શકશે, અને પ્રશ્નોનું યથાયોગ્ય સમાધાન થવાને અનુક્રમે કારણભૂત થશે એમ મને લાગે છે તમારા પત્રમાં ૨૭ પ્રશ્નો છે, તેના સક્ષેપે નીચે ઉત્તર લખું છું.

૧. પ્ર૦—"આત્મા શું છે? તે કંઈ કરે છે? અને તેને કર્મ નડે છે કે નહિ?"

ઉ૦—(૧) જેમ ઘટપટાદિ જડ વસ્તુઓ છે, તેમ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ વસ્તુ છે. ઘટપટાદિ 'અનિત્ય' છે: ત્રિકાળ એક સ્વરૂપે સ્થિતિ કરી રહી શકે એવા નથી. આત્મા એક સ્વરૂપે ત્રિકાળ સ્થિતિ કરી શકે એવો 'નિત્ય' પદાર્થ છે જે પદાર્થની ઉત્પત્તિ કોઈ પણ સંયોગથી થઈ શકી ન હોય, તે પદાર્થ 'નિત્ય' હોય છે આત્મા કોઈ પણ સંયોગોથી બની શકે એમ જણાતું નથી, કેમકે જડના હજારોગમે સંયોગો કરીએ, તો પણ તેથી ચેતનની ઉત્પત્તિ નહીં થઈ શકવા યોગ્ય છે જે ધર્મ પદાર્થમાં હોય નહીં, તેવા ઘણા પદાર્થો ભેળા કરવાથી પણ તેમાં જે ધર્મ નથી તે ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ, એવો સૌને અનુભવ થઈ શકે એમ છે. જે ઘટપટાદિ પદાર્થો છે, તેને વિષે જ્ઞાનસ્વરૂપતા જોવામાં આવતી નથી તેના પદાર્થોના પરિણામાંતર કરી સંયોગ કર્યા હોય, અથવા થયા હોય, તોપણ તે તેની જ જાતિના થાય અર્થાત્ જડસ્વરૂપ થાય, પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ ન થાય તો પછી તેવા પદાર્થના સંયોગે આત્મા, કે જેને જ્ઞાની પુરુષો મુખ્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ લક્ષણવાળો કહે છે, તે તેવા ઘટપટાદિ

(પૃથ્વી, જળ, વાયુ, આકાશ), પદાર્થથી ઉત્પન્ન કોઈ રીતે થઈ શકવા યોગ્ય નથી. 'જ્ઞાનસ્વરૂપપણું' એ આત્માનું મુખ્ય લક્ષણ છે, અને "તેના અભાવવાળું" મુખ્ય લક્ષણ જડનું છે. તે બન્નેના અનાદિ સહજ સ્વભાવ છે.

આ તથા બીજા તેવા સહસ્રગમે પ્રમાણો આત્માને 'નિત્ય' પ્રતિપાદન કરી શકે છે. તેમજ તેનો વિશેષ વિચાર કર્યે સહજસ્વરૂપે નિત્યપણે આત્મા અનુભવમાં આવે છે, જેથી સુખદુ:ખાદિ ભોગવનાર, તેથી નિવર્તનાર, વિચારનાર, પ્રેરણા કરનાર, એ આદિ ભાવો જેના વિદ્યમાનપણાથી અનુભવમાં આવે છે, તે આત્મા મુખ્ય ચેતન (જ્ઞાન) લક્ષણવાળો છે, અને તે ભાવે (સ્થિતિએ) કરીને સર્વ કાળ રહી શકે એવો 'નિત્ય' પદાર્થ છે, એમ માનવામાં કંઈ પણ દોષ કે બાધ જણાતો નથી, પણ સત્યનો સ્વીકાર થવારૂપ ગુણ થાય છે

આ પ્રશ્ન તથા તમારા બીજા કેટલાક પ્રશ્નો એવા છે, કે જેમાં વિશેષ લખવાનું તથા કહેવાનું અને સમજાવવાનું અવશ્ય છે. તે પ્રશ્ન માટે એવા સ્વરૂપમાં ઉત્તર લખવાનું બનવું હાલ કઠણ હોવાથી, પ્રથમ 'ષટ્દર્શનસમુચ્ચય' ગ્રન્થ તમને મોકલ્યો હતો, કે જે વાચવા વિચારવાથી તમને કોઈ પણ અંશે સમાધાન થાય, અને આ પત્રમાં પણ કાંઈ વિશેષ અંશે સમાધાન થાય, એટલું બની શકે, કેમકે તે સંબંધી અનેક પ્રશ્નો ઊઠવા યોગ્ય છે, કે જે ફરી ફરી સમાધાન પ્રાપ્ત થવાથી, વિચારવાથી, સમાવેશ પામે, એવી પ્રાયે સ્થિતિ છે.

(૨) જ્ઞાનદશામાં – પોતાના સ્વરૂપના યથાર્થબોધથી ઉત્પન્ન થયેલી દશામાં – તે આત્મા નિજભાવનો એટલે જ્ઞાન, દર્શન (યથાસ્થિત નિર્ધાર) અને સહજસમાધિ પરિણામનો કર્તા છે. અજ્ઞાનદશામાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ આદિ પ્રકૃતિનો કર્તા છે; અને તે ભાવનાં ફળનો ભોક્તા થતાં પ્રસંગવશાત્ ઘટપટાદિ પદાર્થોનો નિમિત્તપણે કર્તા છે; અર્થાત્ ઘટપટાદિ પદાર્થનાં મૂળ દ્રવ્યોનો તે કર્તા નથી, પણ તેને કોઈ આકારમાં લાવવારૂપ ક્રિયાનો કર્તા છે. એ જે પાછળ તેની દશા કહી, તેને જૈન 'કર્મ' કહે છે; વેદાંત 'ભ્રાંતિ' કહે છે; તથા બીજા પણ, તેને અનુસરતા એવા શબ્દ કહે છે. વાસ્તવ્ય વિચાર કર્યેથી આત્મા ઘટપટાદિનો તથા ક્રોધાદિનો કર્તા થઈ શકતો નથી. માત્ર નિજસ્વરૂપ એવા જ્ઞાનપરિણામનો જ કર્તા એ સ્પષ્ટ સમજાય છે

(૩) અજ્ઞાનભાવથી કરેલા કર્મો પ્રારંભકાળે બીજરૂપ હોઈ, વખતનો યોગ પામી ફળરૂપ વૃક્ષપરિણામે પરિણમે છે; અર્થાત્ તે કર્મો આત્માને ભોગવવા પડે છે. જેમ અગ્નિના સ્પર્શે ઉષ્ણપણાનો સંબંધ થાય છે, અને તેનુ સહેજે વેદનારૂપ પરિણામ થાય છે, તેમ આત્માને ક્રોધાદિ ભાવના કર્તાપણાએ જન્મ જરા મરણાદિ વેદનારૂપ પરિણામ થાય છે. આ વિચારને તમે વિશેષપણે વિચારશો, અને તે પરત્વે જે કંઈ પ્રશ્ન થાય તે લખશો; કેમકે જે પ્રકારને સમજી તેથી નિવૃત્ત થવારૂપ કાર્ય કર્યે જીવને મોક્ષદશા પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. પ્ર૦ – "ઈશ્વર શુ છે? તે જગતકર્તા છે એ ખરું છે?"

ઉ૦–(૧) અમે તમે કર્મબંધમાં વસી રહેલા જીવ છીએ. તે જીવનું સહજસ્વરૂપ એટલે કર્મરહિતપણે–માત્ર એક આત્મત્વપણે–જે સ્વરૂપ છે, તે ઇશ્વરપણું છે. જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્ય જેને વિષે છે, તે ઇશ્વિર કહેવા યોગ્ય છે; અને તે ઇશ્વિરતા આત્માનું સહજસ્વરૂપ છે, જે સ્વરૂપ કર્મપ્રસંગે જણાતું નથી, પણ તે પ્રસંગ અન્યસ્વરૂપ જાણી જ્યારે આત્મા ભણી દૃષ્ટિ થાય છે, ત્યારે અનુક્રમે સર્વજ્ઞતાદિ ઐશ્વર્યપણું તે જ આત્મામાં જણાય છે; અને તેથી વિશેષ ઐશ્વર્યવાળો કોઈ પદાર્થ, સમસ્ત પદાર્થો નીરખતાં પણ અનુભવમાં આવી શકતો નથી. જેથી ઇશ્વિર છે તે આત્માનુ બીજુ પર્યાયિક નામ છે; એથી કોઈ વિશેષ સત્તાવાળો પદાર્થ ઇશ્વિર છે એમ નથી; એવા નિશ્ચયમાં મારો અભિપ્રાય છે.

(૨) તે જગતકર્તા નથી; અર્થાત્ પરમાણુ, આકાશાદિ પદાર્થ નિત્ય હોવા યોગ્ય છે, તે કોઈ પણ વસ્તુમાંથી બનવા યોગ્ય નથી. કદાપિ એમ ગણીએ કે, તે ઇશ્વિરમાંથી બન્યા છે, તો તે વાત પણ યોગ્ય લાગતી નથી. કેમકે, ઇશ્વિરને જો ચેતનપણે માનીએ, તો તેથી પરમાણુ, આકાશ વગેરે ઉત્પન્ન કેમ થઈ શકે ? કેમકે ચેતનથી જડની ઉત્પત્તિ થવી જ સંભવતી નથી. જો ઇશ્વિરને જડ સ્વીકારવામાં આવે, તો સહેજે તે અનૈશ્વર્યવાન ઠરે છે. તેમજ તેથી જીવરૂપ 'ચેતનપદાર્થ'ની ઉત્પત્તિ પણ થઈ શકે નહિ. જડ ચેતન ઉભયરૂપ ઇશ્વિર ગણીએ, તો પછી જડ ચેતન ઉભયરૂપ જગત છે તેનુ ઇશ્વિર એવું બીજું નામ કહી, સંતોષ રાખી લેવા જેવુ થાય છે; અને જગતનું

નામ ઈશ્વર રાખી સંતોષ રાખી લેવો, તે કરતાં જગતને જગત કહેવું, એ વિશેષ યોગ્ય છે. કદાપિ પરમાણુ, આકાશાદિ નિત્ય ગણીએ અને ઈશ્વરને કર્માદિનો ફળ આપનાર ગણીએ, તો પણ તે વાત સિદ્ધ જણાતી નથી. એ વિચાર પર 'ષટ્દર્શનસમુચ્ચય'માં સારા પ્રમાણો આપ્યાં છે.

૩. પ્ર૦ — "મોક્ષ શું છે?"

ઉ૦ — જે ક્રોધાદિ અજ્ઞાનભાવમાં — દેહાદિમાં — આત્માને પ્રતિબંધ છે, તેથી સર્વથા નિવૃત્તિ થવી — મુક્તિ થવી — તે મોક્ષપદ જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે; જે સહજ વિચારતાં પ્રમાણભૂત લાગે છે.

૪. પ્ર૦ — "મોક્ષ મળશે કે નહિ તે ચોક્કસ રીતે આ દેહમાં જ જાણી શકાય?"

ઉ૦ — એક દોરડીના ઘણા બંધથી હાથ બાધવામા આવ્યો હોય, તેમાથી અનુક્રમે જેમ જેમ બધ છોડવામા આવે, તેમ તેમ તે બંધના સબધની નિવૃત્તિ અનુભવમાં આવે છે, અને તે દોરડી વળ મૂકી છૂટી ગયાના પરિણામમાં વર્તે છે એમ પણ જણાય છે — અનુભવાય છે, તેમજ અજ્ઞાનભાવના અનેક પરિણામરૂપ બંધનો પ્રસંગ આત્માને છે તે જેમ જેમ છૂટે છે, તેન તેમ મોક્ષનો અનુભવ થાય છે; અને તેનું ઘણું જ અલ્પપણું જ્યારે થાય છે, ત્યારે સહજે આત્મામાં નિજભાવ પ્રકાશી નીકળીને અજ્ઞાનભાવરૂપ બંધથી છૂટી શકવાનો પ્રસંગ છે એવો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. તેમજ કેવળ અજ્ઞાનાદિભાવથી નિવૃત્તિ થઈ કેવળ આત્મભાવ આ જ દેહને વિષે સ્થિતિમાન છતાં પણ આત્માને પ્રગટે છે, અને સર્વ સંબંધથી કેવળ પોતાનુ

ભિન્નપણું અનુભવમાં આવે છે; અર્થાત્ મોક્ષપદ આ દેહમાં પણ અનુભવમાં આવવા યોગ્ય છે.

પ. પ્ર૦ – "એમ વાંચવામાં આવ્યું કે, માણસ દેહ છોડી કર્મ પ્રમાણે જનાવરોમાં અવતરે, પથરો પણ થાય, ઝાડ પણ થાય; આ બરાબર છે?"

ઉ૦ – દેહ છોડી ઉપાર્જિત પ્રમાણે જીવની ગતિ થાય છે, તેથી તે તિર્યંચ (જનાવર) પણ થાય છે, અને પૃથ્વીકાય એટલે પૃથ્વીરૂપ શરીર ધારણ કરી, બાકીની બીજી ચાર ઇંદ્રિયો વિના કર્મ ભોગવવાનો જીવને પ્રસંગ પણ આવે છે; તથાપિ તે કેવળ પથ્થર કે પૃથ્વી થઈ જાય છે, એવું કંઈ નથી. પથ્થરરૂપ કાયા ધારણ કરે, અને તેમાં પણ અવ્યક્તપણે જીવ, જીવપણે જ હોય છે. બીજી ચાર ઇંદ્રિયોનું ત્યાં અવ્યક્ત – (અપ્રગટ) – પણું હોવાથી, 'પૃથ્વીકાયરૂપ જીવ' કહેવા યોગ્ય છે. અનુક્રમે તે કર્મ ભોગવી જીવ નિવૃત્ત થાય છે, ત્યારે ફક્ત પથ્થરનું દળ પરમાણુરૂપે રહે છે, પણ જીવ તેના સંબંધથી ચાલ્યો જવાથી આહારાદિ સંજ્ઞા તેને હોતી નથી. અર્થાત્ કેવળ જડ એવો પથ્થર જીવ થાય છે એવું નથી. કર્મના વિષમપણાથી ચાર ઇંદ્રિયોનો પ્રસંગ અવ્યક્ત થઈ, ફક્ત એક સ્પર્શેંદ્રિયપણે દેહનો પ્રસંગ જીવને જે કર્મથી થાય છે, તે કર્મ ભોગવતા તે પૃથ્વ્યાદિમાં જન્મે છે; પણ કેવળ પૃથ્વીરૂપ, કે પથ્થરરૂપ થઈ જતો નથી; જનાવર થતાં કેવળ જનાવર પણ થઈ જતો નથી. દેહ છે તે જીવને વેશધારીપણું છે; સ્વરૂપપણું નથી.

છઠ્ઠા પ્રશ્નનું પણ આમાં સમાધાન આવ્યું છે.

૭ મા પ્રશ્નનું પણ સમાધાન આવ્યું છે કે, કેવળ પ્રકૃતિ કે કેવળ પુરુષ કંઈ કર્મનાં કર્તા નથી; તેમાં આવીને ઉપજેલો એવો જીવ કર્મનો કર્તા છે, અને તે પણ દૂધ અને પાણીની પેઠે છે. જેમ તે બન્નેનો સંયોગ થતાં પણ દૂધ તે દૂધ છે, અને પાણી તે પાણી છે, તેમ એકેંદ્રિયાદિ કર્મબંધે જીવને પરધરપણું – જડપણું – જણાય છે, તોપણ તે જીવ અંતર તો જીવપણે જ છે. અને સા પણ તે આહાર ભયાદિ સંજ્ઞા – જે અવ્યક્ત જેવી છે તે – પૂર્વક છે.

૮. પ્ર૦ – "આર્યધર્મ" તે શું? બધાની ઉત્પત્તિ વેદમાથી જ છે શું?

ઉ૦ – (૧) આર્યધર્મની વ્યાખ્યા કરવામાં સૌ પોતાના પક્ષને 'આર્યધર્મ' કહેવા ઇચ્છે છે જૈન જૈનને, બૌદ્ધ બૌદ્ધને, વેદાંતી વેદાંતને 'આર્યધર્મ' કહે એમ સાધારણ છે તથાપિ જ્ઞાની પુરુષો તો જેથી આત્માને નિજસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય એવો જે આર્ય (ઉત્તમ) માર્ગ, તેને 'આર્યધર્મ' કહે છે, અને એમ જ યોગ્ય છે

(૨) બધાની ઉત્પત્તિ વેદમાથી થવી સંભવતી નથી. વેદમા જેટલું જ્ઞાન કહ્યું છે, તેથી સહસ્રગણું આશયવાળું જ્ઞાન શ્રીતીર્થંકરાદિ મહાત્માઓએ કહ્યું છે, એમ મારા અનુભવમાં આવે છે, અને તેથી હું એમ જાણું છું કે, અલ્પ વસ્તુમાથી સંપૂર્ણ વસ્તુ થઈ શકે નહિ; એમ હોવાથી વેદમાથી સર્વની ઉત્પત્તિ કહેવી ઘટતી નથી. વૈષ્ણવાદિ સંપ્રદાયોની ઉત્પત્તિ તેના આશ્રયથી માનતા અડચણ નથી. જૈન, બૌદ્ધના છેલ્લા મહાવીરાદિ મહાત્માઓ થયા પહેલાં વેદ હતા એમ જણાય છે; તેમ તે ઘણા પ્રાચીન ગ્રંથ છે

એમ પણ જણાય છે; તથાપિ જે કંઈ પ્રાચીન હોય તે જ સંપૂર્ણ હોય કે સત્ય હોય, એમ કહી શકાય નહિ; અને પાછળથી ઉત્પન્ન થાય તે અસંપૂર્ણ અને અસત્ય હોય એમ પણ કહી શકાય નહિ. બાકી વેદ જેવો અભિપ્રાય અને જૈન જેવો અભિપ્રાય અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે. સર્વ ભાવ અનાદિ છે; માત્ર રૂપાંતર થાય છે. કેવળ ઉત્પત્તિ, કે કેવળ નાશ થતો નથી વેદ, જૈન અને બીજા સૌના અભિપ્રાય અનાદિ છે, એમ માનવામાં અડચણ નથી; ત્યાં પછી વિવાદ શાનો રહે? તથાપિ એ સૌમાં વિશેષ બળવાન – સત્ય – અભિપ્રાય કોનો કહેવા યોગ્ય છે તે વિચારવું, એ અમને તમને સૌને યોગ્ય છે.

૯. પ્ર૦ – "વેદ કોણે કર્યા? તે અનાદિ છે? જો અનાદિ હોય તો અનાદિ એટલે શું?"

ઉ૦ – (૧) ઘણા કાળ પહેલા વેદ થયા સંભવે છે.

(૨) પુસ્તકપણે કોઈ પણ શાસ્ત્ર અનાદિ નથી; તેમાં કહેલા અર્થ પ્રમાણે તો સૌ શાસ્ત્ર અનાદિ છે, કેમકે તેવા તેવા અભિપ્રાય જુદા જુદા જીવો જુદે જુદે રૂપે કહેતા આવ્યા છે. ે એમ જ સ્થિતિ સંભવે છે. ક્રોધાદિ ભાવ પણ અનાદિ , અને ક્ષમાદિ ભાવ પણ અનાદિ છે. હિંસાદિ ધર્મ પણ . િ છે, અને અહિંસાદિ ધર્મ પણ અનાદિ છે. માત્ર જીવને હિતકારી શું છે, એટલું વિચારવું કાર્યરૂપ છે. અનાદિ તો બેય છે. પછી ક્યારેક ઓછા પ્રમાણમાં અને ક્યારેક વિશેષ પ્રમાણમાં કોઈનું બળ હોય છે.

૧૦. પ્ર૦ – "ગીતા કોણે બનાવી? ઈશ્વરકૃત તો નથી? જો તેમ હોય તો તેનો કાંઈ પુરાવો?"

ઉ૦ – (૧) ઉપર આવેલા ઉત્તરોથી કેટલુંક સમાધાન થઈ શકવા યોગ્ય છે કે, ઈશ્વરકૃતનો અર્થ જ્ઞાની — સંપૂર્ણજ્ઞાની – એવો કરવાથી તે ઈશ્વરકૃત થઈ શકે; પણ નિત્ય અક્રિય એવા આકાશની પેઠે વ્યાપક ઈશ્વરને સ્વીકાર્યે તેવાં પુસ્તકાદિની ઉત્પત્તિ થવી સંભવે નહિ. કેમકે તે તો સાધારણ કાર્ય છે, કે જેનું કર્તાપણું આરંભપૂર્વક હોય છે; અનાદિ નથી હોતું.

(૨) ગીતા વેદવ્યાસજીનું કરેલું પુસ્તક ગણાય છે, અને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને તેવો બોધ કર્યો હતો, માટે મુખ્યપણે કર્તા શ્રીકૃષ્ણ કહેવાય છે, જે વાત સંભવિત છે. ગ્રંથ શ્રેષ્ઠ છે, તેવો ભાવાર્થ અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે, પણ તે જ શ્લોકો અનાદિથી ચાલ્યા આવે એમ બનવા યોગ્ય નથી, તેમ અક્રિય ઈશ્વરથી પણ તેની ઉત્પત્તિ હોય એમ બનવા યોગ્ય નથી. સક્રિય એટલે કોઈ દેહધારીથી તે ક્રિયા બનવા યોગ્ય છે માટે સંપૂર્ણ જ્ઞાની તે ઈશ્વર છે, અને તેનાથી બોધાયેલાં શાસ્ત્રો તે ઈશ્વરી શાસ્ત્ર છે, એમ માનવામાં અડચણ નથી

૧૧. પ્ર૦ – "પશુઆદિના યજ્ઞથી જરાય પુણ્ય છે ખરું?"

ઉ૦ – પશુના વધથી, હોમથી, કે જરાય તેને દુઃખ આપવાથી પાપ જ છે, તે પછી યજ્ઞમાં કરો, કે ગમે તો ઈશ્વરના ધામમાં બેસીને કરો. પણ યજ્ઞમાં જે દાનાદિ ક્રિયા થાય છે, તે કંઈક પુણ્યહેતુ છે; તથાપિ હિંસામિશ્રિત હોવાથી તે પણ અનુમોદનયોગ્ય નથી.

૧૨ પ્ર૦–"જે ધર્મ ઉત્તમ છે એમ કહો, તેનો પુરાવો માગી શકાય ખરો કે?"

ઉ૦–પુરાવો માગવામાં ન આવે, અને ઉત્તમ છે એમ વગર પુરાવે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે, તો તો અર્થ, અનર્થ, ધર્મ, અધર્મ સૌ ઉત્તમ જ ઠરે પ્રમાણથી જ ઉત્તમ અનુત્તમ જણાય છે જે ધર્મ સંસાર પરિક્ષીણ કરવામાં સર્વથી ઉત્તમ હોય અને નિજસ્વભાવમાં સ્થિતિ કરાવવાને બળવાન હોય, તે જ ઉત્તમ અને તે જ બળવાન છે

૧૩ પ્ર૦–'ખ્રિસ્તી ધર્મ વિષે આપ કંઈ જાણો છો? જો જાણતા હો તો આપના વિચાર દર્શાવશો?"

ઉ૦–ખ્રિસ્તી ધર્મ વિષે સાધારણપણે હું જાણું છું ભરતખંડના મહાત્માઓએ જેવો ધર્મ શોધ્યો છે–વિચાર્યો છે–તેવો ધર્મ બીજા કોઈ દેશથી વિચારાયો નથી, એમ તો એક અલ્પ અભ્યાસે સમજી શકાય તેવું છે જીવનું સર્વદા પરવશપણું [જેમાં] કહ્યું છે, અને મોક્ષમાં પણ તે દશા તેવી જ રાખી છે, જીવના અનાદિ સ્વરૂપનું વિવેચન જેમાં યથાયોગ્ય નથી, કર્મસંબંધી વ્યવસ્થા અને તેથી નિવૃત્તિ પણ યથાયોગ્ય કહી નથી, તે ધર્મ વિષે મારો અભિપ્રાય, "સર્વોત્તમ તે ધર્મ છે" એમ થવાનો સંભવ નથી ખ્રિસ્તી ધર્મમાં મેં જે ઉપર કહ્યા તેવા પ્રકારોનું યથાયોગ્ય સમાધાન દેખાતું નથી આ વાક્ય મતભેદથી કહ્યું નથી વધારે પૂછવા યોગ્ય લાગે તો પૂછશો, તો વિશેષ સમાધાન કરવાનું બની શકશે

૧૪ પ્ર૦–" તેઓ એમ કહે છે બાઇબલ ઈશ્વરપ્રેરિત છે, ઈસુ તે ઈશ્વરનો અવતાર, તેનો દીકરો છે ને હતો

ઉ૦–એ વાત તો શ્રદ્ધાથી માન્યાથી માની શકાય, પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી. જેમ ગીતા અને વેદના ઈશ્વરપ્રેરિતપણા માટે મેં ઉપર લખ્યું છે, તેમજ બાઇબલ સંબંધમાં પણ ગણવું. જે જન્મમરણથી મુક્ત થયા તે ઈશ્વર અવતાર લે તે બનવા યોગ્ય નથી; કેમકે રાગદ્વેષાદિ પરિણામ જ જન્મનો હેતુ છે; તે જેને નથી એવો ઈશ્વર અવતાર ધારણ કરે એ વાત વિચારતાં યથાર્થ લાગતી નથી. ઈશ્વરનો દીકરો છે, ને હતો, તે વાત પણ કોઈ રૂપક તરીકે વિચારીએ તો વખતે બંધ બેસે; નહિ તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધ પામતી છે. મુક્ત એવા ઈશ્વરને દીકરો હોય તેમ શી રીતે કહેવાય ? અને કહીએ તો તેની ઉત્પત્તિ શી રીતે કહી શકીએ ? બન્નેને અનાદિ માનીએ તો પિતાપુત્રપણું શી રીતે બંધ બેસે ? એ વગેરે વાત વિચારવા યોગ્ય છે, જે વિચાર્યેથી મને એમ લાગે છે કે, તે વાત યથાયોગ્ય નહિ લાગે.

૧૫. પ્ર૦–" જૂના કરારમા જે ભવિષ્ય ભાખ્યુ છે, તે બધું ઈસામાં ખરુ પડ્યું છે "

ઉ૦–એમ હોય તો પણ તેથી તે બન્ને શાસ્ત્ર વિષે વિચાર કરવો ઘટે છે. તેમજ એવુ ભવિષ્ય તે પણ ઈસુને ઈશ્વરાવતાર કહેવામાં બળવાન પ્રમાણ નથી; કેમકે જ્યોતિષાદિકથી પણ મહાત્માની ઉત્પત્તિ જણાવી સંભવે છે; અથવા ભલે કોઈ જ્ઞાનથી તેવી વાત જણાવી હોય, પણ તેવા ભવિષ્યવેત્તા સંપૂર્ણ એવા મોક્ષમાર્ગ જાણનાર હતા તે વાત જ્યાં સુધી યથાસ્થિત પ્રમાણરૂપ ન થાય, ત્યાં સુધી તે ભવિષ્ય વગેરે એક શ્રદ્ધાગ્રાહ્ય પ્રમાણ છે; તેમ બીજાં પ્રમાણોથી તે હાનિ ન પામે એવું ધારણામા નથી આવી શકતુ.

૧૬. પ્ર૦-માં "ઇસુખ્રિસ્તના ચમત્કાર" વિષે લખ્યુ છે."

ઉ૦-કેવળ, કાયામાથી જીવ ચાલ્યો ગયો હોય, તે જ જીવ તે જ કાયામાં દાખલ કર્યો હોય, અથવા કોઈ બીજા જીવને તેમાં દાખલ કર્યો હોય, તો તે બની શકે એવુ સંભવતુ નથી, અને એમ થાય તો પછી કર્માદિની વ્યવસ્થા પણ નિષ્ફળ થાય. બાકી યોગાદિની સિદ્ધિથી કેટલાક ચમત્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવા કેટલાક ઇસુને હોય, તો તેમા તદ્દન ખોટું છે કે અસંભવિત છે એમ કહેવાય નહિ તેવી સિદ્ધિઓ આત્માના ઐશ્વર્ય આગળ અલ્પ છે. આત્માના ઐશ્વર્યનુ તેથી અનતગુણુ મહત્ત્વ સંભવે છે. આ વિષયમાં સમાગમે પૂછવા યોગ્ય છે.

૧૭. પ્ર૦-"આગળ ઉપર શો જન્મ થશે તેની આ ભવમા ખબર પડે? અથવા અગાઉ શું હતા તેની?"

ઉ૦ તેમ બની શકે. નિર્મળ જ્ઞાન જેનું થયું હોય તેને તેવુ બનતુ સંભવે છે. વાદળાં વગેરેનાં ચિહ્નો પરથી વરસાદનું અનુમાન થાય છે, તેમ આ જીવની આ ભવની ચેષ્ટા ઉપરથી તેનાં પૂર્વ કારણો કેવાં હોવાં જોઈએ, તે પણ સમજી શકાય, થોડે અંશે વખતે સમજાય તેમજ તે ચેષ્ટા ભવિષ્યમાં કેવુ પરિણામ પામશે, તે પણ તેના સ્વરૂપ પરથી જાણી શકાય; અને તેને વિશેષ વિચારતાં કેવો ભવ થવો સંભવે છે, તેમજ કેવો ભવ હતો, તે પણ વિચારમાં સારી રીતે આવી શકવા યોગ્ય છે.

૧૮. પ્ર૦-"પડી શકે તો કોને?"

આનો ઉત્તર ઉપર આવી ગયો છે.

૧૯ પ્ર૦–" મોક્ષ પામેલાના નામ આપ આપો છો તે શા આધારે ઉપર ?"

ઉ૦–મને આ પ્રશ્ન ખાસ સબોધીને પૂછો, તો તેના ઉત્તરમા એમ કહી શકાય કે, અત્યત સંસારદશા પરિક્ષીણ જેની થઈ છે તેનાં વચનો આવાં હોય, આવી તેની ચેષ્ટા હોય એ આદિ અંશે પણ પોતાના આત્મામા અનુભવ થાય છે, અને તેને આશ્રયે તેના મોક્ષ પરત્વે કહેવાય, અને ઘણુ કરી તે યથાર્થ હોય એમ માનવાના પ્રમાણો પણ શાસ્ત્રાદિથી જાણી શકાય

૨૦ પ્ર૦–' બુદ્ધદેવ પણ મોક્ષ નથી પામ્યા એ શા ઉપરથી આપ કહો છો ?'

ઉ૦–તેના શાસ્ત્રસિદ્ધાંતોના આશ્રયે જે પ્રમાણે તેમના શાસ્ત્રસિદ્ધાંતો છે, તે જ પ્રમાણે જો તેમનો અભિપ્રાય હોય, તો તે અભિપ્રાય પૂર્વાપરવિરુદ્ધ પણ દેખાય છે, અને તે લક્ષણ સંપૂર્ણ જ્ઞાનનુ નથી સંપૂર્ણ જ્ઞાન જ્યા ન હોય, ત્યા સંપૂર્ણ રાગદ્વેષ નાશ પામવા સભવિત નથી જ્યાં તેમ હોય, ત્યા સંસારનો સંભવ છે, એટલે કેવળ મોક્ષ તેને હોય એમ કહેવુ બની શકે એવુ નથી, અને તેમનાં કહેલાં શાસ્ત્રોમા જે અભિપ્રાય છે, તે સિવાય બીજો તેમનો અભિપ્રાય હતો, તે બીજી રીતે જાણવુ અમને તમને કઠણ પડે તેવુ છે અને તેમ છતા કહીએ કે, બુદ્ધદેવનો અભિપ્રાય બીજો હતો, તે કારણપૂર્વક કહેવાથી પ્રમાણભૂત ન થાય એમ કંઈ નથી

૨૧ પ્ર૦–" દુનિયાની છેવટ શી સ્થિતિ થશે ?"

ઉ૦-કેવળ મોક્ષરૂપે સર્વ જીવોની સ્થિતિ થાય, કે કેવળ આ દુનિયાનો નાશ થાય તેવું બનવું મને પ્રમાણરૂપ લાગતું નથી. આવા ને આવા પ્રવાહમાં તેની સ્થિતિ સંભવે છે. કોઈ ભાવ રૂપાંતર પામી ક્ષીણ થાય, તો કોઈ વર્ધમાન થાય; તે એક ક્ષેત્રે વધે, તો બીજે ક્ષેત્રે ઘટે; એ આદિ આ સૃષ્ટિની સ્થિતિ છે. તે પરથી અને ઘણા જ ઊંડા વિચારમાં ગયા પછી એમ જણાતું સંભવિત લાગે છે કે, કેવળ આ સૃષ્ટિ નાશ થાય, કે પ્રલયરૂપ થાય એ ન બનવા યોગ્ય છે. સૃષ્ટિ એટલે એક આ જ પૃથ્વી એવો અર્થ નથી.

૨૨ પ્ર૦-"આ અનીતિમાંથી સુનીતિ થશે ખરી?"

ઉ૦-આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સાંભળી જે જીવ અનીતિ ઇચ્છે છે, તેને તે (ઉત્તર) ઉપયોગી થાય એમ થવા દેવું યોગ્ય નથી સર્વ ભાવ અનાદિ છે: નીતિઅનીતિ. તથાપિ તમે અમે અનીતિ ત્યાગી નીતિ સ્વીકારીએ, તો તે સ્વીકારી શકાય એવું છે, અને એ જ આત્માને કર્તવ્ય છે. સર્વ જીવ આશ્રી અનીતિ મટી નીતિ સ્થપાય એવું વચન કહી શકાતું નથી, કેમકે એકાંતે તેવી સ્થિતિ થઈ શકવા યોગ્ય નથી

૨૩. પ્ર૦-"દુનિયાનો પ્રલય છે?"

ઉ૦-પ્રલય એટલે જો 'કેવળ નાશ' એવો અર્થ કરવામાં આવે, તો તે વાત ઘટતી નથી. કેમકે સર્વ પદાર્થનો કેવળ નાશ થઈ જવો સંભવતો જ નથી. પ્રલય એટલે સર્વ પદાર્થનું ઈશ્વરાદિને વિષે લીનપણું, તો કોઈના અભિપ્રાયમાં તે વાતનો સ્વીકાર છે; પણ મને તે સંભવિત

લાગતું નથી, કેમકે સર્વ પદાર્થ, સર્વ જીવ એવાં સમપરિણામ શી રીતે પામે કે એવો યોગ બને? અને જો તેવાં સમપરિણામનો પ્રસંગ આવે, તો પછી ફરી વિષમપણું થવું બને નહિ. અવ્યક્તપણે જીવમાં વિષમપણું અને વ્યક્તપણે સમપણું એ રીતે પ્રલય સ્વીકારીએ, તો પણ દેહાદિ સંબંધ વિના વિષમપણું શા આશ્રયે રહે? દેહાદિ સંબંધ માનીએ, તો સર્વને એકેંદ્રિયપણું માનવાનો પ્રસંગ આવે,— અને તેમ માનતાં તો વિના કારણે બીજી ગતિઓનો અસ્વીકાર કર્યો ગણાય. અર્થાત્ ઊંચી ગતિના જીવને તેવા પરિણામનો પ્રસંગ મટવા આવ્યો હોય તે પ્રાપ્ત થવાનો પ્રસંગ આવે એ આદિ ઘણા વિચાર ઉદ્ભવે છે. સર્વ જીવઆશ્રયી પ્રલય સંભવતો નથી.

૨૪. પ્ર૦–" અભણને ભક્તિથી જ મોક્ષ મળે ખરો કે?"

ઉ૦–ભક્તિ જ્ઞાનનો હેતુ છે. જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ છે. અક્ષરજ્ઞાન ન હોય તેને અભણ કહ્યો હોય, તો તેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થવી અસંભવિત છે એવું કંઈ છે નહિ. જીવમાત્ર જ્ઞાનસ્વભાવી છે. ભક્તિના બળે જ્ઞાન નિર્મળ થાય છે. નિર્મળ જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ થાય છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનની આવૃત્તિ થયા વિના સર્વથા મોક્ષ હોય એમ મને લાગતુ નથી; અને જ્યાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય, ત્યાં સર્વ ભાષા (લિપિ) જ્ઞાન સમાય એમ કહેવાની પણ જરૂર નથી. ભાષાજ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ છે, તે જેને ન હોય તેને આત્મજ્ઞાન ન થાય, એવો કંઈ નિયમ સંભવતો નથી.

૨૫. પ્ર૦—"કૃષ્ણાવતાર અને રામાવતાર, એ ખરી વાત છે? એમ હોય તો તે શું? એ સાક્ષાત્ ઈશ્વર હતા, કે તેના અંશ હતા? તેમને માનીને મોક્ષ ખરો?"

ઉ૦—(૧) બન્ને મહાત્મા પુરુષ હતા એવો તો મને પણ નિશ્ચય છે. આત્મા હોવાથી તેઓ ઈશ્વર હતા; સર્વ આવરણ તેમને મટ્યાં હોય, તો તેનો મોક્ષ પણ સર્વથા માનવામાં વિવાદ નથી. ઈશ્વરનો અંશ કોઈ જીવ છે એમ મને લાગતું નથી, કેમકે તેને વિરોધ આપતાં એવાં હજારો પ્રમાણ દૃષ્ટિમાં આવે છે. ઈશ્વરનો અંશ જીવને માનવાથી બંધ, મોક્ષ બધા વ્યર્થ થાય; કેમકે ઈશ્વર જ અજ્ઞાનાદિનો કર્તા થયો. એમ અજ્ઞાનાદિનો જે કર્તા થાય, તે પછી સહેજે ઈશ્વર હોય તેય ઈશ્વરપણું ખોઈ બેસે; અર્થાત્ ઊલટું જીવના સ્વામી થવા જતા ઈશ્વરને નુકસાન ખમવાનો પ્રસંગ આવે તેવું છે. તેમ જીવને ઈશ્વરનો અંશ માન્યા પછી પુરુષાર્થ કરવો યોગ્ય શી રીતે લાગે? કેમકે તે જાતે તો કંઈ કર્તાહર્તા ઠરી શકે નહિ. એ આદિ વિરોધથી ઈશ્વરના અંશ તરીકે કોઈ જીવને સ્વીકારવાની પણ મારી બુદ્ધિ થતી નથી, તો પછી શ્રીકૃષ્ણ કે રામ જેવા મહાત્માને તેવા યોગમાં ગણવાની બુદ્ધિ કેમ થાય? તે બન્ને 'અવ્યક્ત-ઈશ્વર' હતા, એમ માનવામાં અડચણ નથી; તથાપિ તેમને વિષે સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય પ્રગટ્યું હતું કે કેમ? તે વાત વિચારવા યોગ્ય છે.

(૨) 'તેમને માનીને મોક્ષ ખરો કે?' એનો ઉત્તર સહજ છે. જીવને સર્વ રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાનનો અભાવ અર્થાત્ તેથી છૂટવું તે મોક્ષ છે. તે જેના ઉપદેશે

થઈ શકે તેને માન્ય, અને તેનું પરમાર્થ સ્વરૂપ વિચારી, સ્વાત્માને વિષે પણ તેવી જ નિષ્ઠા થઈ, તે જ મહાત્માના આત્માને આકારે (સ્વરૂપે) પ્રતિષ્ઠાન થાય, ત્યારે મોક્ષ થવો સંભવે છે. બાકી બીજી ઉપાસના કેવળ મોક્ષનો હેતુ નથી. તેના સાધનનો હેતુ થાય છે. તે પણ નિશ્ચય થાય જ એમ કહેવા યોગ્ય નથી

૨૬. પ્ર૦—"બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશ્વર તે કોણ?"

ઉ૦ સૃષ્ટિના હેતુરૂપ ત્રણ ગુણ ગણી તે આશ્રયે રૂપ આપ્યું હોય, તો તે વાત બંધ બેસી શકે છે, તથા તેવાં બીજાં કારણોથી તે બ્રહ્માદિનું સ્વરૂપ સમજાય છે. પણ પુરાણમાં જે પ્રકારે તેમનું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તે પ્રકારે સ્વરૂપ છે, એમ માનવા વિષેમાં મારું વિશેષ વલણ નથી કેમકે તેમાં કેટલાક ઉપદેશાર્થે રૂપક કહ્યાં હોય એમ પણ લાગે છે; તથાપિ આપણે પણ તેનો ઉપદેશ તરીકે લાભ લેવો, અને બ્રહ્માદિના સ્વરૂપનો સિદ્ધાંત કરવાની જંજાળમાં ન પડવું; એ મને વિશેષ ઠીક લાગે છે

૨૭ પ્ર૦—"મને સર્પ કરડવા આવે ત્યારે તેને મારે કરડવા દેવો કે મારી નાખવો? તેને બીજી રીતે દૂર કરવાની મારામાં શક્તિ ન હોય એમ ધારીએ છીએ"

ઉ૦—સર્પ તમારે કરડવા દેવો એવું કામ બતાવતાં વિચારમાં પડાય તેવું છે, તથાપિ તમે જો 'દેહ અનિત્ય છે' એમ જાણ્યું હોય, તો પછી અસારભૂત દેહના રક્ષણાર્થે, જેને તેમાં પ્રીતિ રહી છે એવા સર્પને, તમારે મારવો કેમ યોગ્ય હોય? જેણે આત્મહિત ઇચ્છવું હોય તેણે તો ત્યાં પોતાના દેહને જતો કરવો એ જ યોગ્ય છે.

અનિત્ય પદાર્થ પ્રત્યે મોહબુદ્ધિ હોવાને લીધે આત્માનું 'અસ્તિત્વ,' 'નિત્યત્વ,' અને 'અવ્યાબાધ સમાધિસુખ' ભાનમાં આવતું નથી તેની મોહબુદ્ધિમાં જીવને અનાદિથી એવું એકાગ્રપણું ચાલ્યું આવે છે કે, તેનો વિવેક કરતાં કરતાં જીવને મૂંઝાઈને પાછું વળવું પડે છે, અને તે મોહગ્રંથી છેદવાનો વખત આવવા પહેલાં તે વિવેક છોડી દેવાનો યોગ પૂર્વે કાળે ઘણી વાર બન્યો છે, કેમકે જેનો અનાદિકાળથી અભ્યાસ છે, તે અત્યંત પુરુષાર્થ વિના અલ્પકાળમાં છોડી શકાય નહિ. માટે ફરી ફરી સત્સંગ, સત્શાસ્ત્ર અને પોતામાં સરળ વિચારદશા કરી, તે વિષયમાં વિશેષ શ્રમ લેવો યોગ્ય છે, કે જેના પરિણામમાં 'નિત્ય,' 'શાશ્વત,' 'સુખસ્વરૂપ' એવું 'આત્મજ્ઞાન' થઈ, સ્વરૂપઆવિર્ભાવ થાય છે. એમાં પ્રથમથી ઉત્પન્ન થતા સંશય ધીરજથી અને વિચારથી શાંત થાય છે. અધીરજથી અથવા આડી કલ્પના કરવાથી માત્ર જીવને પોતાના હિતનો ત્યાગ કરવાનો વખત આવે છે; અને અનિત્ય પદાર્થનો રાગ રહેવાથી તેના કારણે ફરી ફરી સંસારપરિભ્રમણનો યોગ રહ્યા કરે છે.

કંઈ પણ આત્મવિચાર કરવાની ઇચ્છા તમને વર્તે છે એમ જાણી, ઘણો સંતોષ થયો છે. તે સંતોષમાં મારો કંઈ સ્વાર્થ નથી માત્ર તમે સમાધિને રસ્તે ચડવા ઇચ્છો છો તેથી સંસાર ક્લેશથી નિવર્તવાનો તમને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, એવા પ્રકારનો સંભવ દેખી સ્વભાવે સંતોષ થાય છે. એ જ વિનંતિ

સંવત્ ૧૯૫૧ના ફાગણ વદ ૫, શનિ, તા ૧૫-૩-૯૫, મુંબઈથી, આ૦ સ્વ૦ પ્રણામ.

૩

આત્માર્થી ભાઈ શ્રીમોહનલાલ પ્રત્યે, ડરબન.

તમારો લખેલો કાગળ મળ્યો હતો. આ કાગળથી તેનો ટૂંકામા ઉત્તર લખ્યો છે·

નાતાલમા સ્થિતિ કરવાથી તમારી કેટલીક સદ્વૃત્તિઓ વિશેષતા પામી છે, એમ પ્રતીતિ થાય છે, પણ તમારી તેમ વર્તવાની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા તેમા હેતભૂત છે. રાજકોટ કરતાં નાતાલ કેટલીક રીતે તમારી વૃત્તિને ઉપકાર કરી શકે એવુ ક્ષેત્ર ખરુ, એમ માનવામા હાનિ નથી; કેમકે તમારી સરળતા સાચવવામાં અંગત વિઘ્નનો ભય રહી શકે એવા પ્રપંચમા અનુસરવાનુ દબાણ નાતાલમા ઘણુ કરીને નહિ; પણ જેની સદ્વૃત્તિઓ વિશેષ બળવાન ન હોય, અથવા નિર્બળ હોય, અને તેને ઇગ્લંડાદિમા સ્વતંત્રપણે રહેવાનુ હોય, તો અભક્ષાદિ વિષેમાં તે દોષિત થાય એમ લાગે છે. જેમ તમને નાતાલક્ષેત્રમાં પ્રપંચનો વિશેષ યોગ નહિ હોવાથી તમારી સદ્વૃત્તિઓ વિશેષતા પામી, તેમ રાજકોટ જેવામાં કઠણ પડે એ યથાર્થ લાગે છે; પણ કોઈ ભાગ આર્ય ક્ષેત્રમા સત્સંગાદિ

આત્મહિત ઇચ્છવું ન હોય તેણે તેમ કરવું? તો તેનો ઉત્તર એ જ અપાય કે, તેણે નરકાદિમાં પરિભ્રમણ કરવું; અર્થાત્ સર્પને મારવો એવો ઉપદેશ ક્યાંથી કરી શકીએ? અનાર્યવૃત્તિ હોય તો મારવાનો ઉપદેશ કરાય; તે તો અમને તમને સ્વપ્ને પણ ન હો એ જ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

હવે સંક્ષેપમાં આ ઉત્તરો લખી પત્ર પૂરું કરું છું. 'ષટ્દર્શનસમુચ્ચય' વિશેષ સમજવાનું યત્ન કરશો. આ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં આગળ લખાણના સંકોચથી તમને સમજવું વિશેષ મૂંઝવણવાળું થાય તેવું ક્યાંય પણ હોય તોપણ તે વિશેષતાથી વિચારશો, અને કંઈ પણ પત્ર દ્વારાએ પૂછવા જેવું લાગે તે પૂછશો તો ઘણું કરી તેનો ઉત્તર લખીશ. વિશેષ સમાગમે સમાધાન થાય એ વધારે યોગ્ય લાગે છે. એ જ વિનંતિ

લિ૦ આત્મસ્વરૂપને વિષે નિત્ય નિષ્ઠાના હેતુભૂત એવા વિચારની ચિંતામાં રહેનાર રાયચંદના પ્રણામ.

સંવત ૧૯૫૦ના આસો વદ ૬, શનિ, મુંબઈ.

૨

સુજ્ઞ ભાઈ શ્રીમોહનલાલ પ્રત્યે, શ્રી ડરબન.

પત્ર ૧ મળ્યુ છે. જેમ જેમ ઉપાધિનો ત્યાગ થાય, તેમ તેમ સમાધિસુખ પ્રગટે છે. જેમ જેમ ઉપાધિનુ ગ્રહણ થાય, તેમ તેમ સમાધિસુખ હાનિ પામે છે. વિચાર કરીએ તો આ વાત પ્રત્યક્ષ અનુભવરૂપ થાય છે

જો કંઈ પણ આ સંસારના પદાર્થોનો વિચાર કરવામાં આવે, તો તે પ્રત્યે વૈરાગ્ય આવ્યા વિના રહે નહિ; કેમકે માત્ર અવિચારે કરીને તેમા મોહબુદ્ધિ રહે છે.

"આત્મા છે," "આત્મા નિત્ય છે," "આત્મા કર્મનો કર્તા છે," "આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે," "તેથી તે નિવૃત્ત થઈ શકે છે," "અને નિવૃત્ત થઈ શકવાના સાધન છે," એ ૭ કારણો જેને વિચારે કરીને સિદ્ધ થાય, તેને 'વિવેકજ્ઞાન' અથવા 'સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિ' ગણવી એમ શ્રીજિને નિરૂપણ કર્યું છે; જે નિરૂપણ મુમુક્ષુ જીવે વિશેષ કરી અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે

પૂર્વના કોઈ વિશેષ અભ્યાસબળથી એ ૭ કારણોનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા સત્સંગના આશ્રયથી તે વિચાર ઉત્પન્ન થવાનો યોગ બને છે.

અનિત્ય પદાર્થ પ્રત્યે મોહબુદ્ધિ હોવાને લીધે આત્માનું 'અસ્તિત્વ,' 'નિત્યત્વ,' અને 'અવ્યાબાધ સમાધિસુખ' ભાનમાં આવતું નથી. તેની મોહબુદ્ધિમાં જીવને અનાદિથી એવું એકાગ્રપણું ચાલ્યું આવે છે કે, તેનો વિવેક કરતાં કરતાં જીવને મૂંઝાઈને પાછું વળવું પડે છે, અને તે મોહગ્રંથી છેદવાનો વખત આવવા પહેલાં તે વિવેક છોડી દેવાનો યોગ પૂર્વે કાળે ઘણી વાર બન્યો છે, કેમકે જેનો અનાદિકાળથી અભ્યાસ છે, તે અત્યંત પુરુષાર્થ વિના અલ્પકાળમાં છોડી શકાય નહિ; માટે ફરી ફરી સત્સંગ, સત્શાસ્ત્ર અને પોતામાં સરળ વિચારદશા કરી, તે વિષયમાં વિશેષ શ્રમ લેવો યોગ્ય છે, કે જેના પરિણામમાં 'નિત્ય,' 'શાશ્વત,' 'સુખસ્વરૂપ' એવું 'આત્મજ્ઞાન' થઈ, સ્વરૂપઆવિર્ભાવ થાય છે. એમાં પ્રથમથી ઉત્પન્ન થતા સંશય ધીરજથી અને વિચારથી શાંત થાય છે. અધીરજથી અથવા આડી કલ્પના કરવાથી માત્ર જીવને પોતાના હિતનો ત્યાગ કરવાનો વખત આવે છે; અને અનિત્ય પદાર્થનો રાગ રહેવાથી તેના કારણે ફરી ફરી સંસારપરિભ્રમણનો યોગ રહ્યા કરે છે.

કંઈ પણ આત્મવિચાર કરવાની ઇચ્છા તમને વર્તે છે એમ જાણી ઘણો સંતોષ થયો છે. તે સંતોષમાં મારો કંઈ સ્વાર્થ નથી. માત્ર તમે સમાધિને રસ્તે ચડવા ઇચ્છો છો તેથી સંસાર ક્લેશથી નિવૃત્તવાનો તમને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, એવા પ્રકારનો સંભવ દેખી સ્વભાવે સંતોષ થાય છે. એ જ વિનંતિ.

સંવત્ ૧૯૫૧ના ફાગણ વદ ૫, શનિ, તા. ૧૫-૩-૯૫, મુંબઈથી, આ૦ સ્વ૦ પ્રણામ

૩

આત્માર્થી ભાઈ શ્રીમોહનલાલ પ્રત્યે, ડરબન

તમારો લખેલો કાગળ મળ્યો હતો. આ કાગળથી તેનો ટૂંકામા ઉત્તર લખ્યો છે·

નાતાલમા સ્થિતિ કરવાથી તમારી કેટલીક સદ્દવૃત્તિઓ વિશેષતા પામી છે, એમ પ્રતીતિ થાય છે, પણ તમારી તેમ વર્તવાની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા તેમા હેતભૂત છે. રાજકોટ કરતાં નાતાલ કેટલીક રીતે તમારી વૃત્તિને ઉપકાર કરી શકે એવુ ક્ષેત્ર ખરુ, એમ માનવામા હાનિ નથી, કેમકે તમારી સરળતા સાચવવામાં અગત વિઘ્નનો ભય રહી શકે એવા પ્રપંચમા અનુસરવાનુ દબાણ નાતાલમા ઘણુ કરીને નહિ; પણ જેની સદ્દવૃત્તિઓ વિશેષ બળવાન ન હોય, અથવા નિર્મળ હોય, અને તેને ઇગ્નંડાદિમા સ્વતંત્રપણે રહેવાનુ હોય, તો અભક્ષાદિ વિષેમા તે દોષિત થાય એમ લાગે છે. જેમ તમને નાતાલક્ષેત્રમાં પ્રપંચનો વિશેષ યોગ નહિ હોવાથી તમારી સદ્દવૃત્તિઓ વિશેષતા પામી, તેમ રાજકોટ જેવામા કઠણુ પડે એ યથાર્થ લાગે છે, પણ કોઈ માગ આર્ય ક્ષેત્રમા સત્સંગાદિ

યોગમાં તમારી વૃત્તિઓ નાતાલ કરતાં પણ વિશેષતા પામત એમ સંભવે છે. તમારી વૃત્તિઓ જોતાં તમને નાતાલ અનાર્ય ક્ષેત્રરૂપે અસર કરે એવું મારી માન્યતામાં ઘણું કરીને નથી; પણ સત્સંગાદિ યોગની ઘણું કરીને પ્રાપ્તિ ન થાય તેથી કેટલુંક આત્મનિરાકરણ ન થાય, તેરૂપ હાનિ માનવી કંઈક વિશેષ યોગ્ય લાગે છે.

અત્રેથી ' આર્ય આચારવિચાર ' સાચવવા સંબંધી લખ્યું હતું તે આવા ભાવાર્થમાં લખ્યું હતું : 'આર્ય આચાર' એટલે મુખ્ય કરીને દયા, સત્ય, ક્ષમાદિ ગુણોનું આચરવું તે; અને 'આર્ય વિચાર' એટલે, મુખ્ય કરીને આત્માનું અસ્તિત્વ, નિત્યત્વ, વર્તમાનકાળ સુધીમાં તે સ્વરૂપનું અજ્ઞાન, તથા તે અજ્ઞાન અને અભાનનાં કારણો, તે કારણોની નિવૃત્તિ અને તેમ થઈ અવ્યાબાધ આનંદસ્વરૂપ અભાન એવા નિજપદને વિષે સ્વાભાવિક સ્થિતિ થવી તે. એમ સંક્ષેપ મુખ્ય અર્થથી તે શબ્દો લખ્યા છે. વર્ણાશ્રમાદિ, વર્ણાશ્રમાદિપૂર્વક આચાર તે સદાચારના અંગભૂત જેવા છે. વર્ણાશ્રમાદિપૂર્વક, વિશેષ પારમાર્થિક હેતુ વિના તો વર્તવું યોગ્ય છે, એમ વિચારસિદ્ધ છે; જો કે વર્ણાશ્રમધર્મ વર્તમાનમાં બહુ નિર્બળ સ્થિતિને પામ્યો છે; તોપણ, આપણે તો જ્યાં સુધી ઉત્કૃષ્ટ ત્યાગદશા ન પામીએ, અને જ્યાં સુધી ગૃહાશ્રમમાં વાસ હોય, ત્યાં સુધી તો વાણિયારૂપ વર્ણધર્મને અનુસરવો તે યોગ્ય છે. કેમકે અભક્ષાદિ ગ્રહણનો તેનો વ્યવહાર નથી. ત્યારે એમ આશંકા થવા યોગ્ય છે કે, "લુહાણા પણ તે રીતે વર્તે છે, તો તેનાં અન્નાહારાદિ ગ્રહણ કરતાં શું હાનિ?" તો તેના ઉત્તરમાં એટલું

જણાવવું યોગ્ય થઈ શકે કે, વગર કારણે તેવી રીતિ પણ અસ્લાવવી ઘટતી નથી; કેમકે તેથી પછી બીજા સમાગમવાસી, કે પ્રમંગાદિ આપણી રીતિ જોનાર ગમે તે વર્ણનું ખાતાં બાધ નથી એવા ઉપદેશના નિમિત્તને પામે. લુહાણાને ત્યાં અન્નાહાર લેવાથી વર્ણધર્મ હાનિ પામતો નથી; પણ મુસલમાનને ત્યાં અન્નાહાર લેતાં તો વર્ણધર્મની હાનિનો વિશેષ સંભવ છે, અને વર્ણધર્મ લોપવારૂપ દોષ કરવા જેવું થાય છે. આપણે, કંઈ લોકના ઉપકારાદિ હેતુથી તેમ વર્તવું થતું હોય, અને રસલુબ્ધતાબુદ્ધિથી તેમ વર્તવું ન થતું હોય, તોપણ બીજા તેનું અનુકરણ તે હેતુને મમજ્યા વિના ઘણું કરીને કરે, અને અંતે અભક્ષાદિ ગ્રહણ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરે એવા નિમિત્તનો હેતુ આપણું તે આચરણ છે. માટે તેમ નહિ વર્તવું તે, એટલે મુસલમાનાદિના અન્નાહારાદિનું ગ્રહણ નહિ કરવું તે ઉત્તમ છે. તમારી વૃત્તિની કેટલીક પ્રતીતિ આવે છે, પણ તેથી ઊતરતી વૃત્તિ હોય તો તે જ પોતે અભક્ષાદિ આહારના યોગને ઘણું કરીને તે રસ્તે પામે. માટે એ પ્રસંગથી દૂર રહેવાય તેમ વિચારવું કર્તવ્ય છે. દયાની લાગણી વિશેષ રહેવા દેવી હોય તો જ્યાં હિંસાના સ્થાનકો છે, તથા તેવા પદાર્થો લેવાય દેવાય છે, ત્યાં રહેવાનો અથવા જવા આવવાનો પ્રસંગ ન થવા દેવો જોઈએ. નહિ તો જેવી જોઈએ તેવી ઘણું કરીને દયાની લાગણી ન રહે; તેમજ અભક્ષ પર વૃત્તિ ન જવા દેવા અર્થે, અને તે માર્ગની ઉન્નતિનાં નહિ અનુમોદનને અર્થે અભક્ષાદિ ગ્રહણ કરનારનો આહારાદિ અર્થે પરિચય ન રાખવો જોઈએ.

જ્ઞાનદષ્ટિએ જોતાં રાત્રાદિ ભેદનુ વિશેષાદિપણું જણાતું નથી; પણ લક્ષાભક્ષભેદનો તો ત્યાં પણ વિચાર કર્તવ્ય છે. અને તે અર્થે મુખ્ય કરીને આ વૃત્તિ રાખવી ઉત્તમ છે. કેટલાંક કાર્યો એવાં હોય છે કે, તેમાં પ્રત્યક્ષ દોષ હોતો નથી, અથવા તેથી દોષ થતો હોતો નથી, પણ તેને અંગે બીજા દોષોનો આશ્રય હોય છે. તે પણ વિચારવાનને લક્ષ રાખવો ઉચિત છે. નાતાલના લોકોના ઉપકાર અર્થે કદાપિ તમારું એમ પ્રવર્તવું થાય છે એમ પણ નિશ્ચય ન ગણાય; જો બીજે કોઈ પણ સ્થળે તેવું વર્તન કરતાં બાધ ભાસે, અને વર્તવાનું ન બને, તો માત્ર તે હેતુ ગણાય વળી તે લોકોના ઉપકાર અર્થે વર્તવું જોઈએ એમ વિચારવામા પણ કંઈક તમારા સમજવાફેર થતું હશે એમ લાગ્યા કરે છે. તમારી સદ્‌વૃત્તિની કંઈક પ્રતીતિ છે, એટલે આ વિષે વધારે લખવુ યોગ્ય દેખાતુ નથી જેમ સદાચાર અને સદ્વિચારનુ આરાધન થાય, તેમ પ્રવર્તવુ યોગ્ય છે

બીજી ઊતરતી જ્ઞાતિઓ અથવા મુસલમાનાદિના કોઈ સેવાં નિમંત્રણોમા અન્નાહારાદિને બદલે નહિ રાંધેલો એવો ફળાહાર આદિ લેતા તે લોકોનો ઉપકાર સાચવવાનો સંભવ રહેતો હોય, તો તેમ અનુસરો તો સારુ છે. એ જ વિનંતિ.

સં૰ ૧૯૫૨ ના આસો શુદ ૩, શુક્ર, આણંદ.